

Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskola
Egyháztörténeti Tanszék

Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete
(1920-1951)

Hittudományi doktori értekezés
az egyháztörténet tárgykörében

Készítette:

Kis Dávid

református lelkipásztor

Témavezető:

Dr. Baráth Béla Levente

egyetemi tanár

Debrecen

2025.

Tartalom

Előszó.....	1
1.1. A téma fontosabb irodalmának és forrásainak áttekintése.....	3
2. Történeti áttekintés	5
2.1. Magyarország a Horthy-korszakban	5
2.2. Egyházak a Horthy-korszakban	11
Exkurzus: A református egyház számaránya.....	14
2.3. „Egyházi élet Debrecenben”	15
2.3.1. Kihívások és megoldási javaslatok – 1920-as évek.....	16
2.3.2. Egyházrészek megalakulása – 1930-as évek	20
3. „A belmisszió a magyarországi református egyház munkájának lényeges alkatrésze”	24
3.1. Református megújulási törekvések	24
3.2. A belmisszió fogalma	26
3.3. Kegyességi hagyományok Debrecenben	29
3.4. Baltazár Dezső és a tiszántúli belmisszió	33
3.5. A debreceni belmisszió sarokpontjai	35
Exkurzus: Kálvinizmus és a „magyar vallás”	37
4. „A kálvinista műveltség és értékek megmentésére és fejlesztésére egyesültek Debreczen város kálvinistái” – A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének megalakulása.....	41
4.1. Egyesületi tradíciók	41
4.2. „Külsőségeiben impozáns, benső tartalmában történelmi jelentőségű esemény...” – Egyesületalakítás	45
4.3. Jogi akadályok – Egyesület a gyülekezet szolgálatában és felügyeletében.....	47
4.4. Tisztikar – Vezető tisztségviselők	53
4.5. A Templomegyesület működési struktúrája	55
4.6. Hölgyek a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületében.....	58
4.7. Problémás pénzügyek – Váratlan megoldások	60
4.8. A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének megszüntetése	64
5. „Az Úr lelkének fuvallatára új élet pezsgése indult meg az egyházi életben” –Hitéleti szakosztályok	65
5.1. Hitvédelmi szakosztály	65
5.2. Ének-zene szakosztály	71
5.3. Templom szakosztály	78
5.4. Kálvinház szakosztály.....	82

5.5. Ifjúsággal foglalkozó szakosztályok	85
6. „Cselekedjünk jót mindenkivel, kiváltképpen a mi hitünknek cselédeivel” – Jótékony célú szakosztályok	88
6.1. A diakónia teológiai megközelítése a korszakban	89
6.2. Szegények helyzete	91
6.3. „Hagyományok és adományok a debreceni ref. egyházban.”	93
6.4. A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének jótékony célú feladatai	94
6.5. Karácsonyi szeretetünnepélyek	96
Exkurzus: A Fiúkfalva program	98
6.6. Jótékony szolgálat a 30-as években	102
6.7. Diakonisszák az egyházrészek jótékony munkájában	104
6.8. Szeretetszövetség	106
6.9. A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének jótékony szolgálata a számok tükrében	107
7. „Nyomtassatok írást az szegény kösségnek!” – Hetilap a Templomegyesület fenntartásában	109
7.1. Református sajtó	110
7.2. Debreceni sajtó	113
7.3. „Történelmi szükség hívta életre” – A „Vasárnap” hetilap	115
7.4. Gazdasági tényezők	118
7.5. Az egységes református sajtó és a napilap kérdése	122
8. „Hagyomány és élet, kegyelet és lelki tűz, történelmi »egyháziasság« és történetietlen »pietizmus« tulajdonképpen állandóan keresik egymást a kálvinizmusban” – Teológiai irányvonalak a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületében	126
8.1. „Debreceni papi egyetértés”	126
8.2. Baltazár Dezső és az egyházas kálvinizmus	128
8.3. Révész Imre kritikája Baltazár Dezső irányába	130
8.4. Révész Imre és a lelki kálvinizmus	132
8.5. Összefogás, együttműködés	134
Összefoglalás	136
Summary of results	139
Mellékletek	142
I. Melléklet	142
II. Melléklet	147
III. Melléklet	152
Felhasznált irodalom	155

Előszó

Gyakorló lelkipásztorként mindennapjaim fókuszában a gyülekezeti szolgálatok és a hivatali teendők állnak. Első kézből tapasztalom az egyházi élet áldásait és örömeit, ugyanakkor nehézségeit, olykor gyötrelmeit is. Meglátásom szerint egyházunk mai helyzete sok tekintetben korrelál a Horthy-korszakban tapasztaltakkal. A városiasodás társadalmunkban immár kétszáz éve meghatározó folyamat, amely már a 20. század első felében is számos kihívást eredményezett elődeink szolgálatára nézve. A szekularizáció hatása, a média erősödő befolyása, a közösségek életének átrendeződése már akkor is reagálásra, alkalmazkodásra kényszerítette az egyházi közösségeket. Ebben a tekintetben az elmúlt száz év alatt a helyzet csak fokozódott. Mindez abba az irányba terelte érdeklődésemet, hogy az egyháztörténet tárgykörén belül a magyar, közelebbről a debreceni reformátusság két világháború közötti helyzetével és történetével foglalkozzak. Ezért választottam disszertációm témájaként a debreceni reformátusok belmissziós szerveződését, A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületét¹. A kutatási folyamat kezdetén megfogalmazott váradalmak időközben szinte maradéktalanul teljesültek. Igaz, a megtett út kalandosabbnak bizonyult, mint azt eredetileg elképzeltem. Az induláskor fellelhető, pontszerűen felbukkanó információk folyamatos bővítése és rendszerezése nyomán rajzolódott ki a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének több mint húszéves története. Bár a korszak szakirodalmi folyamatos bővült az elmúlt években, évtizedekben, meggyőződésem, hogy az általam feldolgozott Templomegyesület története érdemben hozzájárul a két világháború közötti időszak teljesebb megismeréséhez és megértéséhez. A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének egyháztörténeti jelentősége több rétegben bontakozik ki előttünk. A debreceni gyülekezet központi szerepéhez nem férhet kétség. A Templomegyesület története a korszak két meghatározó egyházkormányzójának, Baltazár Dezsőnek és Révész Imrének nevével is egybeforrt. A tisztikarban és a támogatók között olyan várostörténeti szempontból is megkerülhetetlen polgárokat találunk, mint Dóczy Gedeon, Karai Sándor, Magoss György, Márk Endre, Szomjas Gusztáv vagy éppen Vásáry István. Mindemellett az egyesület története életszerű képet ad az *egyházias kálvinizmus* teológiai megglátásaira támaszkodó debreceni belmisszióról.

¹ A Templomegyesület hivatalos elnevezése a forrásokban több változatban is szerepel; dolgozatunkban egységesen a „Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete” formát használjuk.

Értekezésem első fejezetében a releváns szakirodalmat és a felhasznált forrásokat mutatom be. Majd a második fejezetben egy történeti áttekintéssel helyezem kontextusba a kutatási témát. Teszem ezt abban a reményben, hogy dolgozatomat az egyháztörténetben jártas teológusok mellett olyanok is kézbe veszik majd, akik számára hasznos lehet ez a hosszabb bevezető. Az áttekintést országos, városi és gyülekezeti megközelítéssel fogalmaztam meg, azokra a folyamatokra és eseményekre koncentrálva, amelyek hozzásegítenek a későbbi témák megértéséhez. A harmadik fejezetben a református egyház útkeresésének a korszakra jellemző kezdeményezéseit találjuk. Részletesebben a debreceni belmissziós mozgalom alapvonásai kerülnek bemutatásra, a kegyességtörténeti tradíciók felvázolásával és fogalmi tisztázásokkal kiegészítve. A negyedik fejezetben előbb az egyesület alapító ünnepélyével és az alapítás körüli jogi procedúrákkal foglalkoztam. Ezt követően a Templomegyesület vezetési struktúráját, gazdasági ügyeit és a megszűnés történetét ismertettem. Az ötödik és hatodik fejezetek a szakosztályi keretben megvalósuló egyesületi életbe adnak betekintést a hitéleti és a jótékony célú kategóriáknak megfelelően. Ezekben a fejezetekben az elméletek ismertetése mellett pragmatikus életképek felmutatására törekedtem. A hetedik fejezetben egy sajtótörténeti áttekintést követően a „Vasárnap” egyesületi hetilap történetét mutattam be. Végül az utolsó fejezetben Baltazár Dezső és Révész Imre személyén és nézetein keresztül hasonlítottam össze az *egyházias* és a *lelki kálvinizmust*.

Szeretnék most köszönetet mondani mindenekelőtt családomnak, akik türelemmel és szeretettel hordozták a tanulmányozás idején, lehetővé téve számomra a disszertáció elkészítéséhez szükséges elmélyült munkálkodást. Külön köszönöm témavezető professzoromnak, Baráth Béla Levente rektor úrnak, aki a téma kiválasztásától kezdve hasznos tanácsokkal, szakmai útmutatásokkal egyengette utamat. Köszönöm mellékszakos tanárainknak, Kókai-Nagy Viktornak és Gaál Sándornak az együttgondolkodásra szánt idejüket, a témával kapcsolatos észrevételeiket. Megköszönöm Marjovszky Tibornak, hogy atyai jóbarátként támogatta és ösztönözte kutatásomat.

1.1. A téma fontosabb irodalmának és forrásainak áttekintése

Minden történeti kutatás célja lényegében ugyanaz. Egy meghatározott korszak eseményeinek, történéseinek feltárása és bemutatása. Ebben az összetett feladatban nélkülözhetetlen állomás a korabeli források felkutatása. A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületével kapcsolatban az elsődleges információkat két forráscsoport biztosítja. A levéltári dossziékban található jegyzőkönyvek, egyesületi iratok, szabályzatok, beszámolók, gazdasági dokumentumok és levelezések az egyesület életébe nyújtanak betekintést. A korabeli nyomtatott sajtó a hirdetmények, véleménycikkek és beszámolók útján közöl fontos adatokat. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában és a Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltárban eddig részlegesen feltárt levéltári forrásokat kutattam. Az egyházkerületi levéltárban a Debreceni Egyházmegye igazgatási iratcsoportjában található a „Debreceni Kálvinista Templomegyesület iratai 1920-1926”² fond, amely a levéltári kutatás fókuszában állt. Emellett a következő fondokat használtam még: az egyházkerületi iratcsoportból az „Elnöki iratok”³, és „Személyi adattár, Révész Imre”⁴. A debreceni gyülekezethez tartozó iratcsoportból a „Jegyzőkönyvek”⁵, a „Presbiteri jegyzőkönyvi iratok”⁶, valamint a „Lelkipásztori szolgálati naplók 1926-1957, Uray Sándor 1926-1936”⁷. A keresztyén mozgalmak, szövetségek iratcsoportból a „Keresztyén Ifjúsági Egyesület”⁸ és a „Soli Deo Gloria”⁹. A vármegyei levéltár „Debrecen városában működött, feloszlott egyesületek”¹⁰ jelzés alatt megtalálható Debreceni Kálvinisták Templomegyesületével kapcsolatos iratok az egyesület működésének kezdő és záró szakaszával kapcsolatban tartalmaznak hiánypótló anyagot. A korabeli periodikák közül a legtöbb információt az egyesülethez kötődő „Vasárnap” hetilap biztosít. A napilapok közül a Baltazár Dezső személyéhez kötődő „Egyetértést” használtam a legtöbbször. Az elsődleges források, jellegükből adódóan a bőség ellenére sem tárnak elénk teljes és tökéletes képet az egyesület történetéről. A levéltári anyag tematikus csoportosításában aránytalanságokat találunk. Vannak szakosztályok és ügyek, amelyek részletes anyaggal rendelkeznek, míg vannak részben vagy teljesen hiányos tárgykörök is. A „Vasárnap” hetilap beszámolóit és hirdetményeit mellett a hosszabb

² TtREL I. 31.b 156. d.

³ TtREL I.1.e.) 23. d.

⁴ TtREL I.8.d. 72 d.

⁵ TtREL I.99. c)

⁶ TtREL I. 99.d)

⁷ TtREL I. 99. n.) 3d.

⁸ TtREL I.8.b.13.d.

⁹ TtREL I.8.b.14.d.

¹⁰ HBVL. X. 301. 6. d. Db

terjedelmű véleménycikkek jelentenek fontos igazodási pontot a kutatásban. Ugyanakkor a heti megjelenés nem biztosította a naprakész információközlést. Éppen ezért terjesztettem ki kutatásaimat a napilapok területére is. A napilapok hasábjai azonban leginkább kampányszerű tudósításokat tartalmaznak, így a Templomegyesület történetét meghatározó folyamatok feltárását önmagukban nem teszik lehetővé. Az elérhető primer források anyagának aránytalanságából az következik, hogy a Templomegyesület valamennyi működési területét, szakosztályi ténykedését maradéktalanul feltárni nem lehet.

Ahhoz, hogy egy történeti kutatás ne akadjon meg az elsődleges források töredékessége miatt, arra van szükség, hogy a fellelhető töredékes információkból következtessünk a hiányzó tárgykörökre. Ennek a munkafolyamatnak azonban szükséges előfeltétele, hogy a témához nagyobb kitekintéssel közeledjünk, és a meglévő források értékelését az adott korszak kontextusába ágyazva végezzük el. Révész Imre úgy tartotta, a történeti munkálkodásban az adott korszak szellemi dinamikáját kell megismerni és megérteni ahhoz, hogy a végső következtetések megalapozottak legyenek, így megfelelő a tudomány kritériumainak.¹¹ A kutatás ezen fázisában kortárs tanulmányok (például: KISS: Belmisszió; RÉVÉSZ: Mai magyar kálvinizmus), valamint az átfogó elemzést adó későbbi monográfiák (például: BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás; PÜSKI: Magyarország története, a Horthy-korszak 1920-1941.; BUZINKAY.: A Magyar Sajtó Története) segítették a tovább haladást. Természetesen a meghatározott témákkal koncentráltan foglalkozó kötetek és tanulmányok (például: BALOGH: Cívisek világa, HÖRCSIK: Trianon és a Magyar Református Egyház), valamint a Templomegyesület kötődése okán, a Kollégium történeti művek (BARÁTH–FEKETE: Őrállóvá tettek, BARCZA: A Debreceni Református Kollégium Története) is meghatározó igazodási pontot jelentettek számomra.

Az elsődleges források és a feldolgozó irodalom anyagának rendszerező, adatoló, elemző kutatásához tehát a vizsgált korszak szellemtörténeti motívumai adják az értelmező keretet. Ez sohasem egy statikus és lineáris, inkább egy dinamikus és koncentrikus folyamat, amelyben a kutató az általánostól az egyedi felé haladva, a töredékesből a teljesre következtetve végzi feladatát. Disszertációm elkészítésében a nevezett forrásokat és az ismertetett módszereket tekintettem zsinórmértéknek.

¹¹ RÉVÉSZ: Református történelemszemlélet, 205.

2. Történeti áttekintés

2.1. Magyarország a Horthy-korszakban

Közkeletű az a nézet a történétírók népes táborában, hogy a meghatározó történelmi események tükrében az előző század kezdetének az első világháborút, záróepizódjának pedig a Szovjetunió felbomlását, a hidegháború végét tekintik. A két, világszerte meghatározó fordulópont által keretezett szűk nyolcvan esztendő nevezük „*rövid 20. századnak*”.¹² Bár rövidnek nevezzük, a 20. században olyan világtörténeti folyamatok zajlottak, amelyek alapjaiban rengették meg, törölték el a korábbi rendszereket, hogy aztán a helyükre lépő újabb struktúrák is idejekorán az idő martalékává váljanak. Ennek a korszaknak egy rendkívül dinamikus és jelentős változásokat hozó időszaka volt az a két évtized, amelyet Horthy-korszaknak nevezünk. A következőkben rövid áttekintést adunk ezekre az évekre vonatkozóan. A téma kibontását lépcsőzetes megközelítéssel, Magyarország és Debrecen helyzetének tárgyalásával végezzük el. Különös tekintettel azokra a történésekre és folyamatokra, amelyek társadalmi és egyháztársadalmi feszültségeket, ellentéteket és konfliktusokat generáltak.

Az első világháború szörnyűségei, a hatalmas veszteségek¹³, az emberek lelkében meghonosodó félelem alapvetően változtatták meg az európai közgondolkodást.¹⁴ A tudomány fejlődésébe vetett hit által generált általános optimizmus és a kedvező gazdasági konjunktúra nyomán megmutatkozó jólét és polgárosodás, ami korábban jellemezte a világot, szertefoszlott.¹⁵ Ehhez társult még a vesztes országok kiszolgáltatott helyzete, és a területi veszteségekkel együtt járó megalázottság, továbbá a vágy, hogy helyzetükön változtassanak.

A trianoni békeszerződések következményeként¹⁶ Magyarország területének kétharmadát, magyar nemzetiségű lakosságának egyharmadát veszítette el.¹⁷ Az ország területi integritásának felbomlása sokkolóan hatott az emberekre.¹⁸ A békeszerződés által

¹² TOMKA: Az első világháború korszakhatár, 18.

¹³ Magyarország háborús emberveszteségét 660 ezer főre becsülik. in: BÓDY, Népesedés, életmód, 229.

¹⁴ ERŐS: Trauma és erőszak, 137.

¹⁵ Az európai szellemben központi fogalommá vált a válság. Oswald Spengler – A nyugat alkonya (1918. 1922.); Karl Jaspers – Világnézetek pszichológiája (1919.); Martin Heidegger – Lét és idő (1927.)

¹⁶ LUKACS: A magyar katasztrófa, 37.

¹⁷ „Magyarország területe – Horvátországot nem számítva 283 ezer négyzetkilométerről 93 ezer négyzetkilométerre, lakossága 18,2 millióról 7,6 millióra, vagy 34%-ára csökkent.” HÖRCSIK: Trianon következményei, 19.

¹⁸ A korabeli református időszaki sajtót vizsgálva kirajzolódik egy olyan értelmezése is a veszteségeknek, amely a keresztyén bűnértelmezéssel és a krisztusi áldozattal mutatott párhuzamot. Ennek értelmében a

kiváltott gyászos hangulatot jól szimbolizálta a templomok harangjainak szomorú zúgása, valamint a „Lelkészegyesület” 1920. június 12-i számának főcíme: „*Consummatum est*”, azaz „*Elvégeztetett*”.¹⁹ Az elszakított területen élőknek azzal a megalázott helyzettel kellett megküzdeniük, hogy saját szülőföldjükön megtűrt, másodrangú állampolgárok lettek, kiszolgáltatva az új államberendezkedésnek. A megmaradt Magyarország lakosságának pedig az összeomló politikai rendszer és a Tanácsköztársaság időszakának megpróbáltatásai mellett, a struktúrájában szétzilált, romokban lévő gazdaság²⁰ jelentett óriási kihívást. Az országot alapjaitól kellett újjászervezni, hiszen a közlekedési hálózat jelentős útvonalai, a nyersanyagforrások, az erdőterületek, a mezőgazdaság egyes nélkülözhetetlen ágazatai, szinte minden az ország új határain kívül rekedt. A megszálló seregek az ország megmaradt javait kifosztották. A Osztrák-Magyar Monarchiától megöröklött állami hitelek, a háborús jóvátételi kötelezettségek, amelyeket Magyarországnak kellett megfizetni, a katonai, külpolitikai megkötések, valamint a társadalom nagy részét érintő földkérdés további nehézségeket okozott az ország vezetői számára.²¹ A bethleni konszolidáció viszonylagos sikerei után újabb megpróbáltatást jelentett a gazdasági világválság.²² Az elhúzódó recesszió tovább mélyítette a társadalmon belüli egyenlőtlenségeket. A pénzügyi krízis, amely az államcsőd lehetőségét is magában hordozta, gyárak bezárását, munkahelyek megszűnését, inflációt és az életszínvonal újbóli bezuhanását hozta magával.²³

A válság a politika átrendeződését és a szélsőségek térnyerését eredményezte. A 30-as években Magyarország már nem tudott a Bethlen-korszakhoz hasonló megerősödést felmutatni. A korszak meghatározó törekvése, igénye és vágya a revízió, azaz az elveszített területek visszaszerzése volt. Éppen ezért a politikai vezetés mindent ennek a

békeszerződéshez a magyar nemzet bünei és az Isten büntetése vezetett. A békeszerződés aláírásának napja pedig az *új nagypéntekként* került be a magyarok történelmébe, amely napon a nemzetet és az igazságot is keresztre feszítették. n.n.: „*Elvégeztetett*”, *Vasárnap*, 7. (1920. november 21.) 7.; n.n.: Irredenta szobrok leleplezése, *Vasárnap*, 4. (1921. január 23.) 8.

¹⁹ <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csohany-trianon.html> letöltés dátuma: 2021. 05. 26.

²⁰ A háború évei alatt a gazdasági termelés folyamatosan csökkent, a mezőgazdaság 50-60%-kal esett vissza. Csonka-Magyarország gazdasága ráadásul, az addigi történelmi fejlődés következtében, bizonyos területeken kapacitáshiánnyal, míg más részen túlméretezettséggel küszködött. A pénz folyamatos elértéktelenedése és az ellátási láncok megszakadása miatt bekövetkező hiányok tovább nehezítették az emberek életét. in: ROMSICS: A Horthy-korszak, 84. Az első világháború ráadásul az első globális világ gazdaság végét is jelentette, amely tíz évvel később magától értetődő módon vezetett el az első világ gazdasági válságig. in: POGÁNY: Az I. világháború gazdasági következményei, 268.

²¹ SZÜCS: Gazdasági élet, 14.

²² A válság világméretű voltát jól jelzi, hogy a világ ipari termelése 36%-kal esett vissza, a világkereskedelem pedig volumenben 25%-kal, értékben 45%-kal csökkent. in: POGÁNY: Az I. világháború gazdasági következményei, 273.

²³ PÜSKI: Horthy-korszak, 55.

célnak az elérése érdekében tett. Ez a magyarázata az Olaszországgal, Nagy-Britanniával, Franciaországgal való kapcsolatépítési próbálkozásoknak, valamint a német irányú orientációnak, amelyet a lehető legnagyobb mértékben próbáltak elfedni a közvélemény elől.²⁴ A második világháborúba való belépés is egyetlen célt szolgált, és egyetlen okkal magyarázható, a revízió óhajával. A terület visszaszerzések részsikereiért, mint utóbb kiderült, újból túl nagy árat volt kénytelen fizetni a magyarság.

Az eddig felvázolt jelenségek Debrecen városában is megmutatkoztak. Debrecen szerepe a reformációval kezdődően fokozatosan növekedett Tiszántúlon, majd egész Magyarországon. A civisváros jelentőségét elsősorban az egyházkerületi központ és a Kollégium adta. Történetének legprosperálóbb időszaka a kiegyezést követő évtizedek voltak.²⁵ Lakossága 1891–1920 között megkétszereződött.²⁶ A korábbi agrárkonjunktúrára épülő alföldi modernizáció és fejlődés azonban elérte az üvegplafont, amiből nem tudott kitörni, sőt elindult a recesszió felé. Ennek még csak kezdeti jelei voltak az I. világháború kitörésekor. Természetesen a világégés, az azt követő forradalmi időszak, és a román megszállás az alföldi és a debreceni gazdaságot is mély válságba taszította.²⁷ Trianon után Debrecen szerepe a nagyobb ívű összekötő kereskedelmi utak mentén megszűnt.²⁸ Az országon belüli kereskedelmi pozíciói pedig elenyészőek voltak földrajzi elhelyezkedése miatt.²⁹ Ugyanakkor Nagyvárad és Szatmárnémeti országhatáron kívül rekedésével Debrecen régiós központtá vált.³⁰ A mezőgazdasági és ipari termelés egy része túlméretezetté vált. Más területeken ugyanakkor hiány mutatkozott. A nyersanyagellátás minden területen nehézségekbe ütközött. A beruházásokat az egész korszakban hátráltatta a tőkehiány. A debreceni gyárak,

²⁴ PÜSKI: Horthy-korszak, 51.

²⁵ A 19. század második felére jellemző fejlődés egyik fő motorja a Nyugat-Európában megnövekedett gabonaigény volt. Az alföldi települések fokozatosan tértek át a szarvasmarhatartásról gabonatermelésre. Mindez új szántóterületek művelésbe való bevonásához – áttételesen a tanyasi gazdálkodás kialakulásához –, a feldolgozóipar és a kereskedelem fellendüléséhez, ezáltal infrastrukturális fejlesztésekhez, például vasútépítéshez vezetett. A struktúraváltás megnövelte a táj eltartó képességét. Ezt jól mutatja, hogy az 1870–1910 közötti évtizedekben Budapest után az alföldi régió lakossága növekedett a legjobban. A régió ugyanilyen előkelő helyet foglalt el a modernizációs folyamatokban is. Az Alföld ilyen fokú fejlődése természetesen Debrecenre is pozitívan hatott. Debrecen nemcsak a mezőgazdasági termények megtermelésével, hanem regionális központként, a feldolgozás és a kereskedelem által is jelentős plusz forrásra tett szert. in: BALOGH: Város, erdő és modernitás, 48.; BELUSZKY: Nagyalföld történeti földrajza, 223. 240.; GAZDAG: Gazdaságtörténeti kérdések, 8.

²⁶ ÖLVETI: Közegészségügy és közművek, 161.

²⁷ GAZDAG: Gazdaságtörténeti kérdések, 12.; BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 179.

²⁸ SZÜCS: Gazdasági élet, 14.

²⁹ Baltazár Dezső 1933-ban a következő aggodalmas gondolatokat fogalmazta meg a kereskedők helyzetével kapcsolatban: „Hol vannak a kereskedők, a nagy szolid házak, a Sion hegyénél erősebb sziklán álló cégek? Napi kenyerük sincs meg abból, amit naponta árulnak.” TIMÁR: Vidéki városalakók, 101.

³⁰ SZÜCS: Gazdasági élet, 66.

kereskedelmi és banki szereplők egyre kiszolgáltatottabbakká váltak a budapesti pénzintézetekkel szemben.³¹

A nagy gazdasági világválság Debrecent kissé késve, de elnyúló módon érte el.³² Az országos adatokhoz viszonyítva a cívisvárosban – nominálisan és arányosítva is – több gyár szűnt meg, mint a többi nagyvárosban.³³ A kisipar túlzott jelentősége, valamint a mezőgazdaság szűk spektrumú felépítettsége a válság következményeit súlyosbította. A világválság lesújtó hatása a református egyház életében is hamar megmutatkozott: 1932 tavaszán a gyülekezetek egy részében 50%-kal csökkentették a hitoktatók javadalmát, míg a debreceni gyülekezet 100.000 pengős hiányról volt kénytelen beszámolni.³⁴

A válságot követően, az 1930-as évek második felében megindult egyfajta korszerűsítés és fejlesztés a debreceni iparban. Egyre több termelés történt kivitelre, amely a gazdasági szereplők viszonylagos megerősödéséhez vezetett. Az újabb világháború azonban újfent megakasztotta a fejlődést. A gazdasági élet nehézségeiből természetes módon következett, hogy a korszakban Debrecenben végig magas volt a munkanélküliek, szegények és nincstelenek aránya.³⁵ Az iparban vagy kereskedelembe elhelyezkedők fizetése is elmaradt az országos átlagtól.

Egy város életére, mindennapjaira és fejlődésére mindig jelentős hatást gyakorol a politika. Nem volt ez máshogy a Horthy-korszakban sem. Debrecenben a politika világában is az átlagostól eltérően zajlottak az események. A cívisváros története összenőtt a reformátusok múltjával.³⁶ A város- és a gyülekezet vezetősége a vizsgált korszakban is jelentős átfedéseket mutatott. A „Debreceni Újság” a következőkben foglalta ezt össze, Kölcsey Sándor polgármester főgondnökká választása alkalmából:

³¹ GODA: Reformkori Debreceni Casino, 180.

³² SZÜCS: Gazdasági élet, 37.

³³ Szemben az ipari városokkal. Az országban a munkásság létszáma 1920 és 1940 között 25%-kal emelkedett. in: BÓDY, Népesedés, életmód, 241.

³⁴ SZÁSZ: Baltazar Dezső, 330.

³⁵ „A város törvényhatósági bizottságának jegyzőkönyvében az 1932-es évről ezt olvashatjuk: 'Amennyiben megfelelő munkaalkalmakról gondoskodás nem történik úgy egész kétségtelen, hogy az elkeseredett munka nélküli tömegek szenvedései kirobbanásokra vezethetnek. Ezeknek a kirobbanásoknak a megelőzését azonban nem karhatalmi eszközökkel lehet elérni, hanem már most elő kell készíteni azokat a munkaalkalmakat, amelyek alkalmasak lesznek az elégedetlenség lecsillapítására.'” TIMÁR: Debrecen társadalma, 142.

³⁶ SZABADI: Kálmáncsehi Sánta Márton, 120.

„Százados gyakorlat már nálunk Debrecenben, a magyar Genfben, hogy a város közigazgatásának a feje, a polgármester és az egyházi tanács gyűlésein elnöklő főgondnok egy személy.³⁷”

A korszak polgármestereit számba véve – Márk Endre (1915–1920); Csóka Sámuel (1922–1923); Magoss György (1923–1928); Vásáry István (1928–1935) és Kölcsény Sándor (1935–1944)³⁸ – azt látjuk, valóban mindegyikük a református gyülekezet közösségéhez tartozott. Az összekapcsolódás ugyanakkor nem csak polgármesterek személye mentén rajzolható meg. Hiszen maga Baltazár Dezső püspök is szoros viszonyban állt a politikával, és előszeretettel vállalt a politikai életben is vezérszerepet. A debreceni társadalmi elit többsége politikai értelemben szabadelvű, liberális nézeteket vallott. Ez természetesen azt jelentette, hogy az általunk vizsgált időszakban alapvetően ellenzéki szerepet töltött be a cívisváros és annak vezető emberei.³⁹ A kritikus, ellenzéki megnyilvánulások feszültséget generáltak a kormányzó erők, valamint a város polgárai között. Ezek a súrlódások a gyülekezet életében, és ezáltal a DKTE megalakításában és működésében is jelentős szerepet játszottak. A következőkben ezeket a gócpontokat mutatjuk be röviden.

1920-ban Baltazár Dezső jelentős, főként politikai támadásokat szenvedett el, amelyben korábbi tevékenységét,⁴⁰ és a zsidóság melletti kiállását vetették a szemére. A támadások több irányból érkeztek. A kormány által kinevezett katolikus Hubert Ottó főispán a városi eliten belüli őrsegváltás elősegítésén munkálkodott. Tevékenysége hamar felekezeti kérdéssé fajult. 1920. tavaszán a választásokra készülve megalakult KNEP⁴¹ helyi szervezete. Elsődleges bázisa a katolikus értelmiségből került ki. A református gyülekezet megosztottságát mutatja azonban, hogy Uray Sándor és Dicsőfi József debreceni lelkészek is tisztséget vállaltak a debreceni KNEP-ben, ezzel fellépve Baltazár Dezsővel és a szabadelvű, református vezetőkkel szemben.⁴² A kisgazdák májusban alapították meg a debreceni fiókszervezetüket Szomjas Gusztáv főispán vezetésével. Később a debreceni elit, Baltazár Dezső javaslatára, egységesen belépett a kisgazdák közé.⁴³ Ez alapján azt

³⁷ TIMÁR: Vidéki városlakók, 171.

³⁸ GAZDAG: Debreceni Polgármesterek, 105.

³⁹ Az országgyűlési választások eredményei azt mutatják, hogy a korszakban lebonyolított hat választáson megszerezhető 18 mandátumból az aktuális kormányzóerőknek csupán 8 képviselői helyet sikerült megszerezniük. GAZDAG: Országgyűlési képviselők II., 272–285.

⁴⁰ BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 152. 183.

⁴¹ Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja.

⁴² SZÁSZ: Baltazár Dezső, 250.

⁴³ GAZDAG: Országgyűlési képviselők II., 273.

feltételezhetnénk, hogy Szomjas Gusztáv főispán, református zsinati és konventi tag⁴⁴ és Baltazár Dezső között jó kapcsolat lehetett. Feltételezésünk azonban téves volna, hiszen ahogy Szász Lajos rámutatott, Szomjas több alkalommal vett részt olyan szervezkedésekben, egyesületekben, amelyek Baltazárral szemben pozícionáltak magukat.⁴⁵ Az 1920. június 13-14-én megtartott debreceni választás időszakában nagyon kiélezett politikai versengés zajlott, amelynek egyik kulcsfigurája Baltazár Dezső volt. Tevékenységét a gyülekezeten belül és kívül egyaránt támadták.⁴⁶ 1920-21-ben a püspököt gyalázó vagy éppen kifigurázó gúnyrajzok, röplapok megszáporodtak, a Nagytemplomot kétszer meggyalázták⁴⁷, de az is megtörtént, hogy a Debreceni Kaszinó kizárta sorai közül a református lelkipásztort.⁴⁸ Baltazár Dezső és a liberális városi elit elleni politikai és egyházi szervezkedések, bár kisebb mértékben, de később is fennmaradtak.⁴⁹ Baltazár és Bethlen nézeteltérései, majd a Gömbös Gyula politikai ténykedése elleni megnyilvánulások, Horthy István főgondnok és Vásáry István lemondásának körülményei, Baltazár halála után a lelkészi főjegyzői választást kísérő NEP⁵⁰-kampány, valamint Révész Imre kényszerű ígérete⁵¹ azt mutatják, hogy a politikai ellentétek befolyással bírtak az egyházi közéletre is.

Amennyiben a Horthy-korszakra vonatkozóan kulcsszavakban kellene összefoglalni Magyarországot, közelebbről Debrecen helyzetét, akkor a *társadalmi sokk, újrakezds, bizonytalanság, gyökeres változások, újabb traumák és kényszerpályák* fogalmaival tehetnénk meg. Ugyanakkor azt sem szabad eltagadnunk, hogy a vizsgált években a magyar lakosság – dacolva a kihívásokkal – rendkívüli életerőről tett tanúbizonyságot. Mindez egy összefogásra, önszerveződésre és tetterekészségre épülő társadalmi

⁴⁴ -y.-r.: Szomjas Gusztáv, 30.

⁴⁵ SZÁSZ: Baltazár Dezső, 251. 269. 270.

⁴⁶ A fronton lévő katonáknál tett pásztori látogatásait, püspöki körleveleit, az 1918. október 23-án a Klinika épületének felavatására Debrecenbe érkező IV. Károly uralkodó és felesége nagytemplomi köszöntését és megáldását, továbbá a román király 1919. május 25-i nagykárolyi fogadásán való részvételét, a Tanácsköztársaság vörös vezetőivel, majd pedig a román megszállókkal folytatott tárgyalásait kritizálták ellenlábasai. I. BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 152.182.

⁴⁷ n.n.: Debreceni Templommerénylet, in: *Az Újság*, 19. (1921. január 26.) 1.; n.n.: Debreceni templomgyalázás előzményei, in: *Nemzeti Újság*, 3. (1921. január 29.) 3.; GAZDAG: Debrecen kronológiája, 224.

⁴⁸ Ezt maga Baltazár tagadta, mondván, ő soha nem is volt tagja a kaszinónak. n.n.: Dr. Baltazár Dezső kaszinói „kizárásáról”, in: *Egyetértés*, 2. (1920. október 10.) 2.

⁴⁹ A DKTE megalakulásának tárgyalásánál is látunk majd erre példát.

⁵⁰ Nemzeti Egység Pártja.

⁵¹ „1938 novemberében Révész Imre, a város püspöke a főispán felszólítására kénytelen volt megígérni, hogy 'zsidó fajú bérlőt még legsúlyosabb anyagi károsodásom esetén sem vállalom, semmiféle, még leplezett formában sem... a leghatározottabb formában elutasítom magamtól a banki igazgatósági tagságot.’” TIMÁR: Vidéki városiak, 201.

rendszerben manifesztálódott. A dolgozatunk tárgyát képező Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete is erre mutat példát.

2.2. Egyházak a Horthy-korszakban

A forradalmi és tanácsköztársasági elképzelésekkel⁵² szemben a Horthy-korszakra általánosan jellemző volt, hogy az államhatalom igyekezett szoros kapcsolatot ápolni az egyházakkal, különös tekintettel a katolikus egyházra.⁵³ Az állam és az egyház viszonyának alaptézisét Horthy Miklós kormányzó Csernoch primáshoz írott levelében így fogalmazta meg: „*A valláserkölcsei alap, amelynek az Eminenciád által vezetett egyház mindenkoron hű ápolója volt, az egyedüli bázisa szegény hazánk újjáépítésének...*”⁵⁴ Az ellenforradalmi kormány egyik első intézkedésével vezette vissza azokat az egyházra vonatkozó törvényeket⁵⁵, amelyek 1918. október 31. előtt szabályozták a magyarországi felekezetek életét. Ezek a törvények gyakorlatilag érintetlenül éltek tovább, majdnem a korszak végéig, hiszen változás csak 1938-ban, a *zsidótörvények* miatt állt elő.⁵⁶ A különböző összetételű kormányok alapvetően az egyházak támogatására, a felekezetek befolyásának megerősítésére törekedtek. Erre egy sor eszközt alkalmaztak. Az állam jelentős mértékű, rendkívüli támogatással segítette a pénzügyi gondokkal küzdő egyházakat. Az egyházi adókat a települési adóhatóságok szedték be az egyházközségek számára.⁵⁷ Az egyházakat a *köztestületek* jogi kategóriájába sorolták, ezáltal lehetővé tették számukra állami feladatok átvállalását.⁵⁸ Az 1895-ös törvény visszaépítésével újra életbe lépett az a szabályozás, mely szerint egy felekezetből kitérő állampolgárnak további öt évig még fizetnie kellett az

⁵² A forradalmi kormányok az állam és egyház radikális szétválasztását, míg a Tanácsköztársaság az egyházak ellehetetlenítését tűzte ki célul. in: TENGELY: Egyházak a forradalmak korában, 146. 174.; CSÜRÖS: Református Egyház a Tanácsköztársaság idején, 77. 79. 99. 102.

⁵³ A Katolikus Egyház és Magyarország között, olyan jó volt a kapcsolat a korszakban, hogy a Vatikán nem látta szükségesnek konkordátum megkötését. Ezekben az években számos európai állammal kötött a pápai állam ilyen egyezményt. CSIZMADIA: Az állam és egyház kapcsolata, 108. Az egyetlen vitás pont a polgári házasság és anyakönyvezés intézménye volt a katolikus és az állami vezetők között.

⁵⁴ CSIZMADIA: Az állam és egyház kapcsolata, 103.

⁵⁵ Az egyházakat érintő korábbi törvények: Az 1848. évi XX. törvénycikk mondta ki a teljes vallási egyenjogúságot: „2.§. *E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetekre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg.* 3.§. *Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek...*” SZTEHLO: Protestáns Közös Bizottság, 63.; Az 1868. évi LIII. törvénycikk a vegyes házasságban születendő gyermekek vallásáról és az áttérésekről rendelkezett. in: CSIZINÉ: Az egyházak jogalanyisága, 47.; Az 1894. évi XXXI. törvénycikk írta el a polgári házasságkötés és anyakönyvezést. Az 1895 XLIII. törvénycikk pedig az általános vallásszabadságot és az állam és egyház (bizonyos fokú) szétválasztását biztosította, a felekezetek jogainak és kötelezettségeinek rögzítésével.

⁵⁶ GERGELY: Egyházak a Horthy-korszakban, 26.

⁵⁷ CSIZMADIA: Az állam és egyház kapcsolata, 249.

⁵⁸ CSIZINÉ: Az egyházak jogalanyisága, 44.

egyházfenntartói járulékot.⁵⁹ A legjelentősebb támogatásokat az egyházak oktatási intézményei kapták. Az iskolákat a települési szervek a dologi, az állami költségvetés pedig a személyi kiadásokban támogatta. Természetesen a lelkészek, a papok fizetéskiegészítése, a kongrua folyósítása is a szubvenciók sorába tartozott.⁶⁰

A kiemelt támogatások nem jelentették azt, hogy a keresztyén felekezetek között harmonikusan alakultak volna a kapcsolatok a vizsgált korszakban. Ugyan a két évtized alatt voltak próbálkozások a felekezetek közötti közeledés, az ökumenizmus erősítésére, többnyire mégis feszültségek és érdeksérelmek jellemezték a katolicizmus és a protestantizmus viszonyát. Ennek alapvetően három oka volt. Az első és legfontosabb a vegyes házasságok és a reverzálisok kérdése. A második az állami dotáció és érdekérvényesítés mértéke. A harmadik pedig az állami ünnepeken való szolgálat körül kialakult áldatlan állapot.

A magyar társadalomban, a vallási sokszínűség velejárójaként komoly problémát okozott a vegyes házasság és az ilyen családokban született gyermekek vallásának kérdése.⁶¹ A vatikáni dekrétumok értelmében katolikus egyháztag kizárólag akkor köthetett házasságot más felekezetű emberrel, ha a házasságot katolikus pap áldja meg. Ennek az áldásnak viszont az volt az előfeltétele, hogy a nem katolikus fél egy nyilatkozatot tett, azaz reverzalist adott, hogy a születendő gyermekeket katolikus hitben nevelik. A Vatikán 1918-ig bizonyos engedményeket biztosított a magyarországi katolikus papok részére a dekrétumok betartására, illetve betartatására vonatkozóan. Azonban az 1918. május 19-én életbe lépett Codex Iuris Canonici 1060. kánonja erre már nem adott lehetőséget.⁶² Bár állami és protestáns kérésre Csernoch János esztergomi érsek megpróbálta korábbi engedmények újbóli kijárását a Vatikánban, nem járt sikerrel. Így a reverzáliskérdés a korszakban mindvégig komoly tüske maradt a protestánsok szemében.⁶³

⁵⁹ 1895. XLIII tc. III. fejezet Vegyes és záróhatározatok.

⁶⁰ CSIZMADIA: Az állam és egyház kapcsolata, 125. 205.

⁶¹ Már a 19. században is bonyodalmakat okozott ez a kérdés. Olyannyira, hogy az állandó reverzálisügyek miatt került bevezetésre Magyarországon a polgári házasság intézménye.

⁶² GICZI: Katolikus-protestáns kapcsolatok, 35.

⁶³ „A magyarhoni protestánsok közös bizottsága... a következő tiszteletteljes észrevételeit teszi: Az 1894. évi XXXII. törvénycikk, amely a gyermekek vállalása felőli megalkuvást és ezzel a vallási békét annyira zavaró lélekkétségessé teszi, sőt szentesíti, régi sérelme protestáns egyházunknak. Nem akarunk rekriminációkba bocsátkozni, csak azt a tapasztalati és statisztikai adatokkal igazolható tényt szögezzük le, hogy a reverzálisok túlnyomóan nagy része a róm. kath. egyház javaira lesz kiállítva... Szerény nézetünk szerint az, hogy a kormány a vallási békét bolygató kérdésekkel egyáltalán ne foglalkozzék...” in: SZTEHLO: Protestáns Közös Bizottság, 51.

A katolikus közösség több mint kétszerese volt a protestánsoknak az első világháború után a trianoni magyar területeken. Az egyházak által birtokolt földek méretét vizsgálva azonban azt látjuk, hogy az 1930-as években a valamivel több mint 1.100.000 hold egyházi földbirtokból 874.500 hold tartozott a katolikus egyházhoz, 100.000 hold a katolikus alapítványokhoz, ezzel szemben a református egyháznak 100.000 hold, az evangélikus egyháznak pedig 21.000 hold birtoka volt.⁶⁴ Ez a történelmi örökség magyarázza a protestáns egyházi vezetők állandó panasztételét az államsegélyekkel kapcsolatban,⁶⁵ mondván, az ő felekezeteik nagyobb szubvenciókra jogosultak az 1848. évi XX. törvénycikkben megfogalmazott felekezeti egyenlőség szellemében.⁶⁶ Természetesen a katolikus válaszok sem maradtak el. Arra hivatkoztak, hogy a rendszeres költségvetési támogatásokból a reformátusok nagyobb mértékben részesültek, ami az egyháztagnak számát alapul véve igazságtalan.⁶⁷ A lakosság felekezeti megoszlásából következett, hogy a katolikus egyháznak a közéleti szerepe is nagyobb volt a protestánsokénál.⁶⁸ Ugyanakkor a miniszterek és a politikai államtitkárok esetében az összlakossági számaránytól eltérő protestáns dominancia érvényesült, amelyet a katolikus vezetők nehezményeztek.⁶⁹ A dolog jellegéből fakadóan a protestánsok ebben nem találtak problémát, különös tekintettel arra, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter kizárólag katolikus vallású lehetett.

Ugyancsak állandó feszültséget okozott, hogy az állami, települési vagy katonai ünnepélyeken a katolikus papoknak tilos volt más felekezetű lelkésszel közösen

⁶⁴ CSIZMADIA: Az állam és egyház kapcsolata, 175.

⁶⁵ Azt érdemes megjegyezni, hogy az államsegélyre szoruló egyházak autonómiája többször sérült a korszakban. Hörcsik Richárd például arra mutatott rá, hogy a népiskolák szervezési kérdéseibe is beleszólt az államhatalom az államsegélyre hivatkozva. in: HÖRCSIK: Református Iskola és Nevelés, 313.

⁶⁶ „... az 1848. XX.t.cikk végrehajtásánál az ezuttal megállapítandó segélyezés nem felelne meg az igazságnak, ha abban az összes felekezetek egyenlő mértékben részesednének, mert a róm. katolikusok és görög nem egyesültek már a múltban óriási dotációkban részesültek és hogy ennél fogva a protestáns egyházak, a róm. katolikusok és görög nem egyesültek már kielégített igényeire való tekintettel kapják meg az állam részéről a támogatást abban az arányban, amelyben azt a hivatkozott felekezetek már megkapták.” in: SZTEHLO: Protestáns Közös Bizottság, 51.

⁶⁷ GICZI: Katolikus-protestáns kapcsolatok, 74.

⁶⁸ Ezt támasztja alá a felekezetek által fenntartott oktatási intézmények száma is. Az 1927/28-as tanévben a katolikus egyház fenntartásában működött 128 óvoda, 2907 elemi népiskola, 4 ipari iskola, 73 polgári iskola, 36 középiskola, 7 felsőkereskedelmi iskola, 2 óvónőképző, 6 tanítóképző és 18 tanítónőképző intézet, 13 hittudományi főiskola, 1 jogi akadémia és 2 főiskola; ugyanekkor a protestáns felekezetek fenntartásában működött 5 óvoda, 1492 elemi népiskola, 15 polgári iskola, 32 középiskola, 4 tanítóképző és 4 tanítónőképző intézet, 3 hittudományi főiskola és 2 jogi akadémia. in: GICZI: Katolikus-protestáns kapcsolatok, 25.

⁶⁹ GICZI: Katolikus-protestáns kapcsolatok, 91.

szolgálniuk. Ez a tiltás a már korábban idézett Codex Iuris Canonici 1060. kánonjából következett, amelyet a magyarországi püspökök meg is erősítettek a papjaik felé:

„...nem engedhető meg, hogy bármiféle nemzeti vonatkozású ünnepélynél ugyanazon helyen legyen egymás után vagy együttesen katolikus és más vallású istentisztelet; vagy hogy zászlók és hasonló jelvények megáldásánál a katolikus pappal együtt más vallású lelkészek is közreműködjenek.”⁷⁰

A legtöbbször ez azt jelentette, hogy az ilyen jellegű ünnepségeken egyházi szolgálatra csak a katolikus papok kaptak felkérést. A felekezeti feszültségek tehát folyamatosan jelen voltak a Horthy-korszakban a társadalomban, noha az államhatalom különösen veszélyesnek tartotta a kérdést a társadalom egységére vonatkozóan.

Exkurzus: A református egyház számaránya

Tekintettel arra, hogy a támogatások, a pénzügyi források és ezáltal az állammal való összefonódás is a különböző felekezetek méretétől, a hívek számától függött, röviden ismertetjük a református egyház helyzetét a korszakot illetően. A trianoni békeszerződés területelvonásai következtében a legnagyobb veszteség az egyházak közül a református egyházat érte. A háborút megelőzően 1910-ben tartottak Magyarországon népszámlálást. Akkor 2,6 millió ember vallotta magát reformátusnak. Trianon után 1,6 millió magyar kálvinistát regisztráltak Csonka-Magyarországon. Az egyház tagjainak 37%-a, a gyülekezetek 48%-a, a lelkipásztorok 50%-a, az oktatási intézmények 36%-a kényszerült valamelyik szomszédos ország fennhatósága alá.⁷¹ A Tiszántúli Református Egyházkerület esetében ez a következőképpen nézett ki:

„Magyarország új határain kívülre került: az akkori Csehszlovák Köztársasághoz mintegy 90 egyházközség 140.000 taggal, Romániához 183 egyház, számos hozzájuk tartozó filia, 250.000 reformátussal, a Szerb-Horvát Királysághoz 9 anyaegyház a hozzájuk tartozó szórványokkal.”⁷²

Ambivalens módon azt látjuk, hogy a veszteségek ellenére az új határokon belül a reformátusság aránya növekedett. Amíg 1910-ben Magyarország teljes lakosságának 14,3%-a vallotta magát reformátusnak, addig 1920-ban már a 21%-a. Ezt az arányszámot azonban két tényező is árnyalja. Egyfelől, ha az 1910-es népszámlálási összeírásnál csak

⁷⁰ GICZI: Katolikus-protestáns kapcsolatok, 102.

⁷¹ KORMOS: Református Egyház, 276.; HÖRCSIK: Trianon és a Református Egyház, 245.

⁷² BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 196.

a Csonka-Magyarországra érvényes adatokat vizsgáljuk, akkor azzal szembesülünk, hogy ott a népesség 21,4%-a volt református⁷³. Ez pedig azt jelenti, hogy nem nőtt, hanem valójában csökkent a kálvinisták aránya. Másfelől viszont, ha a katolikus egyháztagságra tekintünk, akkor azt látjuk, hogy 1910-ben az összlakosság 60,3%-a, míg a trianoni országrész lakosságának 65%-a volt római vagy görögkatolikus. Trianon után a katolikusság aránya 66,1%-ra emelkedett, amely mind a két összevetésben növekedést jelent.⁷⁴ A Horthy-korszakot vizsgálva Gergely Jenő kimutatása alapján megállapítható, hogy a protestánsok aránya csökkent, míg a római és a görögkatolikusoké növekedett. Fontos hangsúlyozni, hogy itt az arányokról van szó, hiszen számszakilag valamennyi felekezet tagsága növekedett.⁷⁵ A korszakra jellemző református frusztráció egyik forrását az arányosságon alapuló támogatásokban, az arányokban bekövetkező változásokban találjuk.

2.3. „Egyházi élet Debrecenben”

A magyar reformátusság legerősebb bástyája mindig Debrecen volt. 1920-ban a lakosság kétharmada, 70-75.000 ember volt református. A kálvinista Rómában öt református templom – Nagytemplom, Kistemplom, Ispóty, Kossuth utcai és Árpád téri templom – és számos istentiszteleti hely volt.⁷⁶ A presbitérium létszáma a törvényben maximumként meghatározott száz fő volt. 1920-ban hét rendes és tizennégy segédlelkész szolgált a gyülekezetben, nem számítva a hitoktató lelkipásztorokat.⁷⁷

A gyülekezet élete sokrétű és szerteágazó volt. A mindennapos és vasárnapi istentiszteletek, ünnepi alkalmak mellett Debrecenben például úrvacsorát a megszokott hét helyett tíz alkalommal osztottak.⁷⁸ A Balogh Ferenc által életre hívott Hittanszaki Önképző Társulat áldásos munkája nyomán olyan missziós kezdeményezések gyökereztek meg a cívisvárosban, mint a protestáns estek, vallásos délutánok, a

⁷³ A protestánsok aránya 27%. Lásd. RÉVÉSZ: A magyar protestantizmus problémái, 255.

⁷⁴ GICZI: Katolikus-protestáns kapcsolatok, 15.

⁷⁵ 1920: római katolikus – 63,9% (5.069.729 fő), református – 21% (1.670.144 fő), evangélikus 6,2% (497.012 fő), görögkatolikus – 2,2% (175.247 fő); 1930: római katolikus – 64,9% (5.634.103 fő), református – 20,9% (1.813.162 fő), evangélikus 6,1% (534.065 fő), görögkatolikus – 2,3% (201.093 fő); 1941: római katolikus – 65,7% (6.122.853 fő), református – 20,8% (1.934.892 fő), evangélikus 6% (557.647 fő), görögkatolikus – 2,5% (233.672 fő). GERGELY: Egyházak a Horthy-korszakban, 26. GICZI: Katolikus-protestáns kapcsolatok, 15.

⁷⁶ 1935 és 1942 között épült meg további hat templom. Nevezetesen a csapókerti, a homokkerti, a kerekestelepi, a szabadságlelepi (nyilastelepi), a Mester utcai, valamint az Egyetemi templom. VÁRADY: Református templomaink, 61–62.

⁷⁷ F. VARGA: Egyházmegyei jegyzőkönyv, 93–94; ZOVÁNYI: Tiszántúli Református Egyházkerület, 187–191.

⁷⁸ F. VARGA: Egyházmegyei jegyzőkönyv, 101.

tanyavilágban végzett missziós szolgálatok vagy éppen a reformációs megemlékezések.⁷⁹ Csiky Lajosnak köszönhetően indult el a vasárnapi iskola, gyermekistentisztelet szervezése, tartása.⁸⁰ A gyermekek és fiatalok között végzett szolgálatra is nagy igény mutatkozott, hiszen az 1919-es esperesi jelentés szerint Debrecenben a Leányegyesület 1600 taggal, a Konfirmált Lányok Szövetsége 200 taggal, míg a vasárnapi iskolák 60 munkással és közel 1000 növendékkel működtek.⁸¹

1919-ben a Zih Sándor halálával megüresedett VII. számú lelkészi állásra a debreceni gyülekezet meghívásos úton dr. Révész Imre kolozsvári teológiai tanárt választotta meg.⁸² Baltazár Dezső már mint megválasztott lelkipásztort köszöntötte Révészt 1919. november 17-én keltezett levelében, melyben a következőt írta: „*Debrecennél nehezebb munkamezőt nem jelölhetett volna ki neked ki közös főpásztorunk.*” A Révészre váró feladatok közül a legfontosabbnak a belmissziót jelölte ki Baltazár. „*Új nemzedéket kell nevelni – a mai már végképp elholtelevenedett.*”⁸³

2.3.1. Kihívások és megoldási javaslatok – 1920-as évek

*„Mélységes szomorúsággal láttuk és látjuk, hogy ez az egyház a maga történelmi, evangéliumhordozó és nemzetmentő hivatásának teljesítésében megdöbbenően nagy és sokféle nehézségekkel küzd.”*⁸⁴

A gyülekezeti élet nehézségeivel és kihívásaival kapcsolatban a lelkészek mellett a presbiterek, egyháztagek is élénk érdeklődést mutattak.⁸⁵ A „Vasárnap” 1923. májusi és júniusi számaiban közölte Balogh István, Magoss György és Szűcs Géza egyháztagek presbitérium elé beterjesztett akciótervét, amelyet a gyülekezet megújításával

⁷⁹ KOVÁCS: Teológiai oktatás 1850-1912, 99.

⁸⁰ i.m., 59.

⁸¹ F. VARGA: Egyházmegyei jegyzőkönyv, 101.

⁸² Révész Imre neve nem volt ismeretlen Debrecenben. Nagyapja a híres debreceni lelkipásztor és egyháztörténész, édesapja pedig a Tiszáninneni Egyházkerület püspöke volt. Révész debreceni lelkésziségének érdekessége, hogy 1919-ben éppen apja helyett a kassai gyülekezet is meghívta lelkészének, de az erről szóló értesítőt már nem kapta meg Kolozsváron. l. n.n.: Két levél, *Egyetértés*, 1. (1919. május 17.) 3.

⁸³ BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 237.

⁸⁴ BALOGH–MAGOSS–SZÜCS: A Debreceni Egyház Jövőjéért, in: *Vasárnap*, 10. (1923. május 27.), 86.

⁸⁵ Makkai Sándor az egyházválságának egyik fő okát az egyház és tagjai viszonyában látta: „*Letagadhatatlan az ellentét az egyház és tagjai között. A tagok azzal vádolják az egyházat, hogy a világban gyötrődő lelkek számára nem aktuális, nem felelő, nem adózó, nem vigasztaló. Viszont az egyház azzal védekezik, hogy tagjai nem az Ige igazságát akarják, hanem a maguk igazolását, hogy nincs érzékük az egyház lelki ajándékai iránt, hogy olyant követelnek tőle, amit lényegénél fogva nem adhat, hogy magukat tartják kegyes adakozónak, az egyházat érdemtelen eltartottnak.*” in: MAKKAI: Az egyház válsága, 410.

kapcsolatosan szövegeztek meg. A leirat *A debreceni egyház jövőjéért* címet kapta.⁸⁶ Balla Bertalan városi tanácsnok *A debreceni presbiter egyháztársadalmi feladatai* címmel közölt egy évvel később – 1924. március-április – egy tanulmányt ugyanazon tárgykörben.⁸⁷ E két írást alapul véve vázoljuk fel a debreceni gyülekezet életének megújulásra, megújításra váró területeit.

Egyházi körökben általánosan elfogadott volt az a gondolat, hogy legtöbb nehézség a gyülekezet hatalmas méretében, életszerűtlen tagoltságában és a lelkipásztorok nem megfelelő – kevés – létszámában gyökerezett.⁸⁸ Mindezek a fővárosi reformátusok életében is kurrens felvetések voltak. Különbséget abban látunk, hogy amíg Debrecenben a tradíció, addig Budapesten annak hiánya hátráltatta az adekvát működési keretek kialakítását. A parókiális beosztás már az első világháborút megelőzően elkészült a gyülekezetben. Ez a struktúra azonban nem vált szervezőerővé. Balla ezért azt javasolta, hogy haladéktalanul hozzák létre a parókiális tanácsokat. Érvelése szerint pusztán ez az intézkedés számos problémát azonnal orvosolt volna. Magoss Györgyék ezzel ellentétes véleményen voltak. Meglátásuk szerint a korábban kialakított beosztás nem volt alkalmas a gyülekezet életének kiegyensúlyozott összefogására.⁸⁹ Ezért egy városi egyházmegye és több különálló gyülekezet szervezését javasolták.⁹⁰ Valamennyien elismerték, hogy a lelkeszi javadalmak kérdése is a sürgős feladatok közé tartozott.⁹¹ Továbbá abban is

⁸⁶ Egy helyen arra találunk utalást, hogy többen vettek részt a tanulmány megírásában, de mások nincsenek konkrétan megnevezve.

⁸⁷ Balla tanulmányát az 1924-ben megszervezett presbiteri konferenciára készítette és ott is adta elő, ezt követően publikálta a *Vasárnap*.

⁸⁸ Mint már említettük, 70-75.000 önmagát reformátusnak valló lakosra jutott öt templom (ennél több igehirdetési hely), hét rendes és tizennégy segédlelkész. A hatályos törvény szerint, ahol több mint 5000 református van, ott már kötelező volt parókiális köröket szervezni, de lehetőség volt külön egyházközségeket is létrehozni.

⁸⁹ A szerzők véleménye szerint a parókiális körök beosztása rosszul lett elvégezve, hiszen túlságosan sok ember tartozik egy körhöz (8-10.000 ember). Ehhez társul az, hogy a lelkészek közötti szolgálat felosztása nincs összehangolva a körzetekkel, és több lelkésznek más hivatali elfoglaltsága is van, mint például Baltazár Dezsőnek, aki püspökként az egész Tiszántúli Református Egyházkerület életét irányítja és szervezi. Ráadásul a korábban létrehozott nyolc parókiális kör ellenére csak hét rendes lelkésze van a gyülekezetnek. A lelkipásztorok képtelenek átlátni a körzeteket és az egész gyülekezetet. Valódi gyülekezeti és hitéletre ilyen körülmények között nincs lehetőség.

⁹⁰ Juhász Nagy Sándor egyik előadásában a probléma okát hasonlóan látta: „a városi nagy egyház be van osztva apró falusi egyházközségek kereteibe...”, a megoldást azonban ellenkező előjellel képzelte el. Szerinte az egységes gyülekezet szervezetét mindenképpen meg kell őrizni, de a gyülekezetet az egyházmegye helyett közvetlenül az egyházkerület alá lenne érdemes beiktatni. in.: n.n.: A debreceni presbiteriek konferenciája, in: *Vasárnap*, 11. (1924. március 2.) 33.

⁹¹ BALLA: A debreczeni presbiter feladatai, in: *Vasárnap*, 11. (1924. március 09.) 37.; BALOGH–MAGOSS–SZÜCS: A Debreceni Egyház Jövőjéért, in: *Vasárnap*, 10. (1923. május 27.), 85.

egyetértettek, hogy a nyolcadik parókiális körhöz tartozó lelkeszi állás, valamint a tanyai istentiszteletek megszervezésére két utazó státusz meghirdetése nem várhatott tovább.⁹²

A belmissziót a gyülekezet megújulásának kulcsaként értelmezték.⁹³ Azt természetesnek vették, hogy a református közösségben az úrnapi istentiszteleteknek kiemelt szerepük van. Emellett az evangelizációk, bibliakörök, vallásos estélyek, hitvédelmi előadások szervezését is elengedhetetlennek látták. A korábbi kezdeményezések kiterjesztésére tettek javaslatot.

„A lelki munkások száma és helyzete mellett szaporítani, javítani és fejleszteni kell a lelki munka különböző alkalmait, kereteit és lehetőségeit is.”⁹⁴

Emellett a gyülekezethez tartozó oktatási intézmények, valamint a vallásoktatás megerősítését,⁹⁵ a gyerekek körében végzett szolgálatok kiszélesítését, a vasárnapi iskola további bővítését, ifjúsági alkalmak és egyesületek szervezését és támogatását, a szegény gyerekek felkarolását is szükségesnek látták.⁹⁶ Balla ezen törekvések kulcsát az egyháztársadalmi egyesületek jelentőségében látta. Ezért egy *Református Kaszinó* alapítását is kívánatosnak tartotta, a református elit társadalmi életének szervezése céljából.⁹⁷

⁹² A javaslat értelmében a gyülekezetnek át kell vennie a tanyasi egyházi élet szervezését a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületétől. Az egyesület szervezésében havonta egyszer volt Istentisztelet a tanyarészekén. in: n.n.: Anyagi megpróbáltatás előtt, *Egyetértés*, 4. (1923. 10. 30.) 8.; BALLA: A debreczeni presbiter feladatai, in: *Vasárnap*, 11. (1924. március 16.) 42. „*Debreceni egyházi életünk egyik legszomorúbb árnyoldalának, sőt szegényfoltjának tartjuk a nagykiterjedésű tanyák református népe lelkigondozásának teljes fejtelenségét, illetőleg elhanyagoltságát. A Méliusz Péter egyháza olyan világítótorony, amelynek közvetlen körzetében vak lelki sötétség honol. Ne áltassuk magunkat, ötletszerű ünnepi kirándulásokkal, legyenek bár azok a legszebb buzgalom és áldozatkészség megnyilatkozásai – nem lehet megoldani azt a kérdést... a hatalmas és gazdag debreceni egyháznak önmaga és a drága magyar nép iránti elengedhetetlen kötelessége rendszeres lelkigondozással sietni segítségére a minden tekintetben annyira visszamaradt tanyavilágnak...*” BALOGH–MAGOSS–SZÜCS: A Debreceni Egyház Jövőjéért, in: *Vasárnap*, 10. (1923. június 3.), 90.

⁹³ „*Csak öntudatos kálvinizmus és okszerűen alkalmazott egyházfegyelem mellett beszélhetünk igazi egyháztársadalmi életről, amelyet azonban a jól szervezett hitélesztő munka a belmisszió valósíthat meg.*” BALLA: A debreczeni presbiter feladatai, in: *Vasárnap*, 11. (1924. március 09.) 38.

⁹⁴ BALOGH–MAGOSS–SZÜCS: A Debreceni Egyház Jövőjéért, in: *Vasárnap*, 10. (1923. június 3.), 90.

⁹⁵ „*Semmiféle doctrinaire jelszó kedvéért nem szabad elhomályosulni engednünk azt az igazságot, hogy élő és értékes vallás csak az, amelyik világ- él életnézetet adni tud, ennek terjesztési és továbbplántálási útja pedig kiválólag az iskola, az olyan vallás és egyház tehát, amelynek külső okából lehetetlen iskolákat fenntartani, nem szabad, hanem rabszolga; az olyan pedig, amelyik maga mond le azokról, önmagára kovácsol rabláncokat.*” BALOGH–MAGOSS–SZÜCS: A Debreceni Egyház Jövőjéért, in: *Vasárnap*, 10. (1923. június 17.), 99.

⁹⁶ BALLA: A debreczeni presbiter feladatai, in: *Vasárnap*, 11. (1924. április 06.) 55.

⁹⁷ BALLA: A debreczeni presbiter feladatai, in: *Vasárnap*, 11. (1924. április 06.) 54.

„Lelkészek, presbiterek és diakónusok vállvetett együttműködése s ügybuzgósága alapozhatná meg csak igazán egyháztársadalmunk újjá alakított, felfrissített és lüktető életét.”⁹⁸

Balla kálvini alapokra építve szorgalmazta a diakónus tisztség bevezetését, valamint az egyháztagok szolgálatba való beállítását. Balogh Istvánék előterjesztésében a szociális feladatok koordinálására korszerű szeretetintézmények alapítására találunk javaslatot.⁹⁹

Az Árpád téri templomot 1912-ben építették meg. Ez volt akkor az ötödik templom. Mégis a református társadalom gyors növekedése, a jellemzően peremterületekre beköltöző, vidéki emberek lelki otthon iránti vágya szükségessé tette további gyülekezeti helyiségek, ingatlanok kialakítását. Természetesen a már meglévő infrastruktúra fejlesztése is permanens feladatot jelentett.

A szervezeti vagy infrastrukturális átalakítások és fejlesztések minden esetben anyagi befektetést is igényelnek. Magoss Györgyék így fogalmaztak ezzel kapcsolatban:

„Amikor a mi szeretett debreceni egyházunk javát és üdvét célzó kívánalmainknak és javaslatainknak, a tisztelet, a kötelesség és felelősség érzelmeitől vezettetve a fentebbiekben szerény hangot adtunk: nyitott szemmel cselekedtük azt. Állandóan számot vetettünk nevezetesen az egyház anyagi helyzetével. Egy pillanatig nem maradt előttünk rejtve az a körülmény, hogy a fentebbi kívánalmak és javaslatok véghezvitelére a mai rendkívül súlyos pénzügyi helyzetben olyan anyagi eszközök szükségesek, amelyek a debreceni egyháznak, mint intézménynek vagyoni erejét és teljesítőképességét messze meghaladják.”¹⁰⁰

A helyzet kezelésére két javaslat is érkezett. Az első javaslat szerint a meglévő vagyon jövedelmezőbb felhasználásával – például az ingatlanok bérbeadásával – jelentős bevételt generálhatott volna a gyülekezet. A másik javaslat pedig az önkéntes adózás bevezetéséről szólt.¹⁰¹ Az önkéntes adózás rendszerét a holland reformátusok példájából

⁹⁸ BALLA: A debreceni presbiter feladatai, in: *Vasárnap*, 11. (1924. március 16.) 42.

⁹⁹ BALOGH–MAGOSS–SZÜCS: A Debreceni Egyház Jövőjéért, in: *Vasárnap*, 10. (1923. június 24.), 102.

¹⁰⁰ BALOGH–MAGOSS–SZÜCS: A Debreceni Egyház Jövőjéért, in: *Vasárnap*, 10. (1923. július 8.), 110.

¹⁰¹ „...igazán virágzó egyházi élet csak ott van, ahol nem a kényszeradózás, hanem az önkéntes megajánlás rendszere dívik.” in: BALOGH–MAGOSS–SZÜCS: A Debreceni Egyház Jövőjéért, in: *Vasárnap*, 10. (1923. július 15.), 115.

kiindulva Balla Bertalan is kíváncsún tartotta volna. Ugyanakkor keserűen állapította meg, hogy ettől nagyon messze állt a debreceni gyülekezet, hiszen

„... amíg a holland reformátusok a legtöbb virágzó egyházközséget kizárólag önkéntes adományokból tartják fenn, addig nálunk a kivetett egyházi adót is igen sokszor csak végrehajtás útján lehet behajtani.”¹⁰²

A gyülekezeti életnek igazodnia kellett a megváltozott társadalmi élethez. Ez számos újítást, változást, újjászervezést követelt. Bár már az 1907-ben életbe lépett egyházi törvények is lehetővé tették a nagy gyülekezetek szétszervezését, kisebb egyházközségek létrehozását, Debrecenben az 1920-as években az ősi gyülekezet felosztásáról még hallani sem akartak. A parókiális köröket a törvényben előírt módon ugyan létrehozták, a mindennapok szervezésénél azokat mégsem vették figyelembe. Feltehetőleg úgy gondolták, hogy jobb szervezéssel, az egyháztagok szolgálatba való bevonásával, a hölgyek szerepének megerősítésével megoldható a gyülekezeti élet megújítása és a gyülekezet egyben tartása. Ebben a törekvésben a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületét, mint a gyülekezet életét megszervezni hivatott ernyőszervezetet, kulcsfontosságúnak tartották.

2.3.2. EgyháZRészek megalakulása – 1930-as évek

Az 1920-as évek végétől kezdve a debreceni gyülekezet vezetése is felismerte, hogy az addig megszokott, lényegében monolit tömbként kezelt gyülekezeti élet nem fenntartható. A cívisváros reformátusainak száma olyan mértékben megnőtt, hogy azt már nem lehetett egy homogén közösségként kezelni. Ráadásul a város határai is egyre jobban kitolódtak, „szinte a földből nőttek a Nyilastelep (Szabadságtelep), Kerekestelep, Szotyori-telep, Wolafka-telep, Nyulas, Olajútó, MÁV-kolónia, munkáslakások és a különböző kertségek”.¹⁰³ A város több részre szakadt. A tradicionális belvárosi cívisek mindennapjai, érdeklődési köre, kegyessége oly mértékben különböztek a kertségek vidékről betelepült, kis keresetű munkásainak és polgárainak életétől, hogy természetes módon merült fel a külsőségekben az igény, hogy saját közösséget hozzanak létre.¹⁰⁴ Ezek a kezdeményezések ugyan már korábban elindultak, de kezdetben a gyülekezet vezetése elzárkózott tőlük.¹⁰⁵ Jellemző, hogy az 1910-es években kialakított parókiális körök a

¹⁰² BALLA: A debreczeni presbíter feladatai, in: *Vasárnap*, 11. (1924. április 06.) 54.

¹⁰³ CSOHÁNY: Templomépítés I., 35.

¹⁰⁴ CSOHÁNY: Templomépítés I., 36.

¹⁰⁵ Tőkés Zoltán dolgozatából tudjuk, hogy a homokkerti reformátusok már a század elején kérvényezték a presbitériumnál, hogy havonta egy alkalommal helyben is tartsanak istentiszteletet. A Debreceni

templomok köré szerveződtek, mondhatni figyelmen kívül hagyva a tanyák és külsőségek közel 30.000 fős lakosságát. Ennek oka az volt, hogy a nagy tradíciókkal rendelkező debreceni gyülekezet és annak főként presbiteri, cívis vezetése nem akart eltérni a múlt hagyományaitól.

Jelentős változás 1928 tavaszán következett be a debreceni reformátusság életében, hiszen ekkor fogadta el a presbitérium az *egyházrészi szabályzatot*. A presbitérium döntése értelmében a gyülekezeten belül hét egyházrészt jelöltek ki, amelyek részleges autonóm közösségekként szervezhették a továbbiakban életüket. A debreceni gyülekezet történelmi egysége ugyan megmaradt, azonban a részben önálló egyházrészek együtt alkották azt.¹⁰⁶ A valódi szervezkedés a fokozatos egyházi testületek jóváhagyása után, 1928 szeptemberében kezdődött el. Első körben a következő hét egyházrészt hozták létre: Csapó utcai egyházrész (Nagytemplom); Péterfia utcai egyházrész (Nagytemplom); Piac utcai egyházrész (Kistemplom); Ispotályi egyházrész (Ispotályi templom); Kossuth utcai egyházrész (Kossuth utcai templom); Árpád téri egyházrész (Árpád téri templom); Mester utcai egyházrész. Bár a parókiális körökhöz hasonlóan az egyházrészek is a meglévő templomokhoz igazodtak, az egyházrészi beosztás jelentős változást jelentett. A Mester utcai egyházrész, valamint a Nagytemplomhoz tartozó Csapó és Péterfia utcai egyházrészek mellett¹⁰⁷ ugyanis a presbitérium további negyven (húsz belvárosi és húsz tanyasi körzet) egyházi körzetet is létrehozott. Ezekből az Ispotályi egyházrészhez csatolt Homokkerti egyházi körzet; a Kossuth utcai egyházi részhez csatolt Nyilastelepi egyházi körzet; valamint az Árpád téri egyházi részhez csatolt Csapókerti egyházi körzet 1931 őszén, tehát három évvel később, már önálló egyházrészekké szerveződött, így jött létre a tíz debreceni egyházrész.¹⁰⁸ Az egyházrészi szabályzat egyik rendezőelve volt továbbá, hogy minden egyházrész saját templommal rendelkezzen. Ez természetesen új templomok építését jelentette. 1928-ban először három új templomot terveztek: egyet a Homokkertbe, egyet a Nyilas telepre, egyet pedig a Mester utcára.¹⁰⁹

Az egyházrészek megalakítását az adott egyházrészhez tartozó egyháztagok közgyűlésen mondták ki és választottak gondnokokat, egyházrészi tanácsosokat – összesen 420 főt.¹¹⁰

Homokkerti Református Olvasó Egylet 1904-es alapítása és több mint háromszáz fős taglétszáma is azt mutatta, az itt élők önálló közösségi életet képzelnek el. in: TÖKÉS: Ébredési mozgalmak Tiszántúlon, 83.

¹⁰⁶ JUHÁSZ NAGY: Egyházrészi Szabályzat, in: *Vasárnap*, 15. (1928. március 4.) 65.

¹⁰⁷ n.n.: Debreceni lelkészválasztás, in: *Debreceni Újság*, 34. (1930. augusztus 9.) 6.

¹⁰⁸ n.n.: Önálló egyházrészek, in: *Debreceni Újság*, 35. (1931. november 29.) 8.

¹⁰⁹ ERDŐS: Debrecen új templomai, in: *Vasárnap*, 15. (1928. augusztus 26.) 286.

¹¹⁰ n.n.: Debreceni egyház feladatai, in: *Vasárnap*, 15. (1928. szeptember 2.) 291.

Az egyházzrészek ekkortól kezdve önállóan szervezték a bibliaórákat, saját belmissziói munkaprogramot készítettek, a szegénygondozással, a diakóniával is egyházzrészenként foglalkoztak, valamint saját jogú nőegyleteket hoztak létre.¹¹¹ Az adminisztrációt és a nagy reprezentatív eseményeket nem számolva, többé már nem egy hatalmas méretű tömbgyülekezetről, hanem részgyülekezetekről és azok összességéről lehetett beszélni. Természetesen ez a változás nem volt példa és előzmény nélküli. Valójában már az 1907-es egyházi törvény is ebbe az irányba kívánt elmozdulni. Az 1920-as évek végétől kezdve egyre többet foglalkoztak a nagy gyülekezetek feldarabolásának ügyével. 1930-ban a következőkről számoltak be az újságírók: „Budapesten ma már közóhaj, hogy az egyházzrészek egyházközségekké alakulhassanak és hogy az új budapesti egyházmegye is létrejöhessen.”¹¹² A budapesti reformátusok óhajukat javaslatban is megfogalmazták. A Zsinat elé került tervezet kötelezte volna a nagy gyülekezeteket – valójában a már meglévő törvény betartására, vagyis – új, kisebb gyülekezetek létrehozására három éven belül. Debrecen saját javaslatot terjesztett be. A gyülekezetek felosztásának egy jó alternatíváját látták az egyházzrészek kialakításában azzal a kitételrel, hogy a legalább tíz egyházzrészből álló egyházközségek az egyházmegyei hatáskör alól kivethetők és közvetlenül az egyházkerületi hatáskör alá rendelhetők.¹¹³ Debrecenben az új, független gyülekezetek létrehozása majd csak az 1948-ban elfogadott Szervezeti és Működési Szabályzat értelmében, 1949. január elsejével történt meg.¹¹⁴ Pedig Budapesten már 1931-ben megalapították a budapesti egyházmegyét,¹¹⁵ továbbá a debreceni katolikusok is új gyülekezeteket létesítettek 1942-ben.¹¹⁶

A debreceniek ragaszkodását a hagyományos, nagy gyülekezethez a debreceni reformátusok vezető szerepére vezethetjük vissza.¹¹⁷ Ez az előljárói pozíció évszázadokig

¹¹¹ n.n.: Presbiteri ügyek, in: *Debreceni Újság*, 35. (1931. november 7.) 3.; n.n.: Megindult a munka, in: *Vasárnap*, 15. (1928. december 16.) 403.

¹¹² n.n.: Egyházi hírek, in: *Magyar Országos Tudósító*, 12. (1930. 05. 06.) 92.

¹¹³ n.n.: Debreceni presbitérium zsinati javaslata, in: *Debreceni Újság*, 33. (1929. november 24.) 14.

¹¹⁴ ÖTVÖS: Debreceni Egyházmegye, 61.

¹¹⁵ NAGY: Szabó Imre, 584.

¹¹⁶ TAKÁCS: Katolikusok Debrecenben 1715-2015, 269.

¹¹⁷ „Azt pedig világosan látjuk és nyíltan hirdetjük, hogy a magyarországi református egyház mindenkor életének és munkájának egyik leghatalmasabb földi erőtenyezője és erőtartálya a debreceni gyülekezet... A hitélet újjászülése, az egyház életének benső erővel és külső bizonyságokkal való megizmosodása Debrecenben, az egész ország reformátusságára nézve nyert csatája volna Krisztusnak és az evangéliumnak.” in: BALOGH–MAGOSS–SZÜCS: A Debreceni Egyház Jövőjéért, in: *Vasárnap*, 10. (1923. július 15.), 114.

megkérdőjelezhetetlen volt, hiszen Debrecen 1715-ig református település volt,¹¹⁸ így a debreceni volt a legnagyobb lélekszámú református gyülekezet. Ez a státusz kérdőjeleződött meg a századforduló környékén Budapest létrejöttével és a fővárosi reformátusok számának gyors növekedésével.¹¹⁹ A debreceni egyházi vezetők, főként Baltazár Dezső szerette volna a debreceni primátust¹²⁰ megőrizni, amelynek egyik szimbóluma a hatalmas gyülekezet volt.

Bár a gyülekezeti tagozódás a debreceni reformátusok körében jogilag később következett be, mint a budapesti reformátusok vagy a debreceni katolikusok életében, azt mégsem lehet eltagadni, hogy az 1930-as évek volt a debreceni református közösség fejlődésének egyik leglátványosabb időszaka a történelem során. A fejlődés alapja pedig az 1928-ban elfogadott, majd később bővített egyházrészi felosztás volt. Az akkor elindult egyházrészi munka vezetett ahhoz a *kairosz*hoz, ahhoz a kegyelmi időszakhoz, amikor hét év alatt részben a második világháború idején több református templom épült Debrecenben, mint az azt megelőző 400 évben. Az egyházrészek létrehozása természetesen a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének életére is hatással volt.

¹¹⁸ A szabad királyi városi rang törvénybe iktatásának volt az előfeltétele, hogy a katolikus egyház visszatérjen a városba és templomépítési engedélyt kapjon. TAKÁCS: Katolikusok Debrecenben 1715-2015, 248–249.

¹¹⁹ 1910-ben már több református élt Budapesten, mint Debrecenben. in: NAGY: Budapest vallásföldrajza, 83.

¹²⁰ A korábbi időszakban Debrecen jelentőségében természetesen meghatározó szerepe volt a Kollégiumnak. A 17. században itt tanuló diákok közül „nemcsak tiszántúli püspökök lett tizenegy, hanem dunamelléki is tizenhárom, dunántúli is tizenkettő, erdélyi is hat.” RÉVÉSZ: Genius loci, 392.

3. „A belmisszió a magyarországi református egyház munkájának lényeges alkatrésze”

3.1. Református megújulási törekvések

„A magyarországi református egyház, mely egyidős a reformációval s amely a maga harmadfél millió hívével a kontinens legnagyobb presbiteri egyháza, Magyarország politikai összeomlása következtében négy évszázados történelmének legválságosabb napjait éli. Az ország politikai szétdarabolásával együtt egyházunk is darabokra van szaggatva s az veszedelem fenyeget, hogy e szétdarabolás örökre elpusztítja a protestantizmusnak és ezzel együtt a felvilágosodásnak és haladásnak legkeletibb bástyáit.”¹²¹

Dégenfeld József és Baltazár Dezső Georg Russel-Clerk antantmegbízotthoz írt sorai jól példázzák azt a létválságot, amely a 20. század elején megrázta a magyar református közösséget. Az 1920-as évek kezdetén, az átélt borzalmak sokkhatása után, szinte azonnal újraindult az az útkeresés, amely az egyház megújítására irányult.¹²² Sorra szerveződtek újra és létesültek új egyházi, felekezeti, ifjúsági vagy éppen kegyességi egyesületek. A hitébresztést valamennyi zászlójára tűzte.

Péceli Kör néven vált ismertté az a megújulási mozgalom, amelynek egyik meghatározó alakja Forgács Gyula volt. A mozgalom meglátásai és szándékai a péceli értekezleten (1920. augusztus 17–20.) elfogadott Péceli Programban, majd a kunhegyesi konferencia (1921. augusztus 23–25.) zsinat elé terjesztett Memorandumában öltöttek testet. A Péceli Kör tagjai úgy látták, hogy az egyház legtöbb problémája a fókusztevesztésből következett, ezért újra Krisztust mint az egyház urát kell középpontba állítani. Ennek legfőbb eszköze a krisztusközpontú igehirdetés. Az igehirdető személyes hitét és jó példáját elengedhetetlennek tartották. Ugyanakkor az egyháztagság fogalmi tisztázásával, és a gyülekezeti tagok – megfelelő felkészítést követő – szolgálatba való bevonásával az egyháztól való elhidegülést akarták ellensúlyozni.¹²³ Szükségesnek tartották továbbá az egyházfegyelem megerősítését, a konfirmáció tizenkét éves korhoz kötését, az

¹²¹ TtREL I.1.e.) 23. d. 213/1919

¹²² HÖRCSIK: Trianon és a Magyar Református Egyház, 8.

¹²³ VÁSÁRHELYI: A Péceli Kör, 113–118.

önfenntartó egyházi struktúra kialakítását, valamint az egyetemes keresztyénség hangsúlyozását.

A kunhegyesi tanácskozással szinte egy időben tartott konferenciát Marosvécsen az elszakítottságban lévő Erdélyi Egyházkerület lelkipásztorainak egy csoportja. A tanácskozáson résztvevő kilenc lelkipásztor alapította meg a Vécsei Szövetséget, amely az egyház lelki megújulására törekedett. Programjuk sok hasonlóságot mutatott a péceli kezdeményezésekkel. Az egyház megújulásának kulcsait a vécsiek is a krisztusközpontú egyházban és igehirdetésben, az evangelizálás és az iratterjesztés fokozásában, a személyes hitélet és a lelkipásztori hitelesség hangsúlyozásában látták. A Vécsei Szövetségben ugyanakkor mindenképpen egy testvéri szolgatársi közösséget kell látnunk, melynek tagjai egymásért imádkozva, egymást támogatva kívántak cselekedni az egyházban.¹²⁴

Az elszakított felvidéki és kárpátaljai reformátusság körében is kibontakozott egy vita az egyesület vagy egyház kérdése mentén, az 1920-as évek kezdetén. A Szlovenszkoí és Kárpátaljai Egyetemes Egyház Zsinata megelőzve a polémia elmérgesedését, *Az egyház belső építéséről* címet viselő törvény elfogadásával szabályozták a megújulási törekvéseket. A szabályozás előírta a családkönyvek alkalmazását, a gyermekek és fiatalok lelkipálcázásának erősítését, a konfirmáció tizennégy éves korhoz kötését, továbbá hitéleti egyesületek megszervezését indítványozta a gyülekezetekben, szorgalmazta a gyülekezeti tagok szolgálatba bevonását és a gyülekezeti egyházfegyelem gyakorlását.¹²⁵

A fentiek tükrében megállapítható, hogy a korszak megújulási törekvései krisztusközpontú gyülekezeti életben, élő hitű, tudatos és szolgálatkész egyháztagságban, a társadalom széles körében végzett hitébresztő szolgálatában látták az egyház megújulásának útját. Természetesen minden kezdeményezés magán hordozta a helyi vagy kegyességi sajátosságokat, amelyek olykor ellentmondásokhoz is vezettek.

A következőkben a belmisszió fogalmát járjuk körül, majd a debreceni megújulási elképzeléseket ismertetjük, a mögöttük meghúzódó kegyességi és belmissziós hagyományokkal, valamint a kortárs irányzatokkal való összehasonlítással kiegészítve.

¹²⁴ FEKETE: A Vécsei Szövetség, 11–15.

¹²⁵ HARSÁNYI: Kárpátaljai református belmisszió, 96–97.

3.2. A belmisszió fogalma

A belmisszió a kiegyezés utáni egyházi élet egyik legmeghatározóbb fogalma, hiszen az egyház megújulásában a belmissziós törekvések domináltak. A belmisszió fogalma mögött azonban nem volt egy egységes meghatározás. Éppen ezért érdemes kitekintést tennünk, hogy milyen szerteágazó értelmezések jelentek meg a korszakban. Az egységes definiálás több szempontból is nehézkes. Egyfelől belmissziós mozgalmak több nyugat-európai mozgalom hatására jelentek meg és fejlődtek ki Magyarországon. A korábbi egyháztörténeti munkák a német pietizmust tartották az elsődleges meghatározó tényezőnek, elismerve, hogy emellett a skót evangelical behatás is kimutatható a magyar protestáns egyházak életében. Ezt az nézetet erősítette az a tény is, hogy a *belmisszió* kifejezés a német *Innere Mission* szó szerinti fordítása. Az elmúlt három évtized újabb kutatásai azonban azt állapították meg, hogy a fenti felvetés igaz ugyan az evangélikus közösségre nézve, de a reformátusság körében az arányok éppen ellenkezőleg érvényesültek. Anne-Marie Kool átfogó munkája¹²⁶ mellett Hörcsik Richárd és Kovács Ábrahám a református peregrináció, közelebbről az Edinburghban tanuló magyar diákok történetén keresztül mutatták ki, hogy a magyar, különösen is a debreceni belmisszióra erőteljesen hatott a skót Renewal Theological Movement.¹²⁷ Az említett külföldi törekvések eltérően értelmezték az egyház előtt álló feladatokat. A Wichern által fémjelzett *Innere Mission* a társadalmon belüli szociális feszültségek enyhítésére is nagy hangsúlyt helyezett, míg a skót missziói értelmezés inkább az egyéni kegyességet és vallásgyakorlást állította a fókuszba (kulcsfogalmak: megtérés, újjászületés, nyilvános vallástétel). A magyar református közösségek ezeket a nézeteket nem vegytisztán, hanem egymással és a magyar sajátosságokkal ötvözve igyekeztek meghonosítani.

Általánosságban elmondható, hogy ha más-más hangsúllyal is, de a magyar egyházi szereplők olyan szolgálatot értettek a belmisszió alatt, amely hozzátartozik az egyház mindennapjaihoz, de valamilyen oknál fogva az adott időszakban annak elvégzésére mégis képtelen. Ebből következik, hogy a belmisszió az egyház hiányosságaiból felismert

¹²⁶ KOOL: Az Úr csodásan működik, A magyar protestáns külmiszió mozgalom 1756-1951, (Budapest, Harmat Kiadó 1995-2000).

¹²⁷ HÖRCSIK: Az Edinburghi magyar peregrináció története, 425–429.; HÖRCSIK: Scottish influences on the hungarian reformed church, 468–471.; KOVÁCS: Újreformáció Debrecenben?, 105–118.; KOVÁCS: A debreceni új ortodoxia tovább élése, 75–99.

feladat elvégzésére törekszik,¹²⁸ ezzel segítve az egyház megújítását. Erre utal Kiss Ferenc fogalommeghatározása:

„A belmisszió kiindulási pontja az Egyházban, az Egyház területén valamely nagyobb terjedelemben fellépő szükség felismerése ... az Egyház működési módja a fennálló szükségletekkel szemben vagy nem, vagy már nem megfelelő és elegendő.”¹²⁹

Az elvi meghatározásban és a gyakorlati megvalósulásban két területen mutatkozik nézetkülönbség a belmisszióban résztvevők között. Az egyik értelmezési eltérés abban mutatkozik meg, hogyan tekintünk a belmisszió célcsoportjára. Csiky Lajos definíciója szerint:

„A belmisszió célja nem az igazságban élő keresztyén gyülekezetnek elérése, hanem az egyháztól elidegenedett, elszakadt emberek megkeresése. A 'keresztyéntelen' közösség megmentése a legfontosabb cél.”¹³⁰

Csiky megfogalmazása arra a társadalmi változásra reflektál, hogy a korszakban egyre nagyobb méreteket öltött az egyháztól való eltávolodás. Ennek következtében voltak olyanok, akik az egyházhoz névleg hozzátartoztak – esetleg meg voltak keresztelve –, de a gyülekezetekkel nem tartottak kapcsolatot. Voltak ugyanakkor olyanok is – sajnos nem is kevesen –, akik már semmilyen kapcsolatban nem álltak az egyházakkal.¹³¹ Azokon a területeken, ahol a névleg reformátusok voltak nagy számban jelen, a misszió fő célkitűzése az egyházzal laza kapcsolatban lévő személyek gyülekezetbe integrálása volt. Míg a fővárosban például, ahol nagy számban olyanok éltek, akik életük során semmilyen

¹²⁸ „Belmisszió alatt általánosságban értendő az egyháznak az a tevékenysége, amellyel önmagát egyesek és intézmények által hitvallása szellemében építi; különösen minden olyan tevékenység, ami a gyülekezeti kultuszon, vallásos nevelésen külmiszió és jogi, meg gazdasági tevékenységen kívül esik. Gyökere az egyetemes papság értelmében vett pásztorság és e pásztorságnak intézményekben való prolongálódása. Tehát az igazi belmisszió nem egyén, mint megszervezett és teljesen kifejlesztett gyülekezeti élet a maga egyetemes rendszerében. Ideális gyülekezetben nincs belmisszió, mert felesleges. De ideális gyülekezeti élet nincs a földön, mert az egész emberi életet nem lehet a gyülekezetbe betagolni éppúgy, mint az Alpesekeket a svájci faluk határaiba.” in: Ravasz: I. püspöki jelentés – 1922. október 21., 83.

¹²⁹ SÁRKÖZI: Bevezetés a belmisszió elméletébe, 39.

¹³⁰ TÖKÉS: Ébredési mozgalmak Tiszántúlon, 82.

¹³¹ A két tábor kialakulása nagymértékben összefüggött az egyházi szervezettel. Azokon a helyeken ugyanis, ahol a népesség számához képest jól kiépült egyházi szervezet volt, a névleg reformátusok száma volt magasabb. Míg azokon a településeken, ahol a társadalomhoz viszonyítva gyenge egyházi struktúra volt jelen, azok voltak többen, akiknek egyáltalán nem volt kapcsolatuk egyik felekezettel sem. Budapest és Debrecen helyzete ezt jól megvilágítja. A főváros népességszámát a református egyház struktúrája képtelen volt lekövetni. Ennek eredményeképpen a társadalom egy része nem is tudott kapcsolatba lépni az egyházzal, hiszen az fizikailag nem is volt jelen egyes kerületekben. Míg Debrecenben egy jobban kiépült struktúra állt rendelkezésére a kisebb mértékben növekvő lakosságnak.

kapcsolatban nem voltak a református egyházzal, a felekezet nélküli vagy vallástalan emberek Istenhez vezetése volt a cél. Jellegéből adódóan az előbbi a református identitás kiépítésére és megerősítésére, a vallástudat felébresztésére törekedett elsősorban, hogy majd az egyháziasságból következzen a megtérés. Míg utóbbi az Isten megismerését, a személyes hitre jutást igyekezett szolgálni, azt remélve, hogy az ébredést az egyházhoz való csatlakozás fogja követni.

A másik jelentős értelmezési eltérés a belmisszió megvalósulási keretét érinti. Ezt röviden egy kérdéssel lehet összefoglalni: *egyház vagy egyesület?*¹³² Vagyis a hivatalos egyház keretén belül, vagy egyházi emberek, lelkészek által létrehozott, de mégis az egyháztól független egyesületi rendszerben kell a belmisszióknak megvalósulnia? Bár a korszakban több vita is folyt a fenti kérdéssel kapcsolatban¹³³, meglátásunk szerint a döntő tényező itt is az egyház struktúrájában keresendő. Debrecenben természetesnek vehető, hogy a belmissziói munka szorosan a gyülekezet életéhez kötődve valósult meg, hiszen ott egy viszonylag jól kiépített egyházi struktúra volt. Ezt már az is mutatja, hogy a belmisszió fogalmát gyakran az *egyház társadalmi munka* kifejezéssel helyettesítették. A fővárosban erről már csak azért sem lehetett szó, mert történelmi okok miatt a gyülekezet beágyazottsága sokkal kisebb volt, így az egyesületek szervezése került előtérbe.¹³⁴ Victor János példája mutatja, hogy szolgálatát ő is az egyház érdekében végezte, alkalmazkodva a helyi sajátosságokhoz.¹³⁵ Ravasz László püspöki szolgálatának egyik kulcspontját látta abban, hogy a fent tárgyalt dilemmát feloldja és a feszültségeket csökkentse az egyházban. Célja „*az egyesületi keresztyénség egyházasítása az egyház evangelizálása útján.*”¹³⁶

Az akkori viták sodrában meglátásunk szerint ott siklott félre a közös nevezőre jutás, hogy a belmisszió aktorai saját nézetüket és gyakorlatukat a kizárólagosság igényével tárták az egyházi közvélemény elé, ezzel sok esetben gyengítve a szolgálat határfokát, végeredményben pedig az egyház megújulását. Utólag szemlélve az eseményeket a

¹³² „Az egyesületek pusztá léte, még inkább tevékenysége már önmagában egyházkritika volt. Az összeütközések – a kérdés lényegéből fakadóan – akkor kezdtek sűrűsödni, amikor az egyházvezetés hivatalosan is belátta a belmisszió fontosságát, különösen azután, hogy a belmissziós tevékenységet tanításában már nem tartotta átengedhetőnek tőle független egyesületeknek, mert a maga küldetésének ismerte föl.” in: KÓSA: Egyesületek a budapesti reformátusság életében, 1102.

¹³³ A viták lezárását az 1933-as Missziói Törvény volt hivatott szolgálni, több-kevesebb sikerrel.

¹³⁴ Az egyesületi belmisszióval kapcsolatos kritikák, az általános keresztyénséggel és az egyesületek ökumenikus jellegével kapcsolatban fogalmazódtak meg. A hivatalos egyház azt nehezményezte – sok esetben jogosan –, hogy az egyesületekben hitre jutott emberek később sem épültek be az egyházba.

¹³⁵ GAÁL: Victor János, 48.

¹³⁶ SZÁSZ: Gyülekezeti elv és központosítás, 34.

hangsúlyeltolódások már nem kibékíthetetlen ellentéteknek, inkább egymást kiegészítő részeknek tűnnek. A magyar református belmisszió történetét pedig ezek összessége mutatja meg számunkra.

3.3. Kegyességi hagyományok Debrecenben

Egy közösség életét nem pusztán a társadalmi viszonyok vagy a gazdasági helyzet határozza meg. A múltban gyökerező hagyományok is jelentős befolyásoló erővel bírnak. Mindez hatványozottan igaz az egyházi közösségek, a gyülekezetek esetében. Debrecen sajátos kegyességi tradíciókkal rendelkezik. Ezek a vallásos tradíciók természetesen nem vegytisztán, élesen elválasztva, hanem szintézisben jelennek meg a hívő emberek és közösségek életében.

A debreceni tradíciók sorában elsőként a hitvallásokhoz ragaszkodó kegyességet kell megemlítenünk, amely Méliusz Juhász Péter nevéhez kötődik. Méliusz a hitviták korában alapozta meg az öntudatos református szemléletet.¹³⁷ A Heidelbergi Káté fordításainak és magyarázatainak története azt mutatja, hogy a debreceni lelkészek és tiszántúli püspökök minden korban kitüntetett figyelemmel fordultak egyházunk hitvallásaihoz. Ebbe a sorba illeszkedik bele a korszak két nagy püspökegyénisége, Baltázár Dezső¹³⁸ és Révész Imre¹³⁹ is.

A 17. század első felében a Medgyesi Pál¹⁴⁰ és Martonfalvi Tóth György¹⁴¹ nevéhez kötődő puritanizmus a Szentíráshoz való hűséget, a pásztori szolgálatot, a személyes és gyakorlati kegyességet gyökereztetette meg a cívisvárosban. Bár az angol puritanizmus élesen szemben állt az ortodoxia merev vallásosságával, és elítélte a hittételek üres

¹³⁷ SZATMÁRI: Méliusz Juhász Péter, 89.

¹³⁸ „Vallásunkhoz, egyházunkhoz azért ragaszkodunk, mert a magunk vallását tartjuk hamisítatlan keresztyén vallásnak, a magunk egyházát evangelium szerinti keresztyén vallásnak. Alapjában véve így vallották ezeket hittel és tudománnyal ékes elődeink. Emlékezzünk azokról, akik előttünk jártak. Emlékezzünk különösen életük végéről, amely – miként a Jézusé – pecsétje volt az Isten akarata szerinti engedelmességüknek. Miért homályosítanánk balgatat tévelygéssel emlékezetét amaz 'igazaknak, akik fénylenek, mint a nap az Atyjoknak országában'.” in: BALTAZÁR: Az én hitvallásom, 13.

¹³⁹ „Nem vagy addig keresztyén, míg nem vagy hitvalló keresztyén.” in: RÉVÉSZ: Hitvallás, in: Vasárnap, 7. (1920. október 3.), 1–2.

¹⁴⁰ Medgyesi tevékenysége azért alkalmas a puritanizmus magyar református kegyességre gyakorolt hatását bemutatni, mert annak legkézzelfoghatóbb jelei a kegyességi irodalom – jellemzően imádságos és áhítatoskönyvek, mint a Praxis Pietatis – széleskörű elterjedésében mutatkoznak meg. in: DIENES: A református kegyesség, 25.; LÁNYI: Magyar református spiritualitás, 113.

¹⁴¹ Martonfalvi Tóth György (1635–1681) A Debreceni Református Kollégium első állandósított professzora 1660-ban a török elől Nagyváradról elmenekült diákok élén érkezett Debrecenbe. Professzorsága idején lelkészgenerációkra gyakorolt hatásával, elméleti teológiai munkásságával kiérdemelte Amesius „legbuzgóbb magyarországi terjesztője, legteljesebb hazai követője” címet. in: BARÁTH: Martonfalvi György, 11.

ismételgetését,¹⁴² a magyar református puritanizmus és az ortodoxia egy idő után speciális módon összekapcsolódott.¹⁴³ Ez egy olyan elvi-teológiai és gyakorlati-kegyességi szemléletet jelentett, amely a tradicionális kereteket megtartotta, de a hitgyakorlás tekintetében a személyes megélést hangsúlyozta. Ez az összeállítás a templomi kátémagyarázatos istentiszteletek, a hitvallásokat magyarázó kegyességi iratok, az imakönyvek és egyéb kegyességi iratok széles körben való elterjedését ösztönözte.¹⁴⁴

A 18. században kettős folyamat játszódott le a hazai református közösségben. Egyrészt a népi kegyességben tovább erősödött a Szentírás olvasásának és a kegyességi könyvek imádságainak szerepe. Másrészt a racionalizmus is egyre erősebben éreztette hatását.¹⁴⁵ A kezdeti mérsékelt racionalizmus gondolatisága nem állt messze a hittételeket logikusan felépítő, az egyházi hagyományokat kritika tárgyává tevő református szellemiségtől. A modern szellemi áramlatokat figyelő és a *kálvinista* tradíciókat szem előtt tartó teológusok és lelkészek harmonikus módon ötvözték az ortodox-puritán kegyességet és az észszerűséget hirdető racionalizmust. Ennek a hagyománynak a kiemelkedő

¹⁴² MISÁK–DIENES: Anglia Reformációja, 337-343.; HULSE: *Introduction to the Puritans*, 14–20.

¹⁴³ DIENES: A református kegyesség, 9. Dienes Dénes tanulmányában ezt a sajátos magyar szintézist nevezi Ravasz László nyomán *református pietizmusnak*. Ennek az összekapcsolódásnak volt egy rendkívül fontos állomása, az 1646-os szatmárnémeti zsinat. Ravasz László zsinatról megfogalmazott gondolatait Lányi Gábor így foglalta össze: „Ravasz szerint azonban a zsinat ennek a feszültségnek úgy adott feloldást, hogy látszólag az intézmény győzött, valójában azonban a mozgalom legalizálódott. Bár Tolnai Dali Jánost szankcionálták, ugyanakkor végeredményben mégiscsak elfogadták a preresbitérium gondolatát, és nem tiltakoztak a hívek látogatása, a bibliaórák, házi istentiszteletek és Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai ellen sem: 'egyszóval a magyar református egyház fejedelmi gótikája közé beköltözött a kálvinista kegyességgyakorlás egyetemes, személyes, demokratikus mozgalma. A kovász most már belől hatptta át a tésztát, s ezzel megszabadult a puritánus mozgalom attól, hogy – szektává váljék.'” in: LÁNYI: Íme, így szól, 207.

¹⁴⁴ A puritanizmus széleskörű hatását Révész Imre így foglalta össze: „az egyszerű egyháztagok között lassan, de folyvást terjedt a Szentírásnak, a káténak, de legfőképpen az énekeskönyvnek önálló ismerete... gyülekezeti, magán- és családi épülés céljára használata. A bibliás és zsoltáros magyar református ember és családtípusa tulajdonképpen ebben a korszakban alakult ki.” in: RÉVÉSZ: Egy fejezet az ébredés történetéből, 14.

¹⁴⁵ Magyarországra kissé megkésve érkezett meg a racionalizmus szellemi irányzata, és úgy tűnik, a 18. században annak szélsőségei nem találtak befogadó közegre a magyar reformátusok körében. E két jelenség egyfelől a „vértelen ellenreformáció” nehézségeivel, másfelől éppen a *református pietizmusnak* nevezett speciális ortodox-puritán gondolatiságával magyarázható.

A racionalizmus és a vallás feszültsége először a dogmák megítélésénél jelentkezett. A racionális gondolkodás a dogmák észszerűségére, végeredményben azok legitimitására kérdezett rá. Az ész és a dogma alá-fölé rendeltsége alapján három csoportot lehet elkülöníteni. Voltak, akik úgy gondolták, hogy a vallási igazságok mint Isten kijelentéséből származó felismerések megkérdőjelezhetetlenek, az ész csak ezen dogmák jobb megértésében segíthet, ezt az irányt nevezzük szupranaturalizmusnak. A közvetítő irányzat a racionalizmuson belül már az észszerűség alapján tett különbséget a hitelvek között. Ennek az irányzatnak az észszerű ortodoxia a neve. A legradikálisabb racionalisták pedig szinte mindegyik hitigazságot elvetették az észszerűsége hivatkozva. TÖRÖK–KOCIS–SZÜCS: Dogmatikai Prolegoma, 41.

képviselője volt Szikszai György, akit fő műve, a *Keresztyéni Tanítások és Imádságok*¹⁴⁶ helyez a tradíciót formáló lelkészek sorába.¹⁴⁷

Magyarországon az 1840-es években kezdődött el a racionalizmust meghaladó, a liberalizmus irányába tartó átrendeződés.¹⁴⁸ A folyamat közel húsz évig tartott. 1858-ra datáljuk a szorosabban értelmezett liberális teológia megjelenését a magyar református horizonton.¹⁴⁹ A Ballagi Mór vezetése alatt kibontakozó liberális teológia a tradicionális teológia merev dogmatikusságával, valamint a német és skót gyökerű ébredési irányzatok érzelmdús kegyességével szemben lépett fel, az egyház megújítása érdekében.¹⁵⁰ Számunkra ez annyiban fontos, hogy a liberális teológia térnyerését és radikalizálódását látva Révész Imre¹⁵¹ a tradicionális teológia védelmére kelt. Révész munkásságának köszönhetően alakult ki debreceni központtal az a konfesszionális teológiai irányzat, amelyet újortodoxiának nevezünk. A *védve* vagy *fontolva haladás* elvének megfelelően az újortodoxia határozottan konfesszionális álláspontot képviselt a szabadelvű eszmékkel szemben, ugyanakkor az ortodoxia merev és minden újítást kizáró nézeteit is elutasította. Az újortodoxia követői számára a keresztyénség inkább erő és élet, amelynek meg kell jelennie a keresztyén ember hétköznapijaiban is.¹⁵²

A liberális és az újortodoxia irányzatához tartozó lelkészek és tanárok között élénk vita alakult ki a hitvallásokról, a dogmák egyházon belüli szerepéről és alapvető keresztyén tanításokról. A vita fóruma a kor legelterjedtebb médiuma, az újság volt.¹⁵³ A teológiai nézőpontok ütközetében éppen a Balogh Ferenc nevéhez köthető „Evangeliumi Protestáns Lapban” leközölt Debreceni Hitvallás bizonyult döntő mérőföldkönek.¹⁵⁴ Ezt

¹⁴⁶ A Keresztyéni Tanítások és Imádságok szerkesztése híven tükrözi a szerző teológiai nézeteit. Minden fejezet két részből áll, egy tanításból és egy imádságból. A tanításokban bibliai megalapozottságú, a hitvallások szellemét tükröző, logikus gondolatmenetet találunk, míg az imádságokra a személyesség, az életszerűség és az érzelmesség jellemző. Témáit a mindennapi életből vette, célja a hívő ember személyes vallásgyakorlásának elősegítése és helyes teológiai mederben tartása volt.

¹⁴⁷ „Pietista kálvinizmust akarunk abban az értelemben, hogy mint kálvinisták, ne restelljük a magános és közös buzgó imádságot, a családi istentiszteleteket, az Isten igéjének rendszeres tanulmányozását, az Úrvacsora fölvetelének megrendült és megalázott lélekkel való minél sűrűbb gyakorlását – és vegyük rettentően komolyan azt, hogy a keresztyénség elsősorban éppen kálvini értelemben személyes bűnharcot, megtérést és megigazulást, újjászületést és megszentelődést jelent.” in: RÉVÉSZ: Mai Magyar Kálvinizmus, 42.

¹⁴⁸ A 19. század kezdetén a német protestantizmuson belül a racionalizmust fokozatosan felváltotta a liberális gondolat, a szabadelvűség, amely először a politika világát hódította meg. Majd a humanizmus talapzatán álló észvallást a középpontba állítva az egyházak megújítására törekedett.

¹⁴⁹ Ekkor indult újra, immár liberális szellemben a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL).

¹⁵⁰ KOVÁCS: Hitvédelem és Egyháziasság, 31–32.; MÁRKUS: Liberális szellem, 87.

¹⁵¹ 1826-1881.

¹⁵² KOVÁCS: Az Újortodoxia teológiája, 322.

¹⁵³ CSOHÁNY: Az ébredés debreceni ága, 194–195.

¹⁵⁴ KOVÁCS: Debreceni Hitvallás, 43–44.

követően ugyanis a liberális teológia folyamatosan visszaszorult, majd Ballagi nyugdíjba vonulásával végképp megpecsételődött sorsa.¹⁵⁵ Kovács Ábrahám a vita lezárását így foglalta össze:

„Az egylet bukását nem a debreceni ortodoxia győzelme okozta... mégis azt kell mondanunk, hogy az egylet munkája során és az ortodoxokkal folytatott vitája komoly úttörés volt, mert ennek révén egyre több folyóirat létesült, a vélemények ütköztek és tisztázódtak. Végül pedig a reform utáni vágyakozás miatt az eltérő világnézetek mentén megerősödött a belmisszió. Az ortodox-liberális vita legfontosabb érdeme, hogy jelentősen hozzájárult a református egyház szellemi, lelki és strukturális megújulásához.”¹⁵⁶

A fenti idézet a református egyházon belüli polémiáról továbbvezet bennünket a következő évtizedeket meghatározó belmisszióig, melynek tárgyalása előtt még érdemes rögzítenünk néhány pontot. Meglátásunk szerint, bár a szélsőséges liberális irány széles támogatottság hiányában alulmaradt a debreceni újortodoxiával vívott küzdelmében, ez korántsem jelentette azt, hogy a szabadelvű gondolatok elillantak volna a református teológiából.¹⁵⁷ Megállapításunkat a következő jelenségekre alapozzuk. A lelkészképzésből egyre inkább kiszorultak a tradicionális hitvallások.¹⁵⁸ Az egyház vezetői szemében a protestáns unió gondolata továbbra is lehetséges, sőt kívánatos cél volt.¹⁵⁹ A kultúrprotestantizmus, amely a civilizációt és a kultúrát tette központi témává, és a vallást is csak ebben a keretrendszerben tudta értelmezni, még évtizedek múlva is egyházformáló tényező volt.¹⁶⁰

¹⁵⁵ „A magyar feltámadási vita a legelső lépések után személyes ízű mérkőzéssé fajult, amelyet elvek körül vívtak ugyan a felek, de nem látható tisztán, az elvek tisztázása, vagy a személyek sikere volt-e a fontosabb. Amikor Ballagi lefűjja a vitát, két személyes harcban elfáradt tábor tér pihenésre.” MÁRKUS: Liberális szellem, 99.

¹⁵⁶ KOVÁCS: Hitvédelem és Egyháziasság, 72.

¹⁵⁷ A felfokozott hangulat még az 1881-es debreceni, alkotmányozó zsinaton is éreztette hatását. Vélhetően ennek köszönhető, hogy az alkotmány első változatában a Heidelbergi Kátét mint az egyház egyik történelmi jelentőségű hitvallását meg sem említik.

¹⁵⁸ Görömbey Péter nagykálói lelkész a teológiai oktatás megújításával kapcsolatban fogalmazta meg azt a kérését, hogy ha a leendő lelkészeknek nem is tanítják a Heidelbergi Kátét vagy a Második Helvét Hitvallást, legalább mutassák meg nekik, mert ő akadémista korában nem vette kezébe a hitvallásokat. in: BUCSAY: Heidelbergi Káté magyarázatai, 230.

¹⁵⁹ TÖKÉCZKI: Tisza István, 49., 57.

¹⁶⁰ Pokoly József egyháztörténész 1917-ben a reformáció 400 éves évfordulója kapcsán megállapította, hogy a reformáció a *tekintélyhitet* törte meg, ezzel felszabadítva a lelkiismereti szabadságot az egyház béklyója alól, ez pedig természetsszerűleg vezetett el az úgynevezett *nyugati civilizáció* kifejlődéséhez. HATOS: Magyar Protestantizmus, 101.

3.4. Baltazár Dezső és a tiszántúli belmisszió

Balogh Ferenc korán felismerte, hogy a szabadelvű teológusokkal folytatott vitától az egyház megújulásának ügye nem fog megoldódni. Meglátása szerint az egyház bajaira az újortodoxia hitvallásokat tiszteletben tartó eszmeisége mellett a biblíás keresztyénség gyakorlatiassága és a külföldi evangéliumi mozgalmak személyes kegyessége együttesen jelenthet megfelelő orvosságot.¹⁶¹ Ennek érdekében támogatta a Brit és Külföldi Bibliatársulat munkáját. Élő kapcsolatot ápolt az Evangelical Alliance szervezettel.¹⁶² Jelentős részt vállalt Alexander Neil Sommerville magyarországi körútjának szervezésében, valamint 1869-ben létrehozta a Hittanszaki Önképző Társulatot.¹⁶³ A diákegyesület által Balogh Ferenc hatása lelkészek sokaságának munkásságában tükröződött vissza, ezért is nevezi őt Kovács Ábrahám a „*belmisszió atyjának*.”¹⁶⁴ A debreceni belmissziós mozgalom – egyházas kálvinizmus – tehát az újortodoxiából fejlődött ki, és jellemzően Balogh Ferenc diákjaihoz – többek között: Csiky Lajos¹⁶⁵, Bethlendi Endre, Dicsőfi József, Erdős József, Sass Béla, Erőss Lajos, Lencz Géza, Kiss Ferenc¹⁶⁶, valamint Baltazár Dezső – volt köthető.

¹⁶¹ Balogh Ferenc a General Assembly támogatásával tanulhatott Edinburghban, ahol megismerkedett az evangelical mozgalmakkal. Balogh teológiai gondolkodására, így oktatói tevékenységére – rajta keresztül pedig diákjaira – jelentős hatást gyakorolt a skót Renewal Theological Movement. in: HÖRCSIK: Edinburghi magyar peregrináció, 423.

¹⁶² BARÁTH: Balogh Ferenc, 138.

¹⁶³ ÖTVÖS: Balogh Ferenc életműve, 146.

¹⁶⁴ A megállapítást abban az értelemben tudjuk elfogadni, hogy Balogh Ferenc jelentős előkészítő munkát végzett a magyar belmisszió számára, bár ő maga még inkább az újortodoxia és a belmisszió határán helyezkedett el. Ennek volt köszönhető, hogy Balogh fogalmazásán nem tükröződött még a belmissziói fogalomkészlet.

¹⁶⁵ Csiky Lajos a Debreceni Kollégium hittanszakán előbb segédtanárként, majd tanszékvezető tanárként tevékenykedett. Munkássága rendkívül sokrétű volt, amelyet több éves külföldi tanulmányaival alapozott meg. Életművéből kiemelkedik az imádság teológiai kutatása, imádságos könyveinek megjelentetése, a belmisszió történetének beemelése a tantárgyak közé, valamint a belmissziói szolgálatok beindítása Debrecenben. Ez utóbbit főként, de nem kizárólagosan a Hittanszaki Önképző Társulat keretében valósította meg. Ahogy említettük, Csiky Lajos a katedrán is foglalkozott a belmisszióval, annak érdekében, hogy diákjainak szívében elültesse az egyház megújításának ez irányú gondolatát. Hatására a HÖT vallásos estélyek, vasárnapi iskolák, gyermek-istentiszteletek, valamint tanyai istentiszteletek szervezésébe kezdett. Az itt elindult szolgálatok határozták meg a debreceni és a többi tiszántúli gyülekezet következő évtizedeit. KOVÁCS: Teológiai oktatás 1850-1912, 59.; BODÓ: Csiky Lajos, 583–584.

¹⁶⁶ Kiss Ferenc a Debreceni Kollégium belmissziói tanszékének megalapítója (1912) és első tanára, továbbá a Debreceni Egyetem első rektora volt. Az utókor által „*árvák atyjának*” is nevezett lelképásztor az új tanszék létrehozása előtt már rendelkezett egyházkormányzói tapasztalattal 1911-től az Alsószabolcs-Hajdúvidéki Református Egyházmegye esperese és a Tiszántúli Református Egyházkerület főjegyzője. Fontosnak tartotta, hogy az oktatói munka megkezdése előtt több hónapos külföldi tanulmányútra menjen, így bővítette ismereteit Bébelben, Münchenben és Stuttgartban. Kiss Ferenc tanári és egyházkormányzói pályáján arra törekedett, hogy a lelképásztori szolgálatot megújítsa a református egyházban. Ennek érdekében dolgozta ki a belmisszió tanításának elméleti alapjait, jelentetett meg több tanulmányt a témában, és a gyakorlati példamutatásban is igyekezett elől járni. A „magyar reformátusok szociális apostola” a Kálvineumok és az Országos Református Szeretetszövetség megalapításával, számos szociális ház létrehozásával mutatott irányt a diakóniai szolgálatban. Nem véletlenül fogalmaz úgy Kovács Ábrahám

Baltazár Dezső már hajdúböszörményi és esperesi szolgálata alatt is a belmisszió elkötelezett támogatójának számított. Püspöki ténykedése mégis fordulópontot jelentett, hiszen tisztsége lehetőséget adott arra, hogy a belmissziót az egyházban központi munkaprogrammá és szervezőelvvé tegye. A fiatal egyházkormányzó nem tétlenkedett sokáig. Örömmel támogatta a mások által kezdeményezett szolgálatokat, legyen szó szórványmisszióról vagy a debreceni vagongyári munkások körében szervezett bibliaóráról, vasárnapi iskoláról.¹⁶⁷ Hathatós támogatásának köszönhetően nyitotta meg kapuit Debrecenben, 1914. szeptember 1-jén az első magyarországi egyházi alapítású református diakonissza anyaház.¹⁶⁸ Az Egyházkerület kiterjedt oktatási és iskolahálózatát nem pusztán fenntartani igyekezett, de mindent megtett annak továbbfejlesztése érdekében is. Az oktatás két területén is jelentős eredményeket ért el. A lelkipásztorok helyzetéhez hasonlóan kiállt a pedagógusok javadalmi helyzetének javításáért. Természetesnek tartotta, hogy a pedagógus és a lelkész kollegiális kapcsolatot ápoljanak, hiszen mindannyian az egyház ügyében fáradoznak. Baltazár munkásságának is köszönhetően az oktatási infrastruktúra mellett a tanterv fejlesztésben és a tanítók és tanárok számában is jelentős előrelépés történt. A leányok oktatásánál megfogalmazódó szükség érdekében jelentős erőket mozgósított: vezetése alatt alakult meg a Református Nőnevelési Egyesület. Továbbá a leányoktatási lehetőségek bővítésével hozzájárult ahhoz, hogy jelentősen emelkedett a Debrecenben, református keretek között tanuló leányok száma.¹⁶⁹ A Kálvineumok szervezését még esperesként, az ORLE elnökeként kezdeményezte. Az intézmények felépítéséhez és megnyitásához – ezek már püspöki szolgálati idejére estek – többek között vizitációs útjain meghirdetett adakozásokkal járult hozzá.¹⁷⁰ Baltazár lelkes támogatója volt az egyetemalapításnak, és szorgalmazója a lelkipásztorképzés megújításának. A püspök belmissziós elkötelezettségéről is sokat elárul, hogy személyes jóbarátja és hivatali munkatársa Kiss Ferenc lett, az első belmissziót oktató Debrecenben.¹⁷¹ Az első világháború idején a katonának jelentkezett hittanhallgatók, majd a lelkészek kórházvonalakon való szolgálatának felkarolásával, a tábori lelkészség ügyeinek kézbentartásával, fronton történt látogatásaival szintén az

tanulmányában, hogy Kiss Ferenc munkálkodásában szemlélhető a debreceni belmissziói irányvonal, az *egyházias kálvinizmus* kiteljesedése. FEKETE: Kiss Ferenc teológiai professzor, 31.; KOVÁCS: Teológiai oktatás 1850-1912, 59.; FEKETE: Kiss Ferenc, 649–650.

¹⁶⁷ BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 69–70.

¹⁶⁸ BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 76.

¹⁶⁹ BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 88–90.

¹⁷⁰ BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 94.

¹⁷¹ FEKETE: Kiss Ferenc életműve, 27.

egyház belmissziós szolgálatát erősítette.¹⁷² Látva ezt a sokszínű, belmissziós munkamezőt, amelyen Baltazár Dezső előbb esperesként, ORLE-vezetőként, majd püspökként munkálkodott az egyház megújulásán, magától értetődőnek tűnik, hogy a megpróbáltatások szörnyű évei után hasonló megközelítéssel igyekezett pásztorolni a rábízottakat. Érdeemes megjegyeznünk – minden furcsasága ellenére –, hogy Baltazár egyházas kálvinizmus által átítatott belmissziós látásmódját csak 1920 után tudta Debrecenben is kibontakoztatni. Ebben a folyamatban játszott döntő szerepet a Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete.

Természetesen belmissziós munka nemcsak a *kálvinista Rómában*, hanem az ország egyéb pontjain is folyt. Alapvetően három, területileg jól körülhatárolható irányt különböztethetünk meg. A fent tárgyalt debreceni ág mellett beszélhetünk még a Szabó Aladár nevéhez kötődő pesti belmisszióról, amely a liberális teológia háttérbe szorulásával bontakozott ki a hatalmas változásokat átélő fővárosban, az 1880-as évektől. A pesti belmisszió főként egyesületi keretben indult és működött.¹⁷³ A debreceni ébredéssel szoros összefüggésben, A. N. Sommerville skót misszionárius 1887-88-as evangelizációs körútjának hatására jött létre a dél-alföldi belmissziós mozgalom. Ebben a mozgalomban vezető szerepet töltött be Szalay József nagybecskereki és Kecskeméti Ferenc békési református lelkész.¹⁷⁴ A dél-alföldi belmisszió fő munkaterületeként azokat a kis – főleg bánáti – gyülekezeteket jelölte meg, amelyek hosszú évek, évtizedek óta szórványban, sokszor lelkipásztori szolgálat nélkül próbálták megélni hitüket.¹⁷⁵

3.5. A debreceni belmisszió sarokpontjai

„Csak öntudatos kálvinizmus és okszerűen alkalmazott egyházfegyelem mellett beszélhetünk igazi egyháztársadalmi életről, amelyet azonban a jól szervezett hitélesztő munka, a belmisszió valósíthat meg.”¹⁷⁶

A következőkben a debreceni megújulási törekvések fő meglátásait és tételeit igyekszünk bemutatni. Ezek a nézőpontok és célkitűzések szabtak irányt a Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete megalakításában és működésében. A cívisvárosban úgy látták, az egyház megújításához – amely a magyar nemzet érdeke is – a református identitás

¹⁷² MÁTÉ: Debreceni katona teológusok, 45.; SAJTOS: Református egyházunk szolgálata a katonákért, 62.

¹⁷³ KÓSA: Egyesületek a budapesti reformátusság életében, 1093–1095.

¹⁷⁴ MÁRKUS: „Teológiai irányzatok”, 182.

¹⁷⁵ TÖKÉS: Ébredési mozgalmak Tiszántúlon, 32–34.

¹⁷⁶ BALLA: A debreceni presbíter feladatai, in: *Vasárnap*, 11. (1924. március 09.) 37.

erősítése és a közösséghez tartozás igényének felélesztése szükséges, a teljes református lakosság körében.¹⁷⁷ Ehhez elengedhetetlen az egyházi aktivitás fokozása, az egyházzal kapcsolatot nem ápolók fölkeresése, a hitbuzgalmi és diakóniai szolgálatok összeszervezése.¹⁷⁸ A munkaterületet gyakorlatilag az egyházi élet teljes spektrumában jelölték meg. A bázis és a célközönség sem volt leszűkítve életkor, foglalkozás vagy kegyességi beállítottság alapján.¹⁷⁹ A cél Debrecen valamennyi református polgárát megszólítani, lehetőség szerint a távollévőket gyülekezetbe integrálni, és a belmisszió szolgálatába állítani.¹⁸⁰ Mindezt leginkább „*a nép felé forduló egyház*” toposszal lehet összefoglalni, amelyet Wolfgang Huber a *népegyház* definiálására megalkotott, öt történelmi modell egyik leírására fogalmazott meg.¹⁸¹ Az egyháztagság kérdését feszegető hitvalló egyház vagy népegyház kérdésében ezek alapján a debreceni álláspont egyértelműnek tűnik. Annál is inkább, mert a megszólalásokban és újságcikkekben nem találjuk a hitvalló egyház mellett érvelők szókészletét. Nem kerültek előtérbe a Kunhegyesi Memorandumban megfogalmazott *bűnbánat* vagy éppen az *egyházfegyelem*, vagy a Victor Jánosnál is gyakran megjelenő *ébredés és evangelizáció*¹⁸² fogalmak sem. Ugyanakkor az „*elköteleződés, a tudatosság, a hitvallásosság és a gyülekezeti aktivitás*” – amelyeket a hitvalló egyház ismertetőjegyeiként tartunk számon¹⁸³ – erősítése a kimondott célok közé tartozott. A széles munkamező sokszínű megjelenést is feltételezett. Ennek megfelelően a programokban is színes skálára volt szükség.¹⁸⁴ A hitéleti/egyházi és a diakóniai/szociális feladatok között nem választási lehetőséget, hanem az egyház működésének egységét látták. Kizárólagosság nélkül valamennyi feladat és szolgálat számára működési keretet kívántak biztosítani.

Egy másik alapvetés volt, hogy a református, kálvinista hit, mint életrendező elv áldásként volt mindig is jelen a magyar nemzet életében, és erre a jótékony hatásra abban a felforgatott történelmi szituációban még hatványozottabban lett volna szükség. A történelmi katasztrófák utáni kiútkeresésben tehát természetes volt, hogy a református

¹⁷⁷ HBVL. X. 301. 6. d. Db Kálvinista Templom Egyesülete, 00012.

¹⁷⁸ BALTAZÁR: Megnyitó beszéd, in: *Vasárnap*, 7. (1920. október 3.) 1.

¹⁷⁹ HBVL. X. 301. 6. d. Db Kálvinista Templom Egyesülete, 00012.

¹⁸⁰ n.n.: Debreceni Kálvinisták templomegyesülete” megalakulása in: *Vasárnap*, 7. (1920. szeptember 26.) 1.

¹⁸¹ KOVÁCS: Határmezsgyén, 176.

¹⁸² GAÁL: Victor János, 71–74.

¹⁸³ FAZAKAS: Népegyház – krízis vagy lehetőség, 337–338.

¹⁸⁴ HBVL. X. 301. 6. d. Db Kálvinista Templom Egyesülete, 00013.

egyházon belül sokan a *kálvinizmusban* a nemzetet megmenteni képes életrendező elvet látták.¹⁸⁵

Végül, de nem utolsó sorban az elvi sarokpontok között ott találjuk a *templom* mint fő igazodási pont fogalmát is. Makkai Sándor a magyar református kegyességgel kapcsolatban azt írta:

*„A templom népünk életének központja, már elhelyezkedésénél fogva is a község főhelyét jelzi, s nemcsak hitbeli, hanem társadalmi szempontból is minden körülötte forog és benne teljesül ki... A templomhoz semmi már intézmény nem fogható, mégha nagyon fontos is. Így az iskola sem.”*¹⁸⁶

Debrecen szimbóluma mind a mai napig a Nagytemplom. Ahogyan a Nagytemplom meghatározza a cívisváros arculatát, úgy határozza meg a város múltját, jelenét és jövőjét a református gyülekezet. Ennek a lehetőségnek és felelősségnek a tudatában indult el a debreceni egyházmegújító szervezkedés.¹⁸⁷

Exkúrsus: Kálvinizmus és a „magyar vallás”

A két világháború közötti időszakban megjelent újságok hasábjait olvasva természetesnek tűnik, hogy a megjelent cikkek, beszámolók, eszmefuttatások vagy éppen versek többségében megjelenik a nemzetföltés gondolata, a trianoni katasztrófa által kiváltott fájdalom, valamint a nemzet egységének helyreállításába vetett reménység. Különösebb feltűnést még az sem kelt, hogy a nevezett tematika az egyházi lapok hasábjain is feltűnik. Az azonban már némi magyarázatra szorul, hogy a Kálvinisták Templomegyesületének létrehozásával, működésével kapcsolatos írásokban az egyházmegújítást miért és hogyan hozták közvetlen összefüggésbe a nemzet megmaradásával, hovatovább megerősödésével.¹⁸⁸ Ebben a rövid exkúrsusban arra

¹⁸⁵ Ravasz László püspök így írt a kálvinizmusról: „*Kálvinizmus alatt egy szellemi irányzatot értünk, amely a maga történeti vagy elvi összefüggésében Kálvin gondolatvilágára és életművére utal ... a kálvinizmus élő és formáló gondolat, ma is érvényes mód a világ és az élet megítélésére, tehát: világmagyarázás és világalakítás... Van tehát kálvinizmus mint történelem, van mint világnézeti képlet, végül van mint életforma... A kálvinizmus élő szellemi irány volt Magyarországon is és a kálvinizmus élő, szellemi erő ma is.*” in: RAVASZ: Magyar Kálvinizmus, 127–129.

¹⁸⁶ MAKKAJ: A magyar reformátusság egyházi élete, 156.

¹⁸⁷ HBVL. X. 301. 6. d. Db Kálvinista Templom Egyesülete, 00014.

¹⁸⁸ „*Mi a magunk debreczeni kálvinizmusához ragaszkodunk, mert ez nemcsak vallási, de magyar nemzeti érték is, olyan, ami semmi mással nem helyettesíthető, nem pótolható. Azért nem akar ez az alakulandó egyesület semmi más tényezővel egyezkedni, alkudozni, szövetekezni, egyeledni és keveredni, mert Istenországa és Magyarország számára tisztán akarja megőrizni azt az értéket, amit Debreczen ősi felfogása s a mostani kálvinista polgárság ennek megfelelő tiszta hitelvi álláspontja és nemzeti szelleme jelent.*” in: BALTAZÁR: Megnyitó beszéd, in: *Vasárnap*, 8. (1920. október 3.) 1.; „*A mi ügyünk nemcsak felekezeti, de nemzeti ügy is. Nemzeti nagyságunknak, függetlenségünknek, szabadságunknak,*

teszünk kísérletet, hogy a „magyar vallás” toposzát mint a Kálvinisták Templomegyesületére, közelebből az egyesület tagjaira jellemző vélekedést bemutassuk.

A reformáció eszméi magától értetődő módon katalizálták a népi, nemzeti kultúrák fejlődését. Az anyanyelven elmondott prédikációk, a hitvédelem szolgálatába állított, anyanyelvi könyvnyomtatás nem pusztán a protestáns felekezetek megerősödéséhez, de a helyi műveltség kibontakozásához is hozzájárult. Ezt a vezető szerepet a szellemi élet területén a protestantizmus a 19. századig megőrizte. Ravasz László ezt így írta le:

„Nemzeti kultúránk történelme a protestantizmussal kezdődik. A kálvinista pap a legelső nemzeti kultúrtényező. Mindenik iskolamester, nemcsak próféta. Iskoláikkal elárasztják a színmagyar területeket, az ábécésektől az akadémiáig. Megírják az első szótárt, az első nyelvtant, az első komoly történelmet, az első klasszikai és bibliai forrásokat s ezáltal a nyelvet bámulatosan meggazdagítják, kifejlesztik. Ők képviselik a nemzet szellemi életének cirkulációját: könyvet írnak, kinyomtatják, elárulják ismertetik, megtanítják. Ők az irodalom, ők a sajtó, ők a közoktatásügy, ők a kolportázs, ők a tudomány... A XIX. század elején a nemzeti kultúra hirtelen differenciálódni kezd, új ideálok lobbannak föl s új erőforrások buggyannak elő: az új világalakulás vezérei kálvinista vagy legalább is protestáns elmék lesznek... Igen, művelődéstörténetünk törvénye eddig az volt: a kálvinista kultúra nemzetivé általánosodott.”¹⁸⁹

A protestáns egyházi élet és a kultúra összefonódását a felekezetek nemzeti karaktere is felerősítette. A szoros kapcsolat ugyanakkor nem kizárólagosan a művelődés területén éreztette hatását, az egyházi beszédek, prédikációk, kegyességi könyvek szóhasználata azt mutatja, hogy a nemzeti sorskérdések különös hangsúlyt kaptak az egyház életében.¹⁹⁰

virágzásunknak alapja, talpköve a magyar kálvinista egyház nagy és erős volta. A magyar kálvinistaság és a magyar nemzeti élet páros csillag. Ha egyiknek fénye halványul, színéből, erejéből, fényéből, ragyogásából veszít a másik is ... A kálvinista egyház romlása, pusztulása a magyar nemzet teljes pusztulása lesz. Debrecen Reformátusai! A zászló kibontva, a cél kitűzve! Fel hát munkára! A cél nagy és nemes: nagy, erős, viruló egyház, erős, szabad virágzó magyar hazában!” in: n.n.: Uj uton a régi cél felé, in: *Vasárnap*, 9. (1921. 10. 16.) 1.

¹⁸⁹ RAVASZ: Kálvin és kálvinizmus, 59–60.

¹⁹⁰ A mohácsi vész után például felerősödött a zsidó-magyar sorspárhuzam eszméje. GYÖRI: Izráel és a magyar nép, 13.

A magyar függetlenségért vívott harcokban a református felekezet minden alkalommal támogató magatartást tanúsított. A nemzeti szabadság gondolata erőteljes visszhangra talált a kálvinista körökben, főként amikor a katolikus egyházat támogató, a protestáns hátrátételeket szorgalmazó Habsburg uralkodókkal szembeni szuverenitásról volt szó. Nem véletlen, hogy a katolikus II. Rákóczi Ferenc a protestáns felekezetekkel lépett szövetségre a szabadságharc érdekében.¹⁹¹

A 19. században a romantika eszméjétől indítva megerősödő nemzeti eszme már hagyományos módon támaszkodhatott a protestáns egyházakra.¹⁹² A felvilágosodás a vallás és az egyházak hasznosságát is megkérdőjelezte. Ráadásul a reformáció örökösei akkorra hitéletükben kiüresedtek, meggyengültek. A kálvinisták úgy látták, mindkét problémára megfelelő válasz lesz, ha a hívő életszemlélet helyére a magyar nemzeti gondolatot helyezik¹⁹³ – ezt a jelenséget hívjuk kultúrprotestantizmusnak. Egyre több prédikációban, ünnepi beszédben és újságcikkekben jelenik meg a gondolat, hogy a református vallás nélkül nem is lenne magyar kultúra¹⁹⁴, ebből következően a református egyházat kiemelt felelősség terheli a magyar nemzet jövőjével kapcsolatban. A Magyar Református Egyház, és különösen Debrecen és a Kollégium 1848/49-ben betöltött jelentős szerepe szépen beleilleszkedik ebbe a gondolatmenetbe. A politika iránt egyre nyitottabb és érzékenyebb lakosságot vizsgálva is az látszik, hogy a 48-as pártok és eszmék támogatottsága sokáig kiemelkedő volt például a Tiszántúlon, ahol a reformátusok voltak többségben. Hatos Pál meglátása szerint „*A protestáns ügy és a protestáns liberalizmus ügye az 1860-as években véglegesen azonos a nemzet ügyével.*”¹⁹⁵

A legmagyarabb vallás kultúrprotestáns szemléletét jól mutatja, hogy a 19. század második felében tisztességes református embernek számított az, aki templomba ugyan nem járt, de kellően aktívnak mutatkozott a nemzeti kérdésekben. Ugyanakkor a kultúrprotestantizmussal és a vallás meggyengülésével szemben számos kritika fogalmazódott meg egyházi és irodalmi körökben – gondoljunk csak a Szabó Dezső által elindított vitára a magyar protestantizmus jövőjével kapcsolatban.¹⁹⁶

¹⁹¹ Az elbukott szabadságharcok és forradalmak után az uralkodók gyanakvással és rosszállással tekintettek a kálvinistákra.

¹⁹² Itt elég csak Kossuth Lajosra gondolnunk, aki a protestáns uniónak is egyik élharcosa volt.

¹⁹³ KÓSA: Katolikus és protestáns magatartásformák, 150.

¹⁹⁴ HATOS: Magyar Protestantizmus, 100.

¹⁹⁵ HATOS: Magyar Protestantizmus, 95.

¹⁹⁶ KÓSA: A kultúrprotestantizmus bírálata, 366.

A vallás és a nemzet, a reformátusság és a magyarság kulturális alapon való megfeleltetésében a trianoni nemzettragédia jelentett egy újabb elemi erejű lökéshullámot. A nemzetföltés, a magyarság tragédiája tovább növelte a kálvinisták önként magukra vállalt felelősségtudatát. Egyre gyakrabban jelentek meg olyan írások, gondolatok, hogy csak a református egyház megerősödése által képzelhető el a nemzet újbóli felemelkedése.¹⁹⁷ Ugyanakkor az egyház vezetői a nemzeti katasztrófa után arra számítottak, hogy az elvallástalanodás időszakát a valláshoz való visszatérés időszaka fogja felváltani.

„Vallás! Most ismét a Te országod közeleg. Nagy megpróbáltatás vihara zúdult ránk, hát közelebb lépünk Isten zsámolyához. Így van ez itt már ezer esztendeje, akkor emeljük csak kezünket az Égre, mikor a kéz csonka, s a test fájó sebekben... Emlékezzetek rá, hogy népünk mai nagy katasztrófája után is meg fognak telni az Úr tornácai... Az Újmagyarországon, a Színmagyarországon Kálvin népére vezérszerepnek tisztsége vár.”¹⁹⁸

A nemzeti sors és a protestantizmus összekapcsolódása, a nemzetföltés mint egyházi program a vizsgált korszaknak egyik szignifikáns jellemzője. Számos történet csak ezen a szemüvegen keresztül tudunk megérteni.

¹⁹⁷ „A mi ügyünk nemcsak felekezeti, de nemzeti ügy is. Nemzeti nagyságunknak, függetlenségünknek, szabadságunknak, virágzásunknak alapja, talpköve a magyar kálvinista egyház nagy és erős volta. A magyar kálvinistaság és a magyar nemzeti élet páros csillag...” in: n.n.: Új úton a régi cél felé, in: *Vasárnap*, 8 (1921. október 16.), 1.

¹⁹⁸ MADAI: Nemzeti jövő, in: *Vasárnap*, 6. (1919. február 16.) 1.

4. „A kálvinista műveltség és értékek megmentésére és fejlesztésére egyesültek Debreczen város kálvinistái” – A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének megalakulása

Magyarországon, mint oly sok mindennek, az egyesületi életnek is a fősodra a fővárosban volt megtalálható. A vallásos egyesületi munka is ott kezdődött a 19. század második felében. A két város közötti különbségek a gyülekezetek és az egyesületek működését is alapvetően meghatározták. Míg Budapesten – a főváros lakossága a korszakban Berlin után a második legnagyobb mértékben nőtt egész Európában¹⁹⁹ – az egyesületek a hiányos gyülekezeti infrastruktúra helyére belépve végeztek jelentős szolgálatot a hitébresztés, evangelizálás területén,²⁰⁰ addig Debrecenben nem erre volt szükség – bár a lakosságszám-növekedés itt is jelentős kihívás elé állította a gyülekezetet. A cívisvárosban a gyülekezetnek lett egyesülete azért, hogy a meglévő kereteken belül új szolgálattevők bevonásával, hatékonyabb szervezéssel, hatásosabb irányítással megelevenítsen a hitélet. Debrecenben nem új közösség létrehozását tűzték a zászlóra, hanem *a régi lelki kutak megásását, a kálvinista hitélet régi erejébe, régi fényébe való visszaállítást.*

4.1. Egyesületi tradíciók

Az egyesületi élet nem a Debreceni Kálvinisták Egyesületével kezdődött Debrecenben. Már a 19. század végén, az európai trendeknek megfelelően számos egyesület alakult a városban. 1920-ban összesen 113 bejegyzett társulás működött. Baltazár a megnyitó beszédében is utalt a már meglévő egyesületekre, amelyekben a reformátusok száma jelentős. Ugyanakkor azt is megindokolta, hogy meglátása szerint miért volt szükség erre az új egyesületre.

„Igaz, hogy vannak már Debreczenben egyháztársadalmi egyesületek, amelyekben a hit és a jócselekedet munkája folyik. De amíg a többi felekezet kebelében alakultak olyan egyesületek, amelyek kizárólag az övéik, addig a debreczeni kálvinista egyháznak nincs egyetlen egyháztársadalmi egyesülete sem, amely tisztán és egyedül az övé, tisztán és egyedül debreczeni és kálvinista volna.”²⁰¹

¹⁹⁹ KÓSA: Egyesületek a budapesti reformátusság életében, 1093.

²⁰⁰ Budapesten több esetben is előfordult, hogy a virágzó egyesületi élet vezetett el gyülekezetalapításhoz.

²⁰¹ BALTAZÁR: Nyitó beszéd, in: *Vasárnap*, 8. (1920. október 3.) 1.

A következőkben azokat az egyesületeket vizsgáljuk meg, amelyek előképei lehettek a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének.

Balogh Ferenc ösztönzésére²⁰² az 1869/70-es tanévben a Kollégium 65 teológus hallgatója, kiválva a Magyar Irodalmi Önképző Társulat tudományos szakosztályából, létrehozta a Hittanszaki Önképző Társulatot.²⁰³ Balogh Ferenc célja a teológusok képzésének korszerűsítése, ismereteik bővítése, valamint a lelkeszi öntudat erősítése volt. A HÖT választmányra és a tisztikarra épülő szervezeti felépítése hasonlított a polgári egyesületekre, viszont a felügyelő tanár – Balogh Ferenc volt 18 évig – és a tanári kar fennhatósága korlátozott működési keretet jelentett.²⁰⁴ A HÖT működésének kezdetén tanulmányi versenyek, disputák és előadások szervezésével foglalatoskodott. A feldolgozott témák már a kezdetektől a hagyományos debreceni kegyességre mutattak vissza.²⁰⁵ Később jelezve a gyakorlat irányába való elmozdulást, azt is tudományos vizsgálat, majd disputa tárgyává tették, hogy milyen szerepet tölthet be a HÖT a debreceni gyülekezet belmissziós szolgálatában.²⁰⁶ A HÖT az 1870/71-es tanévben indította útjára a „Közlöny” című lapot, amely 78 éves működése alatt főként a debreceni, de néhány esztendeig valamennyi református és protestáns egyetem ifjúságának lapja volt. A „Közlöny” hasábjai hitelesen megmutatják, hogy a HÖT 1880-as évek első felétől egyértelműen a belmissziós munka felé fordult. Csiky Lajos hatására folyamatos tájékoztatást adtak a külföldi vagy pesti belmissziós kezdeményezésekről és sikerekről.²⁰⁷ A gyakorlati szolgálat mellett az elköteleződés tetteiben is megmutatkozott. A HÖT olyan hosszú ideig fennmaradó szolgálati területeken volt zászlóvivő, mint a vasárnapi iskola és gyermekistentiszteletek tartása, a település periferiáján és tanyákon élők lelkipozítása, templom nélküli városrészekben való igehirdetés, valamint egyháztársadalmi és vallásos estélyek megszervezése. Kijelenthető, hogy a diákság jobban megértette a változások kihívásait, mint a gyülekezet vezetése, így több területen előremutató feladatokat látott el. Jó példa erre a homokkerti reformátusok esete, akik 1903-ban kérvényt nyújtottak be az egyház vezetése felé havonkénti istentisztelet tartás tárgyában. Az előjárók ugyan a kérelmet elutasították, de a teológusok felvállalták és

²⁰² Balogh Ferenc az Edinburghi New College-ban látta a példát, amely alapján a HÖT-öt megszervezte. in: HÖRCSIK: *The Meeting of Peripheries*, 458.

²⁰³ Továbbiakban: HÖT.

²⁰⁴ CSOHÁNY: *Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjából*, 17–18.

²⁰⁵ Az első pályamű kiírása Martonfalvi Tóth György életére irányult.

²⁰⁶ BARCZA: *Diáktársaságok és diákegyesületek*, 719.

²⁰⁷ KOVÁCS: *Teológiai oktatás 1850-1912*, 86–89.

évekig végezték az igehirdetés szolgálatát a homokkerti városrészben, később a csapókerti területen is.²⁰⁸ A HÖT úttörő jelentősége leginkább abban állt, hogy a későbbi belmissziói egyesületek alapjait letette a megkezdett szolgálatokkal, továbbá hogy az egyházépítő, hitmélyítő és nemzetszerető eszméket a teológusokba elültetve számos gyülekezet hitéletének fellendülésének fundamentumát kimunkálta.²⁰⁹

A DKTE egyháztársadalmi munkája nagyjából a HÖT által bevezetett szolgálattípusok továbbvitelét jelentette. A vallásos estélyek, egyháztársadalmi estek, a tanyai istentiszteletek szervezési feladatait átvette és lehetőségei szerint bővítette. A kálvinista öntudat erősítése szintén párhuzamot mutat az egyesületek céljait illetően, igaz, hogy a DKTE már nemcsak a teológusok vagy lelkészek, hanem az egyház egész társadalmára nézve fogalmazta meg ezt a feladatot. A debreceni gyülekezet még új istentiszteleti helyek kialakításától is elzárkózott az 1900-as években. Szűk két évtizeddel később pedig már azt tűzték ki célul az egyház vezetői, hogy a sürgető egyháztársadalmi, hitébresztő munkába a presbitereket és egyháztagokat is bevonják. Ez az éles váltás nem lett volna elképzelhető a HÖT áldásos tevékenysége nélkül. A két egyesület által fenntartott lap, a „Közlöny” és a „Vasárnap” működése között is párhuzamokat vélhetünk felfedezni a struktúraváltásokra, az országos terjeszkedésre gondolva. Az egyesületek közötti eszmei folytonosságot segít megérteni Kovács Ábrahám, aki a következőt írta: *„Balogh meghatározó hatással volt diákjára, Erdöss Józsefre, aki pedig az Újszövetség professzoraként Baltazár Dezsőt vette pártfogásba.”*²¹⁰ Kijelenthető tehát, hogy a HÖT előkészítője, sok tekintetben megalapozója volt a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének.

A következő egyesület, amely mintaként lebeghetett a DKTE megalapítóinak szeme előtt, az Országos Református Lelkészegyesület²¹¹. A Lelkészegyesület neve összeforrt első elnökével, Baltazár Dezsővel, aki a vezető tisztséget 29 évig töltötte be a nagy múltú egyesületben. Bár a lelkészek szerveződésére már évtizedekkel korábban is mutatkozott igény, a főként *közpapokra* támaszkodó egyesületet 1907. szeptember 18-án alapította meg 527 református lelkész. Hivatalosan megfogalmazott céljuk a kisebb településen szolgáló lelkészek javadalmi viszonyainak rendezése, valamint az 1848. évi 20. tc. gyakorlati érvényesítésének előmozdítása volt. Baltazár Dezső a fenti célokhoz hozzátette

²⁰⁸ TÖKÉS: Ébredési mozgalmak Tiszántúlon, 83–84.

²⁰⁹ KOVÁCS: Teológiai oktatás 1850-1912, 100.

²¹⁰ KOVÁCS: Teológiai oktatás 1850-1912, 99.

²¹¹ Továbbiakban: ORLE.

még a lelkészek kálvinista öntudatának növelését, valamint a katolikus egyház privilégiumaival szembeni fellépést. Az alsószabolcs-hajdúvidéki esperes egy egyháztól független, de az egyház életére hatást gyakorló egyesület létrehozását látta szükségesnek. A kegyességi szempontból konzervatív, józan ortodoxia talaján álló, de céltudatos munkamódszer a múlt hibáinak kijavítására és az egyházi élet megelevenítésére törekedett. A feladatok leküzdéséhez, támogatottságuk növeléséhez 1908-tól lapot is indítottak Lelkészegyesület néven.

Az ORLE és a DKTE közötti kapcsolat pusztán Baltazár Dezső személye miatt is természetes. Mégis fontos rámutatni azokra a pontokra, amelyek hasonlóságot mutatnak a szóban forgó egyesületek között. A korábban vázolt nehézkes politikai és közegyházi helyzetben érthetőnek tűnik, hogy Baltazár egy ORLE-hoz hasonló ernyőszervezet létrehozásában látta a megoldást. A Lelkészegyesületben szerzett tapasztalatai alapján igyekezett a szervezésbe magas rangú egyházi és polgári tisztviselőket bevonni²¹², valamint a református egységet a klerikalizmussal szembeni állásfoglalással kieszközölni. A DKTE hetilapja, a „Vasárnap” is egyértelmű kapcsolatot mutat a két egyesület között, hiszen a „Vasárnap” eredetileg 1913-ban a Lelkészegyesület fenntartásában indult el kisebb megszakítással 38 éves útjára, és csak egy évtizeddel később, 1923-ban került át a DKTE kötelékébe. Az egyesületek egyháztársadalmi, debreceni módon értelmezett belmissziói irányultsága a feltételezhető korrelációt erősíti meg.

A Debreceni Testvér Egyesületet Uray Sándor debreceni belmissziós lelkipásztor²¹³ hozta létre 1913-ban. Az egyesület figyelemre méltó diakóniai akciókat és belmissziós szolgálatokat végzett. Többek között szegény családok karácsonyi megvendéglésével²¹⁴, belmissziós képzés²¹⁵ és konferencia²¹⁶ szervezésével foglalkozott. Az 1920-as évek egyesületi beszámolóit összevetve könnyen megállapítható, hogy a szóban forgó két egyesület aktív tagjai között átfedés volt. Ezalatt azt értjük, hogy a Debreceni Testvér Egyesület meghatározó hölgytagjai a nagyobb társadalmi bázissal rendelkező DKTE-ben is szakosztályvezetői feladatokat láttak el.²¹⁷ Adódik a kérdés, hogyha 1920-ban a DKTE megalapítása évében már volt egy hasonló belmissziós irányultságú, református

²¹² Első tisztikar névsora: II. számú melléklet.

²¹³ TtREL I.99. n) 3d.

²¹⁴ n.n.: Hírek, in: *Egyetértés*, 1. (1919. december 30.) 3.

²¹⁵ n.n.: Egyház és Iskola, in: *Egyetértés*, 3. (1921. március 3.) 2.

²¹⁶ n.n.: Hírek, in: *Egyetértés*, 2. (1920. szeptember 29.) 3.

²¹⁷ Például Kesserű Lajosné és Koncz Aurélné.

szervezet, amely az egyháztagek szolgálatba állítását is sikerrel abszolválta, vajon miért volt szükség az új ernyőszervezet létrehozására? Ahogy korábban leírtuk, Baltazár Dezső megnyitó beszédében úgy fogalmazott, sok egyesület jött már létre Debrecenben, de tisztán kálvinista elköteleződésű még nem. Pedig tevékenységéből, úgy tűnik, a Testvér Egyesület mögött tisztán református szervezés állt. Úgy látjuk, a felvetett kérdést az a tény magyarázza meg, hogy Uray Sándor Baltazár Dezső politikai ellenzékéhez tartozott a debreceni gyülekezeten belül.²¹⁸ Az első világháborút követő időszakban fennálló, gyülekezeten belüli nézetkülönbség lehet a magyarázata annak, hogy Baltazár a Debreceni Testvér Egyesület felfejlesztése, munkájának kibővítése helyett egy új egyesület létrehozása mellett döntött. A feszültségek gyors elrendezését mutatja az a tény, hogy a Baltazár érdekeltségébe tartozó „Egyetértés” 1921-ben már kifejezetten támogató módon számol be a Testvér Egyesület által indított belmissziós tanfolyamról. Továbbá az is, hogy Uray Sándor a DKTE hitvédelmi szakosztályainak működéséből is kivette később a részét.²¹⁹

4.2. „Külsőségeiben impozáns, benső tartalmában történelmi jelentőségű esemény...” – Egyesületalakítás

Baltazár Dezső már az első világháború előtt szorgalmazta egy belmissziói egyesület felállítását Debrecenben,²²⁰ 1918-19-ben pedig külön megbeszéléseket folytattak az egyház vezetőségének tagjai egy, az egész gyülekezet életét támogató egyesület létrehozásáról. Az 1920-ban megjelent Debreceni Képes Kalendáriumban Baltazár Dezső a város békés újjáépítése mellett foglalt állást. Vallotta, hogy nem a múltat kell kutatni, felelősöket keresve, sokkal inkább a város érdekében összefogni és cselekedni.²²¹ Soraiból kiérződik a buzgóság és tetterekészség, amely azokban a napokban sokakra volt jellemző. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy alig néhány hónappal az után, hogy a román

²¹⁸ SZÁSZ: Baltazár Dezső, 364. VERESS: Ellenforradalmi korszak, 188.

²¹⁹ TIREL I.99. n) 3d.

²²⁰ BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 71.

²²¹ „Kik okozták a nagy leomlást? Miért fessegetnének? A múltat nem törölhetjük el velük, a jövőt nem javíthatjuk meg általuk.... Debrecen címerében a zászlós bárány tanítson mindenkit békességre, amelynek jegye alatt a szeretet minden áldása dusan tenyész... Ha a debreceni kollegium jelszavához imádkozik és dolgozik s e kettős szentség foglaltványában a város népe minden válogatástól megválva, testvéri egységként családosl, ha a vallásszabadság hősnéek ércájaka: a Rákóczy harang nem siket füleknéek beszél, akkor a régi alap a posványból és hinárból lassanként kiemelkedik, s megtisztult szegelet köveire a vallási, erkölcsi és nemzeti erőkre várja, követeli a nagyobb, erősebb és szebb épületet.” in: BALTAZÁR: Régi alapon újjáépítés, 18–19.

hadsereg elhagyta Debrecen, 1920 szeptemberében már megjelentek az újságok hasábjain a beszámolók az új kálvinista egyesület „széles körben ismert” szervezéséről.²²² A tervek nagyratörőek voltak. Baltazár Dezső 1920 októberében egy tisztikari gyűlésen 10.000 egyesületi tag beléptetésében határozta meg a célt.²²³

Az egyesület megalakításának hivatalos alkalmát 1920. szeptember 26-án, délután három órától tartották a Nagytemplomban. A zsúfolt templompadok jól szemléltették a kezdeményezést kísérő támogatást. Az ünnepség a 90. zsoltár éneklésével vette kezdetét, majd Baltazár Dezső prédikációjával²²⁴ és köszöntő beszédével folytatódott, amelyben a püspök a következő kérdést tette fel: „*kívánja-e a gyülekezet a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének megalakítását?*” A kérdésre mintegy válaszul hangoztak el az egyesület szükségességét hangsúlyozó beszédek. Tóth János lelkész Szomjas Gusztáv főispán sorait olvasta fel, majd Koncz Aurélné, Márk Endre, Nagy József és Balogh István ünnepélyes gondolatai következtek.²²⁵ Az ünneplő nagytemplomi gyülekezet lelkes éljenzés mellett fogadta el az előkészítő bizottság javaslatát és mondta ki az egyesület létrejöttét. Sass Béláné, az egyesület első elnöke ünnepi beszédében ígéretet tett az egyháztársadalmi munka mielőbbi megkezdésére. Az alkalom zárásaként Tóth János lelkész imádkozott, és a gyülekezet együtt elénekelte a Himnuszt.²²⁶

Az egyesülethez a megalakuláskor 1200 gyülekezeti tag csatlakozott, amely jól jelezte a debreceniek igényét és a szervezők eredményes munkáját.²²⁷ Még tovább növeli a kezdeményezés jelentőségét az a tény, hogy fél évvel az indulás után a taglétszám már 6000 fő volt.²²⁸

²²² „Református társadalmunk legszélesebb rétegeiben ismeretes az a nagyarányú egyháztársadalmi mozgalom, mely a fényes múltú debreceni református egyház kebelében erős, viruló egyházi élet teremtése céljából 'Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete' megalakítására irányul.” in: n.n.: Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete, *Vasárnap*, 7. (1920. szeptember 19.) 2.

²²³ Jegyzőkönyv – 1920. 10. 11. = TtREL I. 31.b 156. d.

²²⁴ Textus: 2Thessz 1,3-4.

²²⁵ Koncz Aurélné: a Debreceni Református Felsőbb Leányiskola, majd a Debreceni Református Leánygimnázium igazgatója; Márk Endre: Debrecen korábbi polgármestere 1920. júliusáig; Nagy József: Kossuth utcai presbíter, pénzügyi igazgató; Balogh István: lelkész.

²²⁶ n.n.: A Kálvinisták Templomegyesületének megalakulása, in: *Egyetértés*, 2. (1920. szeptember 28.) 221.; n.n.: „Debreceni Kálvinisták templomegyesülete” megalakulása in: *Vasárnap*, 7. (1920. szeptember 26.) 1.

²²⁷ HBVL. X. 301. 6. d. Db Kálvinista Templom Egyesülete, 00003.

²²⁸ HBVL. X. 301. 6. d. Db Kálvinista Templom Egyesülete, 00006.

4.3. Jogi akadályok – Egyesület a gyülekezet szolgálatában és felügyeletében

A Kálvinisták Templomegyesületének létrehozását követően a vezetőségnek nem várt nehézségekkel kellett szembenéznie. A hátráltató tényezők közül az egyesület bejegyzése, jóváhagyása körül kialakult jogi procedúra a legjobban körvonalazható. Egyes híradások azonban arra utalnak, hogy a jog területén felmerülő viták mögött politikai és felekezeti feszültségek húzódtak meg.²²⁹ Ahogyan korábban ismertettük, Baltazár Dezső személye ebben az időszakban intenzív támadásoknak volt kitéve. Ezek közvetve az egyesület működését, helyesebben a működésének engedélyezését is befolyásolták. A következőkben a jogi procedúrát és annak megoldását ismertetjük.

Az egyesületek megalakítását és működését a kiegyezés után egyre szigorúbb rendeletek szabályozták. 1920-ban az 5479-1914 M.E. számú rendelet 1.§-a értelmében tilos volt új egyesületeket létrehozni. A tilalom alól felmentést csak a belügyminiszter adhatott az 5084-1919 M.E. számú rendelet 4. §-a alapján. A Templomegyesület vezetőinek tehát egy kérvényt kellett benyújtaniuk a belügyminiszter felé, hogy engedélyezze a szervezet létrehozását. Amíg az engedélyezés nem történt meg, az egyesület semmiféle munkát nem végezhetett. A felterjesztés a hivatalban lévő Ferdinándy Gyula belügyminiszter felé, Márk Endre polgármester közbenjárásával megtörtént²³⁰. A jóváhagyás azonban sokáig váratott magára. A késlekedés oka feltételezhetően felekezeti-politikai feszültségben volt keresendő. A református egyház vezető tisztségviselői közül többen kiálltak a Templomegyesület ügye mellett. Ezt támasztja alá a „Nemzeti Újság” 1921. február 5-én keltezett újságcikke is. A beszámoló szerint Kiss Ferenc vezetésével 36 református képviselő kereste fel a belügyminisztert, hogy a debreceni ügyekben tájékoztatást kérjenek, különös tekintettel a Templomegyesület jóváhagyásának kérdésére. Ekkor Ferdinándy Gyula megígérte, hogy *„azonnal jóváhagyja a templomegyesület alapszabályait, református főispánt nevezet ki Debrecenbe, Sághy rendőrkapitányt elmozdítja állásából és Magos György főügyész felfüggesztési ügyét megvizsgálja.”*²³¹

²²⁹ „Kénytelen egészen tárgyilagosan megállapítani, hogy ezek a támadások, valamint már ezeknek előzői is, messze meghaladták azt a határt, amelyen innen az evangéliumi szabadság és szeretet vezérelte jogosult kritika van. De meghaladták annál inkább, mert az évekre visszamenő tapasztalatok azt mutatják, hogy e támadások mozgató rugóinak egy jó része nem is a saját egyházunk tagjainak kezében volt.” RÉVÉSZ: A Templomegyesület Baltazár mellett, *Egyvetértés*, 2. (1920. október 27.) 2.; n.n.: Kálvinista üldözés Debrecenben, in: *Hajdúföld*, 3. (1921. március 13.) 56.

²³⁰ HBVL. X. 301. 6. d. Db Kálvinista Templom Egyesülete, 00003.

²³¹ n.n.: Debreceni templomgyalázás előzményei, in: *Nemzeti Újság*, 2. (1921. január 29.) 23.

Ferdinándy Gyula belügyminiszter azonban néhány héttel később, február 19-én lemondott hivataláról.²³² A Templomegyesület alapszabályainak jóváhagyása pedig elmaradt. Alig öt nappal később azonban, Viczlán István helyettes államtitkár, Tomcsányi Vilmos Pál újonnan hivatalba lépett belügyminiszter megbízásából egy levelet intézett Debrecen polgármesterének, amelyben számos kifogást emelt a Templomegyesület szabályzata ellen, és a szükséges módosításra kérte fel az illetékeseket.²³³ A kifogások között szerepelt az egyesület céljának pontatlan, csupán általános megjelölése. A véleményező szerint az alapszabályból nem tűnt ki, hogy az egyesület előmozdítani vagy inkább hátráltatni fogja a felekezeti békét. Pontosítani volt szükséges a tagsági viszonyokra vonatkozó szabályokat, valamint azt a szerkezeti felosztást, amelyben az egyesületi munka megvalósulását tervezték. A közgyűlés jogköreit részletesebben ki kellett fejteni, a tisztségeket név szerint fel kellett sorolni, továbbá a szabályzatban rögzíteni kellett az 1875. évi 1508 B.M. számú körrendeletének IX. pontját, amely kimondja a kormány egyesületek feletti, felügyelő jogkörét. A helyettes államtitkár nehezményezte azt is, hogy a beszámolók szerint a Templomegyesületben már folyt a munka, holott az törvényellenes volt.

Az egyesülettel szemben többször fogalmazták meg azt a kritikát, hogy valójában ez egy egyházi köntösbe bújtatott politikai kezdeményezés.²³⁴ Hubert Ottó főispán az Összekötő szakosztályban²³⁵ Baltazár politikai szócsovéét vélte felfedezni.²³⁶

A Templomegyesület választmányi gyűlése 1921. március 25-én foglalkozott a Belügyminisztériumból érkezett észrevételekkel. Addigra Szentpéteri Kun Béla jogászprofesszor vezetésével egy szűkebb, főként jogászokból álló bizottság javaslatot készített elő az alapszabály módosításához. A javasolt módosításokat a választmányi gyűlés elfogadta, és a két nappal később, március 27-én tartandó közgyűlés elé terjesztette. A közgyűlésen az alapszabályt módosították és azt, az eddigi egyesületi

²³² n.n.: A belügyminiszteri szék betöltése, in: *Kis Újság*, 34. (1921. február 18.) 39.

²³³ n.n.: A belügyminiszter kifogásai, in: *Debreceni Független Újság*, 19. (1921. 03. 02.) 61.

²³⁴ Révész: „Politikai szövetkezet”-e a Templomegyesület?, in: *Vasárnap*, 11. (1924. március 23.) 1.

²³⁵ „Feladata: az egyháztársadalmi munkához munkásokat, résztvevőket, érdeklődőket gyűjteni, ezeket nyilvántartani. Az elnökség rendelkezéseit az egyháztársadalmi szervezet tagjaihoz eljuttatni, az egyháztársadalmat figyelni és az elnökség figyelmét a tapasztaltakra felhívni.” in: Szabályrendelet – 1921 = TtREL I. 99.d) 62. 1921. Iktatószám: 1493/1921.

²³⁶ HBVL. X. 301. 6. d. Db Kálvinista Templom Egyesülete, 00039.

munkát bemutató és méltató irattal együtt újból felterjesztették a Belügyminisztérium felé.²³⁷

Az engedélyeztetési eljárásra nem lett volna szükség abban az esetben, ha a Templomegyesületet nem egy önállóan működő szervezetként hozzák létre, hanem a debreceni gyülekezet egyházi egyleteként. A kormány engedélyező és felügyelő jogköre ugyanis az egyházak berkein belül működő egyesületekre nem terjedt ki. Már a március 27-i közgyűlésen felmerült a Templomegyesület gyülekezeti egyletté szervezésének lehetősége, de a közgyűlés tagjai ekkor még elhatárolódtak ettől a megoldástól. A Debreceni Református Gyülekezet 1921. június 29-én megtartott presbitéri gyűlésének jegyzőkönyvében azonban már arról olvashatunk, hogy a presbitérium szükségesnek látja:

„az egész gyülekezetre kiterjedő egyháztársadalmi munka olyan szervezését, amely a hivatalos egyházzal szoros kapcsolatánál fogva megakadályozza az egyház egységét és erejét gyengítő szektárius mozgalmak keletkezését vagy terjedését. Kimondja, hogy saját önkormányzati hatáskörében a hívek lelki és testi tisztaságának, egészségének és jólétének istápolására, a magyar kálvinizmusnak úgy tanban, mint erkölcsben érvényesítésére egyháztársadalmi egyesületet (ceruzával: szervezetet) alakít. Az előkészítő munkálattal előkészítő bizottságát bizza meg elvárván, hogy e tárgyban az egyházi törvények I.t.cz. 7§-a alapján alkotandó szabályrendelet szövegét legközelebbi presbitéri gyűlésünk elé terjessze be.”²³⁸

Az engedélyeztetési procedura elhúzódása, szándékos akadályoztatása miatt, a Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete tehát 1921-ben *de facto* betagozódott a debreceni presbitérium fennhatósága alá, és az 1921. október 10-én 1493/1921-es presbitéri határozattal elfogadott új alapszabály szerint jogilag is a gyülekezet egyháztársadalmi szervezetként folytatta tevékenységét.²³⁹ Ez azért is igazult bölcs döntésnek, mert 1922. január 23-án a Klebelsberg Kuno által vezetett Belügyminisztérium megtagadta az egyesület engedélyeztetését.²⁴⁰ Az „Egyetértés” beszámolója szerint az egyesület alapszabályának elfogadtatásáról azonban nem mondott le a vezetőség, hiszen azt 1923-

²³⁷ Közgyűlés jegyzőkönyvi kivonat– 1921. 03. 27. = TtREL I.31.b) 156. d. 1921.

²³⁸ Presbitéri Jegyzőkönyvi Irat = TtREL I. 99.d) 62. 1921. Iktatószám: 935/1921.

²³⁹ Szabályrendelet – 1921 = TtREL I. 99.d) 62. 1921. Iktatószám: 1493/1921.

²⁴⁰ HBVL. X. 301. 6. d. Db Kálvinista Templom Egyesülete, 00030.

ban újra felterjesztették a Belügyminisztériumba elfogadásra.²⁴¹ Erre a felterjesztésre Rakovszky Iván belügyminiszter kifejezte, a Templomegyesület mint egyházi egyesület felett az engedélyezési és felügyeleti jogot ő nem, csak az illetékes egyházmegye gyakorolhatja.²⁴² A Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete tehát a debreceni gyülekezet fennhatósága alatt, egyházi egyletként működött a továbbiakban. Ezt támasztja alá többek között az is, hogy a Debreceni Egyházmegye 1921. május 19-én megtartott közgyűlésén már az egyházi szabályozású egyesületek között találjuk a Templomegyesületet is. A néhány hónappal később, 1921. október 19-én tartott közgyűlésen pedig az egyesületi szabályrendelet is elfogadásra került a felettes egyházi szerv, az egyházmegye által.²⁴³

A 19. század második felében és 20. század elején éles vita bontakozott ki azzal kapcsolatban, hogy az egyház megújításának, az evangelizálásnak a meglévő egyházi struktúrán belül, tehát a gyülekezetekben, vagy azokon kívül egyesületi keretben kell-e történie. A Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete esetében azt látjuk, hogy alapvetően egy külön egyesületet hoztak létre, amely mégis ezer szállal kötődött a debreceni gyülekezet vezetőségéhez és közösségéhez. Majd a jogi procedúráknak köszönhetően az egyesületet közvetlenül a presbitérium fennhatósága alá vonták be. Így Debrecenben egy olyan *harmadik*, vagy *közvetítői* megoldás született, amely az egyháztesten belül, mégis egyesületi munkamódszerrel igyekezett megszervezni az egyházújító szolgálatot.²⁴⁴ A következőkben az 1921. október 10-én a debreceni presbitérium által elfogadott szabályzat²⁴⁵ alapján azt vizsgáljuk meg, hogy miként viszonyult egymáshoz a gyülekezet vezető testülete, a presbitérium és az egyesület.

A szóban forgó szabályzat már a címében is igyekszik tisztázni a gyülekezet és az addig önállóan működő egyesület helyzetét: „*Szabályrendelet a Debreczeni Református Egyház*

²⁴¹ n.n.: Újra fölterjesztették jóváhagyás végett a Kálvinisták Templomegyesülete alapszabályait, in: *Egyetértés*, 5. (1923. március 13.) 58.

²⁴² HBVL. X. 301. 6. d. Db Kálvinista Templom Egyesülete, 00042.

²⁴³ VERESS: Egyházmegyei Jegyzőkönyv, 154.

²⁴⁴ Egyháztörténeti érdekesség, hogy ugyanazon évben Debrecenben – egy megoldatlan jogi procedura következményeként – a gyakorlatban megvalósult az az elv, amelyet Ravasz László püspöki székhelyében képviselt. „*Ravasz püspöki programjának elsődleges célkitűzése volt, hogy a korszakban inkább egyesületi formában élő ébredési kegyesség mozgalmait, személyeit, erőit és módszereit becsatornázza a hivatalos egyházba.*” in: LÁNYI: Íme, így szól, 208.

²⁴⁵ A szabályzat eredeti szövegét lásd a mellékletben.

Egyháztársadalmi Szervezetéről”.²⁴⁶ Az első paragrafusban a kifejtést is megtaláljuk, mely szerint:

„A debreczeni református egyház saját önkormányzati hatáskörben ... egyháztársadalmi szervezetet létesít, amelyet a presbitériumnak az előkészítő bizottság útján gyakorlandó felügyelete és ellenőrzése alá helyet és amelynek vezetésével az egyház elnökségét bízva meg.”

Ennek értelmében az egyesület felügyeleti, irányítási és ellenőrzési joga a gyülekezet választott tisztségviselőiből álló vezetőtestületet, a presbitériumot illeti meg. A presbitérium ezen jogkörével élve dönthet arról, hogy ki irányítsa a szervezetet – a presbitérium elnöksége, a lelkipásztor és főgondnok, továbbá az előkészítő bizottságot ruházta fel a folyamatos felügyelettel. A szabályzat egy későbbi pontja azt rögzíti, hogy az egyesület elnöki testülete évente egyszer közvetlenül a presbitériumnak számol be munkájáról. Ahhoz, hogy ezt a működési berendezkedést értékelni tudjuk, érdemes összehasonlítani a gyülekezet által fenntartott Debreceni Református Leánygimnázium működési elvével. A Leánygimnázium esetében is azt látjuk, hogy amíg a fenntartói, felügyelői jogokat a presbitérium gyakorolja általánosságban, addig a közvetlen felügyelet egy, a presbitérium által létrehozott bizottsághoz, az igazgatótanácshoz tartozik. A vezető személyéről az igazgatótanács javaslatára dönt a presbitérium, amelynek az igazgatótanács évről évre jelentést ad.²⁴⁷

A Templomegyesület esetében tehát hasonló felügyeleti módszert alakított ki a presbitérium. Ami mégis különlegessé, egy kissé szokatlanná tette a helyzetet, az az, hogy a presbitérium elnöksége, és a presbitérium által kijelölt egyesületi elnökség személyükben megegyeztek. Ebben az esetben elmondható, hogy a felügyeleti és ellenőrzési jogok, valamint a beszámolási kötelezettség betartása és betartatása – mai szemmel vizsgálva legalábbis mindenképpen – megkérdőjelezhető volt. Ez még akkor is így volt, ha a Szabályrendelet az elnökségi értekezletnek előírta az elnökség mellé két női társelnök választását. Ez az eljárás azért tekinthető az utókor számára aggályosnak, mert az induláskor az elnökségi értekezletet alkotó szakosztályi elnököket az elnökség jelölte ki egy évre, és majd csak azután választhattak a szakosztályok maguknak elnököt.²⁴⁸

²⁴⁶ Érdekeség, hogy a levéltári példányon valaki a következők szerint egészítette ki a címet ceruzával: „Szabályrendelet A Debreczeni Reformátusok Templomegyesületéről Mint A Debreczeni Református Egyház Egyháztársadalmi Szervezetéről.”

²⁴⁷ NAGY: Debreceni Leányiskola Értesítője 1908-1909., 25.

²⁴⁸ Szabályrendelet – 1921 = TtREL I. 99.d) 62. 1921. Iktatószám: 1493/1921.

Tehát azok a szakosztályvezetők döntöttek a két női társelnök személyéről, akiket az elnökség kért fel tisztségükre.

Itt érdemes megjegyezni, hogy a presbiteri ülésen Révész Imre lelkipásztor, bár az egyesületalapítás kezdeményezését nagy örömmel fogadta és lelkesen támogatta, sőt egyenesen úgy fogalmazott, hogy „*ezzel újra a Méliusz idejében volt helyre kerül a debreceni fényes multú egyház. Példaadó egyház lesz*”, ugyanakkor nem rejtette véka alá kritikáját sem. Az előkészítő bizottság és a presbitérium tanácskozásán is elmondta, egyértelműen a kálvini elvek sérüléséhez vezet, ha az egyesület tisztségviselőit – szakosztályvezetők – nem a presbitérium választja, hanem az elnökség jelöli ki. Értelmezése szerint az egyháztársadalmi szervezetben szolgálatot vállalók a kálvini egyházértelmezés szerint diakónusoknak tekinthetők, akiknek az elhívója és felhatalmazója nem lehet más, csak a gyülekezet közössége. Ellenkező esetben – érvelt Révész – az egyesület nem a gyülekezethez, hanem az elnökséghez fog kötődni, amely viszont súlyosan sérti a református hitelveket.²⁴⁹ Révész továbbá azt is nehezményezte, hogy a folyamatos felügyelői jogkör gyakorlója, a presbitérium döntése értelmében az előkészítő bizottság lesz, amelynek viszont nem tagja valamennyi lelkész, pedig ezt követően komoly missziói kérdésekről kell majd ott tárgyalni. Az ifjú lelkész a Szabályrendelet újratárgyalását szerette volna elérni, de a presbiterek többsége az eredeti szöveg elfogadását szavazta meg.²⁵⁰

Az egyesület több mint két évtizedes működése alatt – az első pár hónapot leszámítva – mindvégig a Debreceni Református Gyülekezet egyleteként működött. Ez a működési elv került megerősítésre 1939-ben is, amikor a presbitérium a Működési Szabályzatának módosításával a Kálvinisták Templomegyesületét női missziói bizottsággá alakította át, amely „*szervesen beletartozik az egyházközség szervezetébe és a presbitérium fennhatósága alatt áll*”.²⁵¹

²⁴⁹ „*A lelkészi kar véleménye a debreceni ref. egyháztársadalmi munka tervezete tárgyában.*” = TtREL I. 99.d) 62. 1921. Iktatószám: 1171/1921.

²⁵⁰ Szabályrendelet – 1921 = TtREL I. 99.d) 62. 1921. Iktatószám: 1493/1921.

²⁵¹ Presbiteri határozat = TtREL I.99.d) 66. 1939. Iktatószám: 947/1939.

4.4. Tisztikar – Vezető tisztségviselők

Az egyesület irányítását és kezdetben a felügyeletét ellátó tisztikar²⁵² többször is átalakult. Ebben a részben ezeket az átalakulásokat, a változások mögötti okokat és azoknak következményeit igyekszünk bemutatni.

Az első tisztikar összetétele híven tükrözi az eredeti szándékot, mely szerint a szervezők egy önállóan működő egyesületet szerettek volna életre hívni. A tekintélyes védnöki kar ugyanis az egyesület tekintélyét és nivóját volt hivatott biztosítani. A Tiszántúli Református Egyházkerület elnöksége, Baltazár Dezső püspök és gr. Degenfeld József főgondnok, kiegészülve a püspök feleségével, együtt alkották az egyesület fővédnökségét, ezzel az egész egyházkerület tekintélyét és személyes presztízsüket is az ügy szolgálatába állítva. A védnökök sorában megtaláljuk a város akkori polgármesterét, aki egy személyben a debreceni gyülekezet főgondnoka is volt, továbbá a Debreceni Egyházmegye főgondnokát, Hajdú Vármegye fő- és alispánját, két lelkipásztort, két egyetemi tanárt, a Kollégium főigazgatóját, négy presbitert és a legnevesebb cívis családok képviselőit. A védnökök között szintén a város reformátusságának magas rangú képviselőit találjuk. Logikusan azt feltételezhetjük, hogy a védnöki kar összehívásakor az egyébként kényes helyzetben lévő Baltazár arra törekedett, hogy személyéhez lojális, ám széleskörű társadalmi megbecsültségnek örvendő személyeket válasszon ki. Nem meglepő tehát, hogy például Erdöss József, Sass Béla és Karai Sándor meghívást kaptak a védnökök közé, hiszen ők voltak azok, akik 1918 őszén a Baltazár elmarasztalására összehívott presbiteri gyűlésre egy, a püspököt támogató beadványt terjesztettek elő.²⁵³ De megemlíthetjük Márk Endre polgármester-főgondnokot is, akinek a szabadon engedéséért Baltazár Dezső személyesen agitált néhány hónappal korábban. A védnökök közül a leginkább magyarázatra szoruló személy Szomjas Gusztáv főispán volt. Szomjas elnöklete alatt jött létre ugyanis a Kálvin Szövetség debreceni fiókszervezete, amelynek alapításából és szervezéséből szándékosan hagyták ki az erős kezű püspököt.²⁵⁴ Szomjas egyébként a református egyháznak ahhoz a konzervatív gondolkodású szárnyához tartozott, akik éles kritikával illették Baltazár tevékenységét. Az, hogy Szomjas ennek ellenére felkérést kapott, és vállalta a védnökséget, több indokkal is magyarázható. Egyrészt Szomjas Gusztávot mint egy református, magas rangú állami tisztviselőt kihagyni az egyesület életéből komoly sértésnek számított volna.

²⁵² A tisztikar névsorokat lásd mellékletben.

²⁵³ SZÁSZ: Baltazár Dezső, 217.

²⁵⁴ SZÁSZ: Baltazár Dezső, 251.

Másrészről az 1920 májusától a debreceni főispáni tisztet betöltő Hubert Ottóval szembeni református fellépés is megkövetelte a református elit együttműködését.

A védnökök reprezentatív szerepe mellett a tényleges szervezést és irányítást az elnök és segítői végezték. Sokatmondó, hogy a püspök arra a Sass Bélánéra bízta az egyesület irányítását, aki jó barátjának és egykori tanárának, Sass Béla ószövetségi professzornak volt a felesége, és aki nem mellesleg komoly tapasztalattal bírt az egyesületirányítás területén. Sass Béláné mellett társelnöki tisztséget kapott Balogh Istvánné lelkeszfeleség. Kettejük munkáját nyolc alelnöknő segítette. A vezető testületben egyébként még a következő tisztségek kaptak helyet: titkár, jegyző, pénztáros, ellenőr, ügyész, számvizsgáló. A választmány 210 tagból állt, amellyel kapcsolatban az „Egyetértés” tudósítója külön kiemelte, hogy kétharmaduk nő volt.²⁵⁵

A tisztikar összetételében az első jelentős változás akkor történt, amikor az egyesületet a presbitérium hatásköre alá vonták be, a fentebb már ismertetett okok miatt. A védnöki grémium szerepe ezzel a módosítással gyakorlatilag megszűnt, hiszen a továbbiakban azt a szerepet maga a presbitérium töltötte be. Ennek megfelelően a két elnök a gyülekezet vezető lelkipásztora és főgondnoka, Baltazár Dezső és Márk Endre lett.²⁵⁶ Sass Béláné, Balogh Istvánné pedig mint alelnöknők végezték feladataikat. A két alelnöknő mellett pedig nyolc alelnöknő kapott még szerepet az egyesület koordinálásában.

1926-tól Márk Endre helyét Nagy József vette át az elnökségben, Sass Béláné pedig ekkortól kezdve már nem vezetőként vett részt az egyesület életében. A három alelnöknőből és hét-nyolc alelnökből álló struktúrát pedig tizenhat alelnöknőből álló vezetőségre cserélték.²⁵⁷ A következő évben a szakcsoportvezetők kinevezésére került sor.²⁵⁸ A szakcsoportvezetők, a szakosztályvezetők feladatait vették át. Ezt a feladatot jellemzően egy-egy lelkipásztorra bízta. 1932-től jelentős mértékben 210 főről 17 főre csökkent a választmányi tagok száma.²⁵⁹ Ez a változás feltételezhetően összefüggésben volt a parókiális körök megerősödésével, az egyházrészek megszervezésének

²⁵⁵ n.n.: A Kálvinisták Templomegyesületének megalakulása, in: *Egyetértés*, 2. (1920. szeptember 28.) 221.

²⁵⁶ n.n.: A Debreczeni Képes Kalendárium Címtára, in: *Debreczeni Képes Kalendárium az 1925-ik esztendőre, Huszonötödik évfolyam*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1925, 128.

²⁵⁷ n.n.: A Debreczeni Képes Kalendárium Címtára, in: *Debreczeni Képes Kalendárium az 1927-ik esztendőre, Huszonhetedik évfolyam*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1927, 162.

²⁵⁸ Feltehetően a szakosztályvezetők új megnevezéséről és a korábbi rendszer átszervezéséről lehetett szó. n.n.: A Debreczeni Képes Kalendárium Címtára, in: *Debreczeni Képes Kalendárium az 1928-ik esztendőre, Huszonnyolcadik évfolyam*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1928, 148.

²⁵⁹ n.n.: A Debreczeni Képes Kalendárium Címtára, in: *Debreczeni Képes Kalendárium az 1933-ik esztendőre, Harmincharmadik évfolyam*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1933, 152.

folyamatával. A gyülekezeti élet parókiális rendszerű átszervezésének következményeként az 1930-as évek második felében az egyesület tevékenysége jóval visszafogottabb volt, mint az azt megelőző időszakban. Ezt a néhány évet az egyesület működésében a „végóráknak” is tekinthetjük. Ezt támasztja alá, hogy gyakorlatilag évről évre változott az irányítói struktúra, és az elnökségi tagok személyében is jelentős volt a fluktuáció.²⁶⁰ Ugyanakkor az 1939-ban megjelent címtár szerint 128 főből állt a választmány. A kimutatás rendezése arra enged következtetni, hogy a választmány az egyházrészek küldötteiből állt. Ami azt jelentette, hogy a Templomegyesület még az 1930-as években is, az azóta már egyházrészekben működő debreceni gyülekezet egész közösségére kiterjedően végezte szolgálatát.

4.5. A Templomegyesület működési struktúrája

Az érzékelhető felekezeti feszültségek miatt az új egyesület létrehozásánál kimondott szándék volt a kálvinista gondolat hangsúlyos reprezentálása és erősítése,²⁶¹ szem előtt tartva a számtalan feladatot és megoldandó problémát, amelyek az egyházi élet szinte minden területén megmutatkoztak. A teendők sokasága azt is előrevetítette, hogy az egyház hivatalos szolgálói kívül az egyháztagok munkába állítása is szükséges a célok eléréséhez.²⁶² Mindebben pedig Debrecen példaként kívánt fellépni a magyar reformátusság előtt. Egy ennyire összetett célkitűzéshez, ahol a feladatok nagyon széles skálán helyezkedtek el, egy olyan szervezeti felépítésre volt szükség, amely lehetővé teszi a munkamegosztást, továbbá egyértelműen és világosan jelöli ki a célokat és feladatokat.

²⁶⁰ n.n.: A Debreczeni Képes Kalendárium Címtára, in: *Debreczeni Képes Kalendárium az 1937-ik esztendőre, Harminchetedik évfolyam*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1937., 210.; n.n.: A Debreczeni Képes Kalendárium Címtára, in: *Debreczeni Képes Kalendárium az 1939-ik esztendőre, Harminckilencedik évfolyam*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1939., 174.;

²⁶¹ A megnyitó alkalmon Baltazár például így fogalmazott: „Békességet akarunk másokkal, de a magunk igazának bántódása nélkül”. A püspök után felszólalók közül hárman is: Szomjas Gusztáv – levélben –, Nagy József és Márk Endre is kihangsúlyozták, hogy nem az a szándékuk, hogy a más felekezethez tartozókat megbántsák, de azt nem fogják hagyni, hogy a református közösséget támadás érje. in: n.n.: A Kálvinisták Templomegyesületének megalakulása, in: *Egyetértés*, 2. (1920. szeptember 28.) 221.; Révész Imre a Templomegyesület létrehívásának egyik fő okát egyenesen felekezeti ellentétekben látta. „... a debreceni mozgalom legfőbb érdekességét adja, az az, hogy ez 'tőről metszett, vérbeli igaz debreceni kálvinista egyháztársadalmi' munka akar lenni.” in: RÉVÉSZ: Bizalmas emlékirat = TtREL I.8.d. 1921. Továbbá az a feltételezés sem zárható ki, hogy az egyesület létrehozásával – a belmissziói célok mellett – Baltazár a református értelmiség sorait kívánta rendezni, ezzel stabilizálva saját támogatottságát.

²⁶² n.n.: „Debreceni Kálvinisták templomegyesülete” megalakulása, in: *Vasárnap*, 7. (1920. 09. 26.) 1.; n.n.: Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének alakuló közgyűlése, in: *Egyetértés*, 2. (1920. szeptember 24.) 218.

„A Templomegyesület olyan munkaprogrammal állt elő, amely szisztematikusan akarta munkába venni az egyháztársadalmi élet területeit.”²⁶³

A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének az alapításkor három fővédnöke (Dr. Baltazár Dezső, Dr. Baltazár Dezsőné és gróf Dégenfeld József), tizennyolc védnöke és hat védnöknője volt. Mindannyian a város köztisztviselőiben álló személyei voltak. Az egyesület elnöke Sass Béláné, társelnöke Balogh Istvánné volt. Az elnök felügyelete alatt két főosztályba osztva tizennyolc szakosztály működött. A szakosztályokat két-két társelnök vezette (egy nő és egy férfi). A két főosztály azt a két egymástól jól megkülönböztethető, de el nem választható tevékenységi kört mutatja, amelyek köré a szakosztályok szerveződtek. Így beszélhetünk „*hitéleti*” és „*jótekonysági*” főosztályról.

A tizennyolc szakosztály²⁶⁴ tevékenysége alapján, a két főosztály mellett számos módon lehet osztályozni, kategorizálni. Az ilyen besorolások hasznosnak bizonyulnak abból a szempontból, hogy felfedezzük az egyesület szerkezete mögött meghúzódó szolgálati logikát.

A gyakorlati gyülekezeti élettel például négy szakosztály tevékenységét lehetett kapcsolatba hozni: úgymint a Templom szakosztály, a Vallásos összejövetelek szakosztálya, az Ének- és zene szakosztály és a Sajtó szakosztály. A megnevezett szakosztályok feladatai közé tartozott a templomba járás előmozdítása, bibliaórák vagy éppen bibliai olvasóköri szervezése, az úrasztalának kenyérrel és borral való ellátása, az istentiszteleti vagy vallásos éneklés fejlesztése, gyülekezeti újság szerkesztése, de új templomok és gyülekezeti házak építése is. Már ez a négy szakosztály jónéhány problémát és megoldást felvet. Sokat elárul az akkori gazdasági viszonyokról, hogy még az úrvacsorához szükséges adományok begyűjtésére is külön oda kellett figyelni. Példaértékű, hogy ennek ellenére jelentősebb beruházásokat is célként jelölték meg.²⁶⁵

²⁶³ FEKETE: Kóruskultúra a Nagytemplomban, 87.

²⁶⁴ 1. Templom szakosztály. 2. Vallásos összejövetelek szakosztálya. 3. Iskolai szakosztály. 4. Kollégiumi szakosztály. 5. Ifjúsági szakosztály. 6. Ének- és zene szakosztály. 7. Idegen iskolákba járó gyermekek templomba járását biztosító szakosztály. 8. Sajtó szakosztály. 9. Összekötő szakosztály. 10. Jótekonysági célú hangversenyek rendezésére hivatott szakosztály. 11. Szegénységélyező szakosztály. 12. Betegeket gyógyító szakosztály. 13. Szegény iskolás gyermekeket segélyező szakosztály. 14. Gyászoló, búbanatosak látogatására hivatott szakosztály. 15. Bukott leányokat megmentő szakosztály. 16. Kálvinház szakosztály. 17. Vegyes házasságokat nyilvántartó szakosztály. 18. Alapítványi szakosztály.

²⁶⁵ Közgyűlés jegyzőkönyvi kivonat– 1921. 03. 27. = TtREL I.31.b) 156. d. 1921.

A szakosztályok neveit és meghatározott feladatait vizsgálva feltűnő, hogy az ifjúság és gyermekek körüli teendőkre hozták létre a legtöbb szakosztályt, szám szerint hatot.²⁶⁶ Minden bizonnyal ez azt az elhatározást tükrözi, amelyet Baltazár Dezső Révész Imréhez címzett levelében így fogalmazott meg:

*„Új nemzedéket kell nevelni – a mai már végképp elholtelevenedett – amelyik tudja, hogy miért magyar kálvinista és amelyik tudjon cselekedni, tűrni, szenvedni, dicsekedve a Jézusért”.*²⁶⁷

Nyilván a kálvinista identitás erősítése valamennyi szakosztály munkájában megjelent, mégis egyetlen szakosztálynál találunk kifejezetten hitvallásos vagy hitvédő célokat. A Vegyes házasságokat nyilvántartó szakosztály, amelyet később Kitéréseket és házassági megegyezéseket ellenőrző szakosztállyá neveztek át, kifejezetten a felekezeti feszültségek legfőbb okára, a vegyes házasságok esetén felmerülő reverzális kérdésre próbált reagálni. Az egyik legjobban dokumentált szakosztály munkájához hozzátartozott az evangelizáló, hitvédő alkalmak szervezése, iratok szerkesztése és a vegyes házasságot kötni szándékozók felkeresése is.²⁶⁸

Kulturális feladatokat látott el három szakosztály. Ezek jól ismert hagyományokat vittek tovább a jótékonyági koncertek, vallásos estélyek és ünnepségek szervezésével.²⁶⁹ A segélyezéssel foglalkozó szakosztályok munkájának szükségszerűsége nem kérdőjelezhető meg, tekintve a korszak szociális viszonyait. Nem véletlen, hogy ezek a szakosztályok tudtak a leginkább látványos és érzékelhető eredményeket felmutatni.²⁷⁰

A szakosztályok felosztása, munkaszervezése az évek alatt sokat változott. Az átalakítások mögött a jobb munkaszervezés mellett az egyesület hangsúlyeltolódásait is megtaláljuk. Az 1920-as években életfontosságúnak tartott Kálvinház felépítése az 1930-as években háttérbe szorult, hiszen az új egyházrészek új templomok építését tüzték ki célul. Egy 1939-es kimutatás szerint az egyesületnek már csupán hét szakosztálya

²⁶⁶ Iskolai szakosztály, Kollégiumi szakosztály, Ifjúsági szakosztály, Idegen iskolába járó gyermekek templomba járását biztosító szakosztály, Szegény iskolás gyermekeket segélyező szakosztály és Bukott leányokat megmentő szakosztály.

²⁶⁷ BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 237.

²⁶⁸ Közgyűlés jegyzőkönyv – 1922. 03. 23. = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

²⁶⁹ Vallásos összejövetelek szakosztálya, Ének- és zene szakosztály, valamint Jótékony célú hangversenyek rendezésére hivatott szakosztály.

²⁷⁰ Az egyes szakosztályokat többféle csoportba is be lehet sorolni céljaik, tevékenységük és hatásuk alapján. A segélyezéssel foglalkozó szakosztályok közé sorolható a Jótékony célú hangversenyek rendezésére hivatott szakosztály, Szegény segélyező szakosztály, Betegsegélyező szakosztály, Szegény iskolás gyermekeket segélyező szakosztály.

működött. Tanulságos, hogy melyek voltak azok a területek, amelyeken az egyesület több mint húszéves működése alatt mindvégig megmaradt az aktivitás. Ilyen mindvégig aktív szakosztály volt a *Szegénygondozó; Kultúr; Irodalmi; Kálvin; Hitvédelmi és Sajtó szakosztály*.²⁷¹

4.6. Hölgyek a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületében

A XIX. század második felében és főként a XX. század első évtizedeiben a nők társadalomban betöltött szerepe átalakulóban volt.²⁷² Bár a női esélyegyenlőségről már az 1800-as évek első felében megindult egy általános diskurzus, és a kiegyezés után Magyarországon is jelentős változások következtek be a nők oktatásában vagy éppen munkavállalásában, az igazi fordulópontra mégis az első világháborúhoz kötődik, hiszen egyre több területen igény mutatkozott a nők munkába állására, a hiányzó férfi munkaerő pótlásaként.

A nők társadalmi szerepvállalása megerősödött, és intézményes formát öltött. Természetesnek hat, hogy az első női egyesületek és szervezetek jótékony céllal jöttek létre. Debrecen első női szervezete például az 1869-ben létrehozott Debreceni Jótékony Nőegylet volt. Jellemző egyébként Debrecen város történetére, hogy 1920-ig három női egyesület alakult: egy izraelita, egy evangélikus, és a Debreceni Jótékony Nőegylet, amelynek ugyan nem volt deklaráltan felekezeti jellege, de a többség és a vezetőség mégis a református gyülekezetéhez tartozott. A nők egyesületbe szervezése, egyházi szolgálatba való bevonása a két világháború között a református egyházban is általános törekvés volt. Az egyházi sajtóban megjelent írások alapján elmondható, hogy

*„a nők részvételétől a hitélet fellendülését és az erkölcsi tisztaság térnyerését remélték. Az érvelések ebben a tekintetben gyakran azonosították az egyházi életet a családi élettel, és ebben a keretben ábrázolták a nők anyaszerepét – az egyházban és otthon egyaránt.”*²⁷³

Ebbe az általános sormintába illeszkedik bele a Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete is, melynek életében első perctől meghatározó szerep jutott a nőknek. A védnők és fővédnők között ugyan kétharmad-egyharmad a nemek közötti

²⁷¹ n.n.: A Debreczeni Képes Kalendárium Címtára, in: *Debreczeni Képes Kalendárium az 1939-ik esztendőre, Harminckilencedik évfolyam*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1939., 174.

²⁷² A nők társadalmi helyzetének megváltozásával kapcsolatos, egyházi közvéleményben (is) lezajlott vitákról részletes tájékoztatást ad Sára Szabó Katalin. in: SÁRAI SZABÓ: A Református Nő, 15–45.

²⁷³ SÁRAI SZABÓ: A Református Nő, 45.

arány, figyelemre méltó azonban, hogy mind az elnök, mind pedig a társelnök személyére női jelölés érkezett az előkészítő bizottságtól. Az alakuló közgyűlésen ennek értelmében Sass Bélánét elnöknek, Balogh Istvannét pedig társelnöknek választották.²⁷⁴ Az a javaslat is elfogadásra és később alkalmazásra került, hogy minden szakosztálynak egy női és egy férfi társelnöke legyen.

A Templomegyesületnek az a célja, hogy a teljes debreceni kálvinista társadalmat megszólítsa, abban is megnyilvánult, hogy azok a református nők, akik aktívan feladatot vállaltak egyházi ügyekben, már a kezdetektől tevékeny résztvevői és alakítói voltak az egyesület megformálódásának. Az egyesületi munkában általában a lelkészek, gimnáziumi vagy egyetemi tanárok feleségei, illetve a jómódú családok női tagjai voltak jelen. A női szolgálat mindenféleképpen erősítette az egyesület szociális irányultságát. A nők ugyanis

„hamarabb és mélyebben megérzik a segélykiáltást, jobban meglátják a nyomor jeleit és kevesebb gondolkozással, gyorsabb készséggel sietnek a baj enyhítésére. A nők kezéből szívesebben veszi az adományt a szerencsétlen, mert a nő jobban tud úgy segíteni, hogy a segítség ne legyen lealázó a megsegítetteknek... Ezért kedves, ezért áldott a nők szeretet munkája.”²⁷⁵

Ugyanakkor a nők szolgálata, tevékenysége nem merült ki a szociális feladatok felvállalásában. A hitébresztés, a kálvinista nők, és általuk a családok megszólítása szintén kimondott szándék volt az egyesületi munka során. Balogh Istvanné a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének társelnöke 1920. december 5-én *„Kérő szó a kálvinista nőkhöz”* címmel egy felhívást jelentetett meg a „Vasárnap” hetilapban. Ebben a következőket olvassuk:

„Kálvinista asszonyok, kálvinista leányok! Ne vonjuk el magunkat az Isten házából. Hadd tanulja meg ott a lelkünk, hadd értse ott meg a szívünk: Akik Istent szeretik, mindennek azoknak egyaránt javokra vannak! Hittestvéri szeretettel: Balogh Istvanné.”²⁷⁶

²⁷⁴ n.n.: „Debreceni Kálvinisták templomegyesülete” megalakulása, in: *Vasárnap*, 7. (1920. szeptember 26.) 1.; n.n.: Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének alakuló közgyűlése, in: *Egyetértés*, 2. (1920. szeptember 24.) 218.

²⁷⁵ ERDŐS: Ünnepi beszéd, 15.

²⁷⁶ BALOGH: Kérő szó a kálvinista nőkhöz, in: *Vasárnap*, 7. (1920. december 05.) 12.

Az egyesületi híreket és a szakosztályi beszámolókat olvasva kijelenthető, hogy az egyesület női elnöksége, a szakosztályvezető nők és tagok példamutató lendülettel kezdték meg az egyházi élet megújítását, átalakítását. Mind a jótékonyági, mind a hitéleti feladatokban élen jártak. Sass Béláné személyében pedig egy olyan női vezetőt választottak a Templomegyesület élére, aki *körültekintő bölcsességével és fáradhatatlan buzgalomával*, kiváló vezetői képességeivel hamar elismerést szerzett az egyesületnek.²⁷⁷

A nők szolgálata olyannyira meghatározta a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének életét, hogy a presbitérium 947/1939. számú határozata már mint a református egyház női missziói bizottsága hivatkozik az egyesületre, amely a következő négy területen végezte tevékenységét: 1. Hitvédelem, 2. Kálvinház építésének előkészítése, 3. Sajtószolgálat 4. Minden más, amivel a presbitérium megbízza.²⁷⁸

4.7. Problémás pénzügyek – Váratlan megoldások

Az egyesület működési kereteit kijelölő – különböző években elfogadott – szabályzatokban nem találunk konkrét meghatározást, csupán utalásokat vagy részletszabályokat a pénzkezelésre és vagyongazdálkodásra nézve. A presbitérium által 1921-ben elfogadott alapszabály az egyesület gazdálkodásával kapcsolatosan azt rögzíti, hogy az elnökségi értekezlet választja ki a pénztárnokot, aki a pénzkezelést, valamint a könyvelést végzi. A könyvelést az alapszabály értelmében szakosztályonként elkülönítve kellett vezetni. Ez azért figyelemre méltó, mert az elkülönített könyvelés lehetőséget adott arra, hogy a szakosztályok működését gazdasági szempontból is értékelni lehessen. Továbbá a céladományok felhasználása tekintetében biztosította az átláthatóságot. A levéltári iratokból kitűnik, hogy a költségvetési terveket, az éves pénzügyi beszámolókat az előírásoknak megfelelően elkülönítve készítették el. Sőt a szakosztályok programokra lebontva alkották meg a gazdasági dokumentumokat.

Az első, 1920 októberében elfogadott szabályzat pedig arról rendelkezett, hogy az egyesületnek akkor lehet valaki alapító tagja, ha kétszáz korona alapító tagdíjat fizet be, továbbá a tagok évi öt korona tagdíj megfizetését vállalták.²⁷⁹ Az 1920-as évek első felére jellemző inflációs környezetnek köszönhetően, két évvel később az elnökség már ötven koronában, azaz az eredeti összeg tízszeresében állapította meg a tagdíjat.²⁸⁰ 1922-ben az

²⁷⁷ ERDŐS: Ünnepi beszéd, 14.

²⁷⁸ Presbitéri határozat = TtREL I.99.d) 66. 1939.

²⁷⁹ Alapszabály = MNL HBVL X.301.6. doboz

²⁸⁰ Elnökségi Tanács Jegyzőkönyv – 1922. 12. 09. = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

ötven korona körülbelül egy kilogramm búza árának felelt meg. Ahhoz, hogy a tagdíj mértékét jobban viszonyítani tudjuk, érdemes felidézni, hogy 1922-ben a presbitérium az egyházadót négyszáz koronában állapította meg. A tagság számára megállapított éves fizetési kötelezettség mértéke nem volt ugyan magas, azonban az akkori gazdasági helyzetben ez mégis jelentős elköteleződésnek számított.²⁸¹

Az egyesületnek az 1921-ben már hatezer tagja volt, ami azt jelenti, hogy 1922-ben a tagdíjak befizetése után 300.000 korona – hatvan mázsa búza – körüli összeg volt várható. Újra csak a viszonyítás kedvéért tesszük ide, hogy a titkár éves bére hat mázsa búzában volt megállapítva.²⁸² A belépési nyilatkozat kitöltésével ugyan a tagok elköteleződtek arra, hogy legalább öt évig az egyesület tagjai lesznek, azaz a tagdíjat megfizetik²⁸³, mégis vannak olyan iratok, amelyek a tagdíjak befizetésének elmaradásáról szólnak.

A tagdíj mértékének értékelésekor érdemes azt is megjegyezni, hogy a tagok a „Vasárnap” hetilapot, az egyesület lapját ingyen kapták meg hétről hétre. Mindez azt is jelentette, hogy az előfizetésekből befolyó összeg nem tudta fedezni a bekerülési költséget. Egy 1925-ös Sajtó-szakosztályi jelentés szerint a „Vasárnapnak” körülbelül 900 előfizetője van, de az előfizetők 93%-a tagdíj fejében kapja meg a hetilapot. Nem véletlen, hogy a „Vasárnap” miatt az egyesületnek jelentős tartozása halmozódott fel az évek során.²⁸⁴ A hetilap fenntartása érdekében a Sajtó szakosztály rendszeresen szervezett sajtóvasárnapokat és egyéb gyűjtéseket Debrecenben és más tiszántúli gyülekezetekben, de mint később látni fogjuk, a „Vasárnap” fennállása alatt végig anyagi nehézségekkel küzdött.²⁸⁵

A pénzügyi beszámolók alapján elmondható, hogy a bevételi oldal a következő jogcímekből tevődött össze: tagdíj, adományok – rendszerint céladományok –, a

²⁸¹ A korszakban az egyik legnagyobb problémát a gyors pénzromlás, a magas infláció okozta. Példaként az egyházi adó ügyét hozhatjuk ide, melynek összege a háború előtt két koronában volt megállapítva. Akkor ez körülbelül 12 kg búza árának és egy napi napszámnak felelt meg. Egy korabeli újságcikk elemzése szerint, ha a egyházadót 1922-ben is 12 kg búza és egy napszám árának megfelelő összegben határozták volna meg, akkor ötszáz és ezer korona között kellett volna azt megállapítani. Ehhez képest a presbitérium, érzékelve a családok nehéz helyzetét, 1922-ra vonatkozóan mindössze négyszáz koronában állapította meg a járulékot. Mindeközben a gyülekezet kiadásainak fedezésére 7,5 millió korona kölcsönt volt kénytelen felvenni. n.n.: A református egyház felemeli az egyházi adót, in: *Egyetértés*, 4. (1922. december 24.) 2.

²⁸² Elnökségi Tanács Jegyzőkönyv – 1922. 12. 09. = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

²⁸³ Aláírási ívek = TtREL I.31.b) 156. d.

²⁸⁴ A Sajtó szakosztály jelentése a Vasárnap 1924-25. évi működéséről = TtREL I.31.b) 156. d. 1925.

²⁸⁵ Pénzügyi beszámoló 1923 = TtREL I.31.b) 156. d. 1923.

„Vasárnap” előfizetői díjai, jótékonyági alkalmak bevételei, gyülekezettől érkező támogatások, egyéb felajánlások.²⁸⁶

Az egyesületi tagok és pártolók részére folyamatos volt az adakozás. Az adományokat vizsgálva megállapítható, hogy hangsúlyosan két olyan cél volt az egyesület életében, amelyre jelentős adományok érkeztek: a Kálvinház felépítése, valamint a szegények segélyezése.²⁸⁷ A jótékonyági, kulturális, közösségi és hitéleti programok gyűjtései szintén meghatározó bevételeket eredményeztek. Azt azonban érdemes megjegyezni, hogy a két világháború közötti években a hatályos jogszabályok értelmében, minden fent említett eseményt követően a szervezőknek úgynevezett „vigalmi adót” kellett fizetniük a városnak.²⁸⁸ Az egyesület számára a pénzbeli támogatáson felül a Kollégium biztosította az irodahelyiséget, és több éven keresztül a gyülekezet vállalta magára a titkár fizetését. Továbbá az is elmondható, hogy Debrecen városa²⁸⁹ és több vidéki gyülekezet²⁹⁰ is pénzbeli vagy természetbeni felajánlásokat tett az egyesület javára. Az is előfordult, hogy a Debreceni Királyi Járási Bíróság gazdasági bűncselekmények esetében jótékony célra befizetendő büntetést állapított meg, és a Kálvinisták Templomegyesületét jelölte meg kedvezményezettként.²⁹¹

A kiadási oldallal kapcsolatban csupán két pénzügyi beszámoló maradt fenn, mindkettő az 1920-as évekből.²⁹² Ezek alapján megállapítható, hogy az egyesület könyvelésében a „Vasárnap” című hetilap fenntartási kiadása, valamint a segélyezés jelentette a legfőbb kiadási tételeket. Mind a két jelentésben egyaránt találunk „Kálvinház”-nak elnevezett jogcímet, itt feltehetőleg a nevezett céladományok tartalékba helyezéséről volt szó. A Budapesti Hírlapban az egyesület tízéves munkálkodását bemutató cikk arról számol be, hogy a Kálvinházra érkezett adományokat a város körüli tanyabirtokokba fektették.²⁹³

A korszakra jellemző nehéz gazdasági helyzetet nem kell újra bemutatni. Nyilvánvalóan ez az adottság alapjaiban határozta meg az egyesület működését. Éppen ezért az elnökség olyan rendhagyó eszközöket is felhasznált a bevételek növelésére, amelyek elsőre talán

²⁸⁶ Pénzügyi beszámoló 1923 = TtREL I.31.b) 156. d. 1923.

²⁸⁷ Elnökségi Tanács Jegyzőkönyv – 1925. 06. 27. = TtREL I.31.b) 156. d. 1925.

²⁸⁸ Beszámoló a Jótékonycélú Bálról = TtREL I.31.b) 156. d. 1924.

²⁸⁹ Feljegyzés a Kálvinista Bálról = TtREL I.31.b) 156. d. 1924.

²⁹⁰ Például: Balmazújváros; Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Hosszúpályi, Nyíregyháza, Biharderecske. in: Ének- és zene szakosztály 1924. évi beszámolója = TtREL I.31.b) 156. d. 1924.

²⁹¹ Igazgatási Iratok = TtREL I.31.b) 156. d.

²⁹² Pénzügyi beszámoló = TtREL I.31.b) 156. d. 1924.; Pénzügyi beszámoló = TtREL I.31.b) 156. d. 1925.

²⁹³ LOSONCZY: Szeretet napja, in: *Budapesti Hírlap*, 51. (1931. 12. 23.) 2.

furcsának hatnak. A már jól megszokott vallásos délutánok, teaestek, irodalmi vagy zenés alkalmak mellett a Templomegyesület tagjai 1924-ben például bált szerveztek, majd az 1930-as évek kezdetén sorsjegyet bocsátottak ki, amelyeket – többek között – a lelkeszi hivatalban lehetett megvásárolni, és szép nyereményekkel kecsegtették a vásárlót.²⁹⁴ A karácsonyi időszakban, amikor a legtöbb segélyre volt szükség a városban, több alkalommal fenyőfavásárt rendeztek, hogy a *jótekonny célú* bevételeket növeljék.²⁹⁵

Ezek a rendkívüli vagy újító módszerek nem nyerték el mindenki tetszését. Az 1924-ben megrendezett jótekonysági bál kapcsán Révész Imre az alábbi levelet írta az egyesület titkárának, hogy rosszallását kifejezze:

„Nagytiszteletű Kocsis János Úrnak, a Debreceni Kálvinista Templomegyesület titkárának

A Debreceni Kálvinista Társadalom Jótekonycélú Táncestélyének szervezősége szíves volt a részemre és a családom részére is meghívást küldeni. Súlyt helyezek annak ez úton való kijelentésére, hogy a megtisztelő meghívásnak feleségemmel együtt nincs módunkban megfelelni, mert mi – az ellenkező felfogásban levők iránti legteljesebb tiszteletünk és legmesszebb menő megértésünk mellett is – képtelenségnek tartjuk a Kálvin nagy nevének, vagy bármely más keresztyén és református egyházi és vallási hivatalnak világi mulatozás cégéréül kitűzését és – bár eszünk ágában sincs ezzel a ritka, ártatlan és nemes társaságbeli szórakozások felett is pálcát törni – az Isten országának táncmulatságokkal való építésétől (vagyis inkább építeni akarásától), különösen a mai rettentően komoly időkben, semmi jót nem várunk.

Hogy azonban a meghívón megjelölt nemes cél munkálatából mi sem maradjunk ki, a mellékelt 12,000 – tizenkétezer – koronát a táncestély tiszta jövedelméhez odarakni kérem a magam és a feleségem nevében.

Ezt a levelemet a bálbizottságnak legközelebbi, vagy a bál után tartandó első ülésén teljes szövegében felolvasni kérem.

*Kiváló tisztelettel
Debrecenben, 1924. január 15.
Dr. Révész Imre lelkipásztor”²⁹⁶*

²⁹⁴ n.n.: Hírek, in: *Debreczeni Újság*, 3. (1931. február 04.) 5.

²⁹⁵ n.n.: Karácsonyfavásár, in: *Tiszántúli Hírlap*, 8. (1927. december 06.) 3.; n.n.: Hírek, in: *Debreczeni Újság*, 6. (1934. december 16.) 14.

²⁹⁶ Révész Imre levele = TtREL I.31.b) 156. d. 1924.

4.8. A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének megszüntetése

A Templomegyesület működésének és szolgálatának meghatározó szakasza az 1920-as évekre tehető. A Horthy-korszak második felében az egyházrészi szervezkedés okán az egyesület működési köre beszűkült, főként a szeretetszolgálatra és a „Vasárnap” hetilap fenntartására korlátozódott. A második világháború időszakából valódi működésre hivatkozó forrásokat nem találunk. Meglátásunk szerint ezt nem a Templomegyesület létrehozó kezdeményezés bukásaként kell értékelnünk. Éppen ellenkezőleg. A Templomegyesület meghatározó módon segítette elő a debreceni reformátusság életének újjászervezését, hogy aztán dolga elvégeztével a gyülekezetszervezés egy következő stációjának adja át helyét. A levéltári források szerint magát az egyesületet nem szüntette meg vagy számolta fel a gyülekezet. Hivatalos megszüntetésre majd csak 1951-ben, az államhatalom központi utasítása miatt került sor.²⁹⁷

²⁹⁷ HBVL. X. 301. 6. d. Db – Debrecen városában működött, felosztatott egyesületek

5. „Az Úr lelkének fuvallatára új élet pezsgése indult meg az egyházi életben” –Hitéleti szakosztályok

5.1. Hitvédelmi szakosztály

A Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete hitéleti szakosztályai közül, a meglévő források alapján, a Hitvédelmi²⁹⁸ munkacsoport tevékenységét lehet a legjobban rekonstruálni. A levéltári iratok között megtalálható szakosztályi beszámolókra, a „Vasárnap”, az „Egyetértés” és a „Debreczeni Újság” hasábjain megjelent rendszeres tudósításokra alapozva jól körvonalazható a szakosztály működése. A következőkben ezt fogjuk bemutatni.

Egy 1921 januárjában megjelent *propagáló iromány* a szakosztályi feladat kijelölést a vegyes házasságok felügyeletében és a vegyes házasságban élők lelkigondozásában állapította meg. Az első elképzelések szerint a szakosztály kifejezetten és kizárólagosan a korszak egyik legfontosabb, felekezeti közti feszültségeket okozó *reverzális* kérdésével volt hivatott foglalkozni. Néhány hónappal később a presbitérium által elfogadott alapszabályzat, kibővítve a szakosztály feladatkörét már a következőt állapította meg: „*Feladata: figyelemmel kísérni és megakadályozni az egyházunkat károsító kitéréseket és házassági megegyezéseket*”.²⁹⁹ E szerint a munkacsoport működési területként már nemcsak a vegyes házasságok, hanem a gyülekezet peremvidéke is kijelölésre került. A cél mindkét esetben megegyezett: az egyháztól való elszakadás megakadályozása. A későbbiekben további feladatként jelent meg az integrálódás segítése azoknak az életében, akik felnőttként váltak a református közösség részévé.

Az 1922. március 24-én tartott elnökségi ülésen Balla Bertalan szakosztályi elnök meglepően szkeptikusan fogalmazott a rábízott területtel kapcsolatban. Elmondása szerint a szakosztály egészen addig még nem tartott ülést. Továbbá kifejezte azon véleményét, hogy az egyháztagok nem tartják illetékesnek a világi személyeket a hitvédelemmel, a ki- és betérések felügyeletével kapcsolatban. Éppen ezért arra kérte az elnökséget, hogy mentse fel őt a szakosztály elnöki pozíciójából, helyére egy gyakorló lelkészt nevezzenek ki. Balla tapasztalatokon alapuló érvelése egyébként azt a releváns kérdést fogalmazta meg indirekt módon, vajon az elnökség miért nem egy lelkipásztorra

²⁹⁸ A források három néven is nevezik a szakosztályt: Kronológiai sorrendben először *Vegyesházasságokat nyilvántartó szakosztályként*, majd *Kitéréseket és házassági megegyezéseket ellenőrző szakosztályként*; végül *Hitvédelmi szakosztályként* nevezik az egyesület iratanyagában. Mi ezek közül a legrövidebbet, a *Hitvédelmi szakosztály* kifejezést használjuk.

²⁹⁹ Szabályrendelet – 1921 = TtREL I. 99.d) 62. 1921. Iktatószám: 1493/1921.

bízta ezt a fontos területet? A megbízott szakosztályi elnök által artikulált elvárás a vezető teológiai képzettségével és ezáltal hitelességével kapcsolatban érthető, hiszen a szakosztály elé kitűzött célok igehirdetői és lelkigondozói tevékenységet feltételeztek. Ezek megtervezéséhez és összehangolásához pedig szükségesnek tűnik a lelkipásztori kompetencia. Az olyan missziói lelkületű lelkipásztorok pedig, mint Uray Sándor vagy Révész Imre, feltehetően megfelelő attitűddel álltak volna hozzá a feladatokhoz. Ugyanakkor az kétségtelen tény, hogy a debreceni lelkészek leterheltsége messze túllépte ekkor az optimumot, ez indokolhatta a szervezési feladatok alóli felmentésüket. Mindenesetre Baltazár Dezső Balla kérését elutasította, és a rábízott munka megkezdésére, a szakosztály megszervezésére biztatta.³⁰⁰ A kérdés a gyakorlatban rendeződött azzal, hogy Révész Imre meghatározó szerepet töltött be az egyesületben.

A Hitvédelmi szakosztály az alakuló ülését – több más szakosztályhoz képest – meglehetősen későn, 1922. július 29-én tartotta. Az ülésen Balla Bertalan elnök a szakosztály feladatait ismertette – az előzőekben ismertetett célokat tovább bővítve a következőket olvashatjuk a jegyzőkönyvben: a vallásosság és a templomlátogatás előmozdítása példaadás által, a református egyház érdekeinek védelme az áttérésekkel és a vegyesházasságokkal kapcsolatosan.³⁰¹ Hozzászólásában Révész Imre a DKTE legfontosabb szakosztályának nevezte a Hitvédelmi szakosztályt. Nem véletlenül, hiszen az egyesület megalapításakor hangoztatott kálvinista öntudat erősítésében, a református identitás megőrzésében ez a szakosztály megkerülhetetlennek bizonyult. Azt pedig – többek között – Révéstől tudjuk, hogy ezek nélkül a református egyház megújulása akkor sem lehetett realitás.³⁰² Felhívta a jelenlévők figyelmét a gyakori kitérésekre, illetve arra, hogy a lelkészek általában már túl későn értesülnek arról, hogy egy egyháztag eltávolodik a gyülekezettől. A legtöbb kitérés a vegyes házasságokkal kapcsolatban merült fel, ezért Révész érvelése szerint ezen kellő odafigyeléssel lehet változtatni. Révész arra tett javaslatot, hogy egy jelzőrendszer alakuljon ki. A gyülekezeti tagok saját környezetükben nyitott szemmel járjanak, és ha információhoz jutnak a nevezett kérdésben, azt jelezzék egy lelkipásztornak, hogy időben fel tudják keresni a családokat.³⁰³

³⁰⁰ Elnökségi Tanács Jegyzőkönyv – 1922. 03. 24. = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

³⁰¹ Szakosztályi alakuló ülés – Hitvédelmi szakosztály – 1922. 07. 29. = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

³⁰² RÉVÉSZ: Zsinat és hitvallás, 16.

³⁰³ Szakosztályi alakuló ülés – Hitvédelmi szakosztály – 1922. 07. 29. = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

Az alakuló ülésen arról is szót ejtettek, hogy az egyházba betérőknek kiadványok – nekik szóló kalauz – szerkesztésével és a református hitről szóló előadásokkal tudnának érdemben segíteni. Balla Bertalan indítványozta, hogy havonta tartsanak szakosztályi gyűlést, amelyen egy rövid imádságot és elnöki köszöntőt követően egy-egy hitvédelmi, hitet erősítő beszéd hangozzon el. Az elnök meglátása szerint az ülésekre az érintett egyháztagokat és érdeklődőket meg kell hívni, ezzel is erősítve a református gyülekezethez való elköteleződésüket. Révész Imre örömmel ajánlotta fel segítségét a szervezéshez.³⁰⁴ Ezzel az üléssel vette kezdetét a DKTE leghosszabb ideig működő programja, hiszen a Hitvédelmi szakosztály által minden hónap első péntekére szervezett hitvédelmi előadássorozat közel húsz évig megszakítás nélkül fennmaradt.

A fellelhető források alapján 1922. augusztus és 1925. május hónapok között 34 előadás témáját ismerjük. Az ezt követő évekből a források hiányossága miatt már csak 16 előadás tárgyról van pontos információ.³⁰⁵ Ezek alapján elmondható, hogy az első hitvédelmi célzatú előadást 1922. augusztus 4-én tartotta Révész Imre. A következő két alkalomra is ő készült fel, ahogy a legtöbb – a biztosan megállapítható adatok alapján –, 11 megtartott hitvédő beszéd is az ő nevéhez fűződik. A tematikát vizsgálva szembetűnő, hogy kezdetben jól körülírható féléves menetrend szerint szervezték az üléseket. Az első – „*csonka*” – félévben négy előadás hangozott el a reformátusság hitével, igazságával, jóságával, szentségével kapcsolatban. Ezt követte a „*Kálvinizmus és...*” sorozat, a genfi protestantizmus és a társadalom, közélet összefüggéseit fókuszba helyezve.³⁰⁶ A harmadik nagy tematikai egység a hit-vallás-erkölcs korrelációját és ebből következően a vallásszabadság kérdéseit járta körbe. Ez a tematikai ívekre épülő szervezettség a későbbiekben már nem mutatható ki ennyire egyértelműen. 1923-24 fordulóját követően kerülnek előtérbe az aktualitásokkal foglalkozó tanulmányok. Révész Imre például 1923 novemberében adott elő „*Megosztotta-e a reformáció és a protestantizmus a magyar nemzet egységét?*” címmel. Révész előadásában a budapesti országos katolikus nagygyűlésen a protestánsokkal, különösen is a reformátusokkal szemben

³⁰⁴ Szakosztályi alakuló ülés – Hitvédelmi szakosztály – 1922. 07. 29. = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

³⁰⁵ Hitvédelmi szakosztály előadásai 1922–1941. Lásd: mellékletben.

³⁰⁶ Abraham Kuyper 1898-ban írta meg *A kálvinizmus lényege* című művét, amelyet Sebestyén Jenő vezetésével Csűrös József és Czeglédi Sándor fordítottak le magyar nyelvre. Érdekes egybeesés, hogy Kuyper könyvének második magyar nyelvű kiadását éppen 1922-ben jelentették meg. További hasonlóság a szakosztályi tematika és Kuyper írása között, hogy az egykori holland miniszterelnök fejezetei szintén „*a kálvinizmus és...*” gondolatfüzér alapján kapták címüket. A két sorozat címei között szó szerint nem, pusztán gondolati hasonlóságot találunk. Feltételezhető, hogy Kuyper műve inspirációt jelenthetett az előadások szervezőinek. Mindenesetre Kuyper könyve és a debreceni előadások is jól mutatják a korszakra jellemző Kálvin-reneszánszt.

megfogalmazott vádakra reagált, védelmezve egyházát.³⁰⁷ Ugyanakkor feltehetően a közösségben megjelenő igényekre reagálva egy évvel később a kazuáliákról szóló református tanításokat ismertették több előadáson keresztül. Ez egy újabb gondolati egységnek tekinthető – még akkor is, ha ezek az előadások nem közvetlenül követték egymást. Természetesen az évek során előkerültek egyháztörténeti, elvi-teológiai, missziológiai és a modernitással kapcsolatos témakörök is.

Az évek során többször megjelentek a vezérfonalban az áttérések, a reverzálisok, a kitérések kérdései – nyilvánvalóan az előadásokra meghívott érintettekre tekintettel. A fellelhető tematikát vizsgálva megállapítható, hogy a hitvédelmi előadások sorozata a majd' két évtizedes fennállása alatt mindvégig megmaradt eredeti célkitűzése mellett, és nem tért a hitvédelemtől, de úgy is mondhatnánk, a református identitás erősítésétől. Ezek az előadások nem missziós, evangelizációs istentiszteletek, hanem hittudományok átadására, ismertetésére épülő, az *egyházias/lelki kálvinizmus* gondolatába beilleszkedő alkalmak voltak. Ezzel egyébként a szakosztály amellet, hogy a népművelés divatos megnyilvánulásaival párhuzamot mutatott, valójában a kálvinista tradíciókba csatlakozott be,

*„a református vallás ugyanis, amely a hitbeli nagykorúságot és így az öntudatos egyháztagságot minden egyes hívőtől megköveteli... mindig egy bizonyos theológiai műveltséget is ad a maga híveinek és így megköveteli tőlük, hogy a vallás dolgaihoz is értsenek.”*³⁰⁸

Az előadókkal kapcsolatban azt lehet elmondani, hogy az 53 előadás – amelyekkel kapcsolatban van fellelhető forrás – 31 előadó nevéhez kötődik. A meghívottak általában egy alkalomra kaptak felkérést. Ez alól kivételt jelent a már említett Révész Imre, valamint Görömbey Péter nagykállói lelkipásztor, Kalas Ferenc debreceni lelkipásztor, továbbá Siposs Imre és Kovács János, akik a DKTE titkárai voltak néhány esztendőn át. A szervezők arra törekedtek, hogy a debreceni lelkészek mellett más településen szolgáló lelkipásztorokat, de más tudományterületen jártas egyháztagokat is bevonjanak a munkába. Bár a források hiányossága miatt messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a korszakban Debrecenben szolgáló, megválasztott gyülekezeti lelkészek közül sem Könyves Tóth Kálmán, sem

³⁰⁷ RÉVÉSZ: Megrontotta-e?, in: *Vasárnap*, 11. (1924. január 20.) 2.

³⁰⁸ SEBESTYÉN: A református ember theológiai műveltsége, 414.

Szele György, sem Baja Mihály, sem Farkas Pál, sem Soós Béla nevét nem találjuk az előadók között.³⁰⁹

Balla Bertalan szakosztályi elnök 1925. június 24-én készített beszámolója alapján kijelenthető, hogy a szakosztály a hitvédelmi előadások szervezése mellett a családok látogatását, a betértek lelkigondozását, a tanyai istentiszteleti szolgálatok előkészítését hűséggel végezte; bár a tanyai református közösségek helyzetével a Templom szakosztály is foglalkozott. Balla beszámolója arra enged következtetni, hogy a két szakosztály között megoszlott a peremvidéken élők közötti szolgálat koordinálása. A szakosztályi elnök ugyanis részletesen beszámolt a rendszeressé vált istentiszteletek jótékony hatásáról, a tanyasi konfirmandusok részére adományból vásárolt emlékkönyvekről, valamint az *úrasztali kegyszerek és harmóniumok* beszerzéséről.³¹⁰

A református egyházba belépő felnőttek számára készített kalauzról már ejtettünk szót. Most Révész Imre *Öntudatos Hit; Káté a református egyházba belépni óhajtok számára, valamint a gyülekezeti hitvédelem céljára* összeállított kis könyvecskét mutatjuk be röviden. 1929-ben először megjelent mű bevezetésében Révész nem a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületéhez, vagy annak Hitvédelmi szakosztályának a működéséhez, hanem saját gyülekezeti szolgálatához köti a kiadvány megírásának és kiadásának szükségességét. Mégis a címben megjelenő terminusok hasonlósága, a szerkesztés logikája és apologetikus jellege azt mutatja, hogy a kiadvány jelentős részben kötődött a Hitvédelmi szakosztály szolgálatához.

A könyv megjelenésében hármas felosztást mutat. Kövér betűkkel szedték a klasszikus értelemben vett káté részt. Révész ezeket a szövegeket gondolta egy minimum követelményként felmutatni a református hitbe belépni szándékozók részére. Dólt betűkkel írták a más felekezetek tanításaival kapcsolatos apologetikus-polemikus fejtegetéseket, míg a normál betűtípussal szedett zárómondatok a továbbgondolható következtetéseket tartalmazzák.³¹¹ A könyvecske, amelyben tárgymutató is segíti az olvasó eligazodását, 13 fejezeten keresztül tárgyalja a református hittan legfontosabb kérdéseit, a Szentírás helyes olvasásától kezdve, a megigazulás és a sákramentumok dogmatikai tanításain keresztül egészen a halál-feltámadás-utolsó ítélet magyarázatáig.³¹²

³⁰⁹ Hitvédelmi szakosztály előadásai 1922-1941. Lásd: mellékletben.

³¹⁰ BALLA: Jelentés a Hitvédelmi szakosztály 1924-25. évi működéséről. = TtREL I.31.b) 156. d. 1925.

³¹¹ Révész: *Öntudatos hit*, 4.

³¹² Révész: *Öntudatos hit*, 102.

A szerző a legnehezebbeknek tartott teológiai tanításokat éppúgy írása tárgyává tette – predestináció; eredendő bűn; megigazulás; Szentháromság –, mint a korban élénk érdeklődést kiváltó gyakorlati kérdéseket – eskü; katonáskodás; spiritizmus. Polemizáló jellege nemcsak abban mutatkozik meg, hogy minden fejezetnél megjelenik a vallások közötti különbségek részletezése, de a témaválasztások is erre utalnak, hiszen az evangélikus úrvacsoratan, a miseáldozat vagy éppen a gyónás külön egységben került kidolgozásra. A református identitás és a kálvinista öntudat megerősítése, sőt a hívek tudományos munícióval való ellátása egyértelmű célként lebegett a szerző előtt.

A Hitéleti szakosztály a meglévő forrásokban is jól dokumentáltan, széleskörű szolgálatot végzett a Templomegyesület elnöksége megbízásából. Bár az eredeti célkitűzéseknek megfelelő lelkigondozói látogatásokról, beszélgetésekről, a források nem tartalmaznak konkrét információt. A beszámolók azt rögzítik, hogy a szakosztályi tagok rendszeresen jelezték a lelkipásztoroknak a környezetükben felmerülő, reverzáissal, kitéréssel vagy betéréssel kapcsolatos kérdéseket, ezzel is igyekeztek a kitérések számát csökkenteni, a betérők hitbeli növekedését pedig elősegíteni. Figyelemre méltó a hitvédelmi előadássorozat, amely majd' két évtizedig minden hónap első péntekén megrendezésre került, a leírások szerint szép részvételi adatok mellett. Mindez, a tanyai konfirmandusoknak szánt emlékkönyvek megvásárlásával, valamint Révész Imre – a szakosztály működésétől bizonyosan nem független – *Öntudatos Hit* című kátéjának megjelenésével, összességében azt jelentette, hogy a szakosztály kötelékében teljesültek az 1896-ban, Kecskeméthy István által megfogalmazott kritériumok a *sikeres belmissziói munkálkodásra* vonatkozóan. Kecskeméthy ugyanis három mérföldkövet állított fel a nevezett témában, úgymint: a *hívekkel való érintkezés, a vallásos iratterjesztés és a vallásos összejövetelek szervezése*.³¹³

Azt pedig, hogy a klasszikus evangelizációs-missziós szolgálatot nem találjuk meg a szakosztályi beszámolókból azért fogadható el, mert az 1920-as évek második felétől az ilyen jellegű egyházi alkalmakat a parókiális körök szervezték és felügyelték.

³¹³ TÖKÉS: Ébredési mozgalmak Tiszántúlon, 14.

5.2. Ének-zene szakosztály

„Istennek kedves, sokat épít az éneklés, gyakorta foganatosabb a gyöngék közt az éneklés, hogy nem mint a tanítás, mert erre rája mennek és meghallják. Sokakat Isten éneklés által térít meg.”

– hangzott az 1567. évi debreceni zsinat résztvevői által megfogalmazott egyik érv a gyülekezeti éneklés jelentőségével kapcsolatban.³¹⁴ A református liturgiában és a gyülekezetek életében már a kezdetektől fontos szerepet töltöttek be az énekelt zsoltárok és dicséretetek. Ennek oka, hogy

*„az éneklés lényünk mélyrétegeit is megszólítja és megszólaltatja, emellett lehetőséget ad a gyülekezet aktív részvételére, de közösségteremtő ereje nyilvánvaló. A gyülekezeti éneklés nemcsak saját gyülekezetünkkel való kapcsolatunkat erősíti, hanem különösen is alkalmas arra, hogy Krisztus egyházának téren és időn felül álló egységét is megéreztesse velünk. Az énekben nemcsak a jelen levő közösség, hanem a teljes egyház korokon és határokon átívelő, hitvalló hangja szólalhat meg. Dallam és ritmus rendezettsége kiemeli az énekelt imádságot a mindennapokból, megadja ünnepélyességét.”*³¹⁵

A Kálvin János nyomán meghonosodott genfi zsoltárok, valamint a későbbi korok *egyéni hangú énekei* a maguk biblikus és hitvallásos üzenetével a kálvinista kegyesség egyik fő tartópillérévé váltak, a református egyház közösségében.³¹⁶

1739-től pedig Maróthi György munkálkodása által a kóruséneklés is meggyökerezett a cívisvárosban. A diákénekkar a Kollégium alkalmi mellett a gyülekezeti istentiszteleteken, ünnepi alkalmakon, megemlékezéseken és temetéseken is rendszeresen szolgált. A 20. század kezdetén azonban, összhangban a korszellemmel,³¹⁷ a debreceni reformátusság is újrafogalmazta a zenéhez, helyesebben az egyházzenehez fűződő viszonyát. Egyre markánsabban artikulálódott az az igény, hogy a Kántus és más diákkarok, civil zenekarok és egyletek mellett a gyülekezet tagjai is önálló kórust, zenekart szervezzenek, ezáltal a gyülekezeti életben és az istentiszteleti alkalmakon

³¹⁴ FORGÁCS: *Cura Pastoralis*, 400.

³¹⁵ BÓDISS-FEKETE: Előszó az új református énekeskönyvhöz, 15.

³¹⁶ DIENES: A református kegyesség, 50.

³¹⁷ A 19. század második felében Debrecen élen járt az „*énekkari mozgalomban*”. 1863-ban, az országban elsőként alakult meg a Debreceni Dalárda Egylet. Az első világháború előtt már tizenkét dalegylet működött a cívisvárosban. in: STRAKY: Énekkari élet Debrecenben, 220.

hangsúlyosabban kapjon teret az *igényes zenélés*.³¹⁸ A gyülekezeti énekkar megszervezését a református oktatási intézmények (egyház)zenei képzései is elősegítették.³¹⁹ Mindebből természetes módon következett, hogy amikor a gyülekezet vezetői egy átfogó, a gyülekezet életét megszervező egyesületet hoztak létre, akkor abban az Ének-zene szakosztálynak is helyet kellett kapnia.

A szakosztály működési célját, feladatait alapvetően három pontban határozták meg az egyesület alapításánál, úgymint *az egyházi ének és zenekultúra fejlesztése; ének- és zenekarok szervezése és ezek szolgálata által az egyesület és a gyülekezet ének- és zeneszükségletének kielégítése*.³²⁰

A Templomegyesület tagjai már 1921 első hónapjaiban ének- és zenedélután akartak szervezni, amelyet végül a rendőrség betiltott, hiszen akkor még nem volt belügyminiszteri engedélye az egyesületnek.³²¹ A szakosztály első olyan ülését, amelyről fennmaradt a jegyzőkönyv, 1922. január 8-án tartották Szabó Lajos elnök vezetésével, aki a Kálvin Dalegylet³²² karnagya és a gyülekezet kántora volt. A gyűlésen az alapítandó ének és zenekar mellett szó esett, az előző évben kiadott új énekeskönyv³²³ dicséreteinek tanításáról, a templomi orgonák javításának, egy új orgona vásárlásának szükségességéről. Ez utóbbi céljából gyűjtést is hirdetett a szakosztály.³²⁴

Az 1922. márciusi elnökségi ülésen Szabó örömmel számolt be az énekkar és a zenekar megalapításáról. A hivatalos tájékoztatás szerint az énekkarnak 68, míg a zenekarnak 30 tagja volt.³²⁵ Az „Egyetértés” beszámolója szerint a szervezésben Szabó Lajos mellett Szathmáry Erzsébet zongoratanár és Bodnár Lajos tanító fontos szerepet töltek be, hiszen lehetőséget biztosítottak a tanítóképző intézet hangszereinek és kottáinak

³¹⁸ FEKETE: Kóruskultúra a Nagytemplomban, 85.

³¹⁹ FEKETE: Ének- és Zeneoktatás, 178.

³²⁰ Szabályrendelet – 1921 = TtREL I. 99.d) 62. 1921. Iktatószám: 1493/1921.

³²¹ n.n.: Aknamunka a Kálvinisták Templomegyesülete ellen, *Egyetértés*, 3. (1921. január 21.) 3.

³²² Straky Tibor úgy vélte, a Kálvin Ének és Dalegylet és a Kálvinista Templomegyesület Vegyeskara – a különböző megnevezés ellenére – ugyanaz a vegyeskar volt. Feltételezése szerint „1920-ban az első, 1927-ben a második elnevezés szerepel az újsághírekben.” Straky nézeteit főként Szabó Lajos személyére, és az általa mindkét vegyeskarban betöltött pozíciójára alapozta. A két vegyeskar közötti kapcsolat és a meghatározó személyek azonossága vitathatatlan. Mégis inkább egymással jogfolytonosságban álló, vagy a működésükben jelentős kooperációt és átfedést mutató, de különböző vegyeskarokról beszélhetünk. in: STRAKY: Énekkari élet Debrecenben, 232.

³²³ Énekeskönyv – Magyar reformátusok használatára, 1921.

³²⁴ Szakosztályi ülés – Ének és zene szakosztály – 1922. 01. 08. = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

³²⁵ Elnökségi Tanács Jegyzőkönyv 1922. 03. 24. = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

felhasználására.³²⁶ Szabó Lajos az énekkart, Szathmáry Erzsébet pedig a zenekart vezette, Bodnár Lajos a karnagy feladatokat látta el.

Az egyesületi kórus különlegessége, hogy vegyeskarként működött a férfikarok *rengetegében*. A vegyeskar repertoárjában – egy 1925-ös beszámoló szerint – 19 egyházi és 10 világi zenemű kapott helyet. 20 nő és 14 férfi alkotta a tagságot.³²⁷ Itt érdemes megjegyezni, hogy Bodnár Lajos karnagy az 1925-ben Debrecenben megtartott Országos Dalszövetségi Közgyűlésen arra panaszkodott, hogy az énekkarok tagjai általában több formációban is részt vesznek, tényleges és kizárólagos tagságról így csak elvétve lehetett beszélni, jellemzően a szükség hozta össze a fellépő énekeseket. Mindez kedvezőtlen hatást gyakorolt a művészi színvonalra.³²⁸ Ebben a kontextusban érthető az az egyezmény, amely 1922. december 15-én született a Templomegyesület Ének- és zene szakosztálya, valamint (az 1897-ben alakult) Petőfi Dalkör között. Az egyezmény értelmében a két kórus a továbbiakban együttműködve végezte szolgálatát, bár a külön név és az önállóság mind a két félnél megmaradt. Az együttműködést egy kilenctagú intézőbizottság szervezte, a Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete elnökének iránymutatása alapján. A két énekkar karmestere ezt követően is ugyanaz a személy volt. Az ehhez hasonló együttműködések elősegítették a megfelelő számú fellépő biztosítását. Ugyanakkor számos nehézséget, bonyodalmat is okoztak. Mit is kell ez alatt érteni? Minden bizonnyal nem független a Petőfi Dalkörrel való együttműködéstől, hogy az 1925. június 27-én megtartott elnökségi ülésen az Ének-zene szakosztály elnökei – Kardos Gézáné és Szabó Lajos – vegyeskarral kapcsolatban arról számoltak be, hogy nagyon jól és aktívan működik a dalárda, azonban azt problémásnak tartották, hogy a pénzkezelésbe a Templomegyesülettől senki nem látott bele. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az olyan nagyszabású rendezvény, mint a nyíregyházi hangverseny elszámolása az iratok között megtalálható.³²⁹ Az elnökség itt feltehetően arra gondolt, hogy a Petőfi Dalkör nevében szervezett programok, bevételek és költségek fölött az egyesületnek nem volt ellenőrzési jogköre. A pénzkezelés és annak átláthatósága minden emberi közösségben, minden korszakban kényes és fontos téma. A Templomegyesület vezetősége ennek hiányára panaszkodott, amely még a legjobb szándék ellenére is rossz

³²⁶ n.n.: Megalakult, in: *Egyetértés*, 4. (1922. február 4.) 4.

³²⁷ FEKETE: Kóruskultúra a Nagytemplomban, 87.

³²⁸ STRAKY: Énekkari élet Debrecenben, 223.

³²⁹ n.n.: DKTE Pénztár forgalmi kimutatásai = TtREL I.31.b) 156. d. 1924.

fényt vetett a vegyeskarra. A teljes átláthatóság hiányából fakadó bizalmatlanság pedig további problémákat hozott a felszínre.

A következő esztendő a vegyeskari tagok és az egyesületi elnökség közötti, jobbára számonkérő, panaszos hangon megfogalmazott levélváltásokkal telt. Az énekkar vezetése és tagjai az erkölcsi és anyagi megbecsülés hiányát rótták fel az egyházi és egyesületi vezetőknek. Meglátásuk szerint az elnökség szinte tudomást sem vett róluk, bár meghívták őket a teaestjükre, sem az egyház, sem az egyesület részéről senki sem tett eleget a meghívásnak. A levélben két konkrét kérdést intéztek az elnökséghez: 1. „*Van-e szüksége a Templomegyesületnek, illetve a református egyháznak vegyeskarra?*” 2. „*Haj igen, hajlandó-e azt erkölcsi és anyagi támogatásban részesíteni?*”³³⁰ Az erkölcsi támogatást a tagok a rendezvényeken való részvételben, a tagok buzdításában és a toborzásban való segédkezésben látták megvalósíthatónak. Az anyagi megbecsülést vizsgálva, főként a vegyeskar működéséhez való nagyobb arányú hozzájárulást várhatták az elnökségtől, hiszen az 1924. évi szakosztályi költségelőirányzatban csak a vegyeskarral kapcsolatban találunk tételeket, igaz, a betervezett összegek elégséges volta vitatható.³³¹

Az ének- és zenekar működésével kapcsolatban számos újságbeszámoló szól debreceni és vidéki koncertekről – Nyíregyháza, Hajdúszoboszló, Biharderecske – egyházi ünnepeken, találkozókra és temetéseken való szolgálatról.³³² A vegyeskar elnökséghez intézett, 1925-ben megírt levelében arról olvasunk, hogy három év alatt 71 debreceni, és két vidéki vallásos alkalmon szolgáltak. Ez irányú szolgálatuk tehát kifejezetten aktívnak, és a lelki szempontok mellett anyagilag is eredményesnek volt mondható.³³³

Straky Tibor a következőképpen foglalta össze az énekkarok társadalmi helyzetét:

„A társadalmi megbecsülés terén a dalárdák nem voltak túlságosan elkenyeztetve. Ilyen szempontból figyelemre méltóak a társadalom vezető

³³⁰ n.n.: A Vegyeskar tagjainak levele az elnökségnek. – 1925. június = TtREL I.31.b) 156. d. 1925.

³³¹ n.n.: 1924. évi Ének-zene szakosztály költségelőirányzata = TtREL I.31.b) 156. d. 1924.

³³² n.n.: Kálvinisták Templomegyesületének Vegyeskara, in: *Nyírvidék*, 45. (1924. július 01.) 3.; n.n.: Kálvinista Templomegyesület, in: *Pesti Hírlap*, 51. (1929. május 08.) 16.; n.n.: Templomegyesületi Vegyeskar Szoboszlón, in: *Tiszántúli Hírlap*, 8. (1927. július 17.) 5.; n.n.: Kálvinisták Templomegyesülete, in: *Tiszántúli Hírlap*, 8. (1927. november 11.) 6.; Szakosztályi jelentés – 1925. 06. 05. = TtREL I. 31.b 156. d. 1925.

³³³ 1925-ben már ötmillió korona értékű zászlóalapot gyűjtöttek össze. in: Szakosztályi jelentés – 1925. 06. 05. = TtREL I. 31.b 156. d. 1925

*rétegeinek részvétlenségéről megjelenő keserű megjegyzések... Nem is annyira a hatósági támogatást hiányolják a dalosok, mint inkább azt, hogy az ún. jobb rétegeknek 'derogál' a kórusban való éneklés, enyhén lenézik a dalárdistákat, értelmiségi alig akad a kórustagok közt.'*³³⁴

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a templomegyesületi vegyeskar tagjai által felvetett közömbösség egy általános társadalmi mintázatba illeszkedett bele.

Az elnökség válaszlevele nem lelhető fel. A vegyeskar viszontválaszából a következőkre következtethetünk az elnökségi hozzáállásra vonatkozóan. A vegyeskar megkeresésére az elnökség kifejezte megbecsülését a vezetőség és a tagok felé. Továbbá felhívták a vegyeskar tagjainak figyelmét arra, hogy a zászlóalapban ekkorra már ötmillió korona vagyon halmozódott fel, tehát a vegyeskarnak így is tetemes anyagi eszköz áll rendelkezésére. Feltehetően az elnökség felszólította a dalárda vezetését a zászlóalappal kapcsolatos elszámolás benyújtására, esetlegesen a felhalmozódott összeg átadására. A vegyeskar nem szeretett volna megválni a zászlóalaptól, de kijelentette, hogy minden más vagyonról készséggel lemondanak a Templomegyesület javára. A levélben egyébként a működési szabadság korlátozására is panaszt tettek.³³⁵ Itt arra kell gondolnunk, hogy az elnökség Révész Imre személyében egy felügyelőt állított a vegyeskar fölé, a kórus életének, és tagjainak megrendszabályozása céljából. A püspökhelyettes szigorú fellépése pedig végképp elmérgesítette a helyzetet.

1925-ben tehát főként anyagi természetű feszültség mutatkozott a vegyeskar és az elnökség kapcsolatában. 1926-ban azonban művészeti, kegyességi, teológiai jellegű kérdések fokozták a feszültséget. Az „Est” című napilap 1926. május 12-én számolt be arról, hogy az énekkar kilépett az egyesületből, a jövőben attól függetlenül szervezi meg koncertjeit. A szakításhoz a beszámoló szerint az vezetett el, hogy Révész Imre debreceni lelkész megtiltotta az énekkarnak a világi darabok bemutatását és előadását. Az énekesek sérelmezve ezt a komoly rendszabályt – a repertoár egyharmadának mellőzéséről lett volna szó –, előbb egy kérvénnyel fordultak Révészhez, melyben a szabály visszavonását kérték. Tekintettel arra, hogy kérvényük nem talált megértésre, elhatározták, hogy

³³⁴ STRAKY: Énekkari élet Debrecenben, 222.

³³⁵ n.n.: *Válaszlevél a Debreceni Kálvinista Templomegyesület Elnöksége részére* – 1925. október 9. = TtREL I.31.b) 156. d. 1925.

kilépnek az egyesületből. Révész szigorát többen is megkérdőjelezték a református közösség berkein belül, de ő hajthatatlan maradt.³³⁶

A vegyeskar és annak felügyelője között kialakult vita fő kérdése az volt, hogy előadhatóak-e világi zeneművek egyházi, jelesül református formációk által? Révész érveire forrás hiányában csupán következtetni tudunk. Emlékezhetünk az 1924-es egyesületi bállal kapcsolatos nézeteire. A báli analógia alapján azt mondhatjuk, hogy Révész Imre nem önmagában a világi zene- vagy kórusművekkel, azok előadásával, meghallgatásával nem értett egyet. Sokkal inkább a Templomegyesület vegyeskarától vitatta el a lehetőséget, hogy ilyen darabokat a repertoárjukban megtartsanak és műsorra tűzzenek. Révész feltehetően ezt azzal indokolta, hogy a Templomegyesület kötelékében működő vegyeskar feladata az egyház belmissziójának, a hitélet felébresztésének a megsegítése. Következőleg csak a célok megvalósítását előmozdító műsorkészlet engedélyezhető a vegyeskar számára.

Szabó Lajos 1927. júliusában egy cikkben foglalta össze a vegyeskar addigi működését. Írásában hangsúlyozta, hogy az énekkar tagjai hűségesen álltak addig is a Templomegyesület és a gyülekezet rendelkezésére. Ezt támasztja alá, hogy az énekkar öt éves működése alatt 129 alkalommal szerepelt. Ezek közül 57 alkalmat tartottak templomban, 62 esetben pedig a szakosztály felkérésnek tettek eleget. Szabó megosztja abbéli szomorúságát is az olvasókkal, hogy az akkor tizennégy tagú vegyeskar nehéz időszakban lépett a reformátusság szolgálatába, mégsem kaptak kellő megbecsülést. Sérlemelte, hogy abban az időszakban például két *dalosversenyre* szerettek volna eljutni – Szegedre és Nyíregyházára –, erre azonban támogatás hiányában nem volt lehetőségük.³³⁷

A források szerint a vegyeskar 1928-ig végzett szolgálatot a Templomegyesület kötelékében. Az eddig ismertetett problémákra és nézetkülönbségekre érdemi megoldást nem sikerült találni. Ezért a tagok előbb felfüggesztették, majd – több, sikertelen újraindítási kísérlet után – beszüntették a vegyeskar működését. Szabó Lajos már 1929-ben arra tett javaslatot, hogy szervezzenek egy új – a Templomegyesülettől független –

³³⁶ n.n.: Révész a világi énekek ellen, *Az Est*, 17. (1926. május 12.) 7.

³³⁷ SZABÓ: Kálvinisták Templomegyesületének Vegyeskara a református egyház szolgálatában, in: *Vasárnap*, 14. (1927. július 10.) 224.

énekkart.³³⁸ Úgy tűnik, ezen elgondolás mentén alapították meg 1934-ben a Szenci-Molnár Ének- és Zenekari Egyesületet, amely 1945-ig végezte szolgálatát.³³⁹

A vegyeskar működésével kapcsolatban két gyakorlati – ma is aktuális – kérdéskör rajzolódik ki előttünk. Az első a pénzkezeléssel kapcsolatban – ma divatosan – transzparensnek nevezett működési elv kérdése. A másik problémakör az egyházi kórus és a világi zeneművek kapcsolatára vonatkozik. A ma is sok szempontból aktuálisnak tűnő kérdések által gerjesztett feszültséget tovább szította a kórusok általános helyzete – társadalmi megbecsültség, tagság és anyagi források problémái. Mindez pedig az egyébként jelentős aktivitást mutató vegyeskar kiválásához, felbomlásához vezetett. Az 1930-as éveket vizsgálva elmondható, hogy a Templomegyesület keretein belül ekkor már biztosan nem működött vegyeskar. Ugyanakkor ez nem jelentette azt, hogy a gyülekezeti tagokból álló énekkarok célkitűzése is eltűnt volna a közösség látóteréből. 1930-ban például a parókiális körök megszervezési folyamatába illeszkedően a Homokkerti Református Olvasókör szervezésében jött létre a Homokkerti Dalkör. 1931-ben a Református Tanítók Vegyeskara vált önálló dalkörre.³⁴⁰ 1934-ben pedig Baltazár Dezső védnöksége alatt alakult meg a Szenci Molnár Albert Ének- és Zenekari Egylet, amelynek célkitűzései – néhány kiegészítéssel – nagyfokú hasonlóságot mutattak az Ének-zene szakosztály alapszabályban rögzített programjával.³⁴¹

A szakosztály működésével kapcsolatban a források főként a vegyeskar működésének bemutatására szorítkoznak. Az *ének- és zenekultúra fejlesztéséről* mint kitűzött célról csupán néhány forrás szól. Az új énekeskönyvi énekek tanítása és gyakoroltatása 1923. január 21-én elindult az istentiszteletek keretében,³⁴² ugyanakkor a diákok körében végzett énektanításokról nem találunk feljegyzéseket. A forráshiány természetesen nem jelenti azt, hogy ezek a programok nem valósultak volna meg. Az eddigi eredményekhez feltételezésként azt tehetjük még hozzá, hogy az énektanítással kapcsolatos teendők az 1920-as évek második felétől a parókiális körök szervezésében működtették tovább. Feltételezésünk alapja, hogy a gyülekezeti életbe így lehetett a legkönnyebben beilleszteni az ilyen típusú szolgálatokat.

³³⁸ n.n.: Miért szüntette be működését a Kálvinisták Templomegyesületének Vegyeskara?, in: *Vasárnap*, 16. (1929. február 3.) 37–38.; SZABÓ: Néhány szó a Kálvinisták Templomegyesületének Vegyeskaráról, in: *Vasárnap*, 16. (1929. február 10.) 48–49.

³³⁹ FEKETE: Kóruskultúra a Nagytemplomban, 88.

³⁴⁰ STRAKY: Énekkari élet Debrecenben, 234.

³⁴¹ FEKETE: Kóruskultúra a Nagytemplomban, 88.

³⁴² n.n.: Tanuljuk meg az új énekeket, in: *Vasárnap*, 10. (1923. január 21.) 1.

5.3. Templom szakosztály

Egyházhoz nem tartozó tömegek. Alacsony templomba járási arány. Vallási közöny.³⁴³ Állandó gondok az egyházi adó megfizetése körül. Hiányos infrastruktúra. Adminisztrációval és egyéb teendőkkal elfoglalt lelkipásztor. Probléma az úrvacsora szent jegyeinek biztosítása tekintetében. Erkölcsi romlás. Ha ezeket a nehézségeket végigvesszük, és ez alapján próbáljuk meg kitalálni, hogy melyik gyülekezetéről lehet szó, akkor feltehetően egy kortárs és rendkívül elesett közösségre fogunk gondolni. A valóság ezzel szemben az, hogy a rendkívüli történelmi hagyományokkal és a református egyházban páratlan súllyal rendelkező Debreceni Református Egyházközség száz évvel ezelőtti nehézségeit látjuk magunk előtt, amelyek a huszadik század első évtizedeiben mutatkoztak.

Ma nehéz elképzelni, hogy a debreceni Nagytemplomban – és a másik négy templomban – problémát jelentsen, legalábbis külön szervezést igényeljen az úrasztala megterítése. Pedig az 1920-as évek kezdetén ez egy kurrens feladat volt.³⁴⁴ Ezzel szemben a korszak végén egy jelentős templomépítési hullám következtében megduplázódott a debreceni református templomok száma.³⁴⁵ Ahhoz, hogy a két végpont között a kontraszt ennyire éles legyen, a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének Templom szakosztálya is jelentős mértékben hozzájárult. A szakosztály munkája – főként a korszak elején – a világháború utáni, egyházi élet stabilizálásában, újjászervezésében, új folyamatok elindításában öltött testet. Templomba járás szorgalmazása; a tanyai istentiszteletek újraindítása; az úrvacsorai adományok koordinálása; új klenódiumok beszerzése; adakozás szervezése templomépítés céljából; konfirmandusok számára emlékkönyvek vásárlása – már ez a néhány feladat is jelzi, hogy a szakosztály széles munkamezőn kezdte tevékenységét. A felsoroltak közül az első kettőről ejtünk bővebben szót.

³⁴³ „Senyvedt, pusztult napról-napra jobban a hitbuzgóság, a vallásosság, az egyháziasság. Egyházi életünknek meghanyatlott az ereje, meghagyult a színe, meghomályosodott a fénye, meglazult a köteléke és a sava megízetlenült, kibeszélhetetlen kárunkra nekünk magunknak, kibeszélhetetlen kárára nemzetünknek. Templomaink elnéptelenedtek, az istenfélelmet száműztük lelkünkéből; az istentiszteleteknek a lelkekre gyakorolt hatása mintha egészen megszűnt volna! Mintha lelkét vesztette volna társadalmunk! Bántó fagyos közöny ült meg a szívét. Egykedvűen nézte, mint vész, pusztul lelki életének minden kincse, dísze, ékessége, melyet apái féltve óvtak. Megsiketült a füle, megkeményedett a szíve a hitélet segítőjéért kiáltó panaszszavára. A züllés egyre nőtt, a pusztulás egyre fokozódott. Egykor virágzó életünk megsiratni valóan pusztá és sivár lett...” n.n.: *Kálvinista Templomegyesületek* = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

³⁴⁴ Egy-egy sátoros ünnep alkalmával a hívek a lisztet különként, a bort literenként adták össze. Márk Endre főgondnok, templomszakosztályi elnök szerint nem az adakozási kedvvel, sokkal inkább a tartalékok szükségével volt gond. in: Szakosztályi gyűlés jegyzőkönyv – 1922. 03. 24. = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

³⁴⁵ Az Ispotályi templom sajnos a második világháború során bombatalálat következtében menthetetlen állapotba került.

Egy beszámoló szerint a 19. század második felében a Kollégiumi diákság körében általános volt az istentiszteletek mellőzése. Ez azonban nem pusztán a tanulóifjúság közösségében, hanem az egész társadalomban megmutatkozó jelenség volt.³⁴⁶ Sporadikus jelleggel már az első világháború előtt találunk megszólalásokat, terveket és programokat a helyzet kezelésére. A református gyülekezetekhez csak névleg tartozó tömegek megmozdítása, a gyülekezeti életbe való visszavezetése, beinvitálása, vagyis maga a belmisszió – nem a háború előtti, kifejezetten szórványterületre alkalmazott értelemben³⁴⁷ – általános munkaprogrammá azonban 1920. után vált. Minden bizonnyal a Tanácsköztársaság brutális és sokkoló egyházpolitikája³⁴⁸ döbbsengette rá az egyházkormányzókat, hogy a református egyház egzisztenciális érdeke, hogy az egyháztagság létszámában és elköteleződésében is megerősödjön. A Templom szakosztály tagsága ebbe a szolgálatba – a korszakban jelenlévő számos metodika közül – egy ősi, biblikus és jelentős eredményességi mutatóval rendelkező módszerrel, a személyes meggyőzés eszközével csatlakozott be.³⁴⁹ Az *élőbeszédes propaganda*, azaz a személyes – négy szemközt, vagy szűk körben elmondott – bizonyágtétel, hívogatás és buzdítás alkalmazásával a Templom szakosztály nem hozott újat az egyház életébe, ehelyett a legősibb, apostoli munkaprogramot tette magáévá.³⁵⁰ A korszak evangelizáló, missziós csoportjainak, egyesületeinek és közösségeinek életében szintén megtaláljuk a személyes megszólítás és meggyőzés technikáját.³⁵¹ A 19. század racionális, rideg, csupán hivatalos megnyilvánulásokra szorítkozó egyházi életéhez képest a gyülekezeti tagok bizonyágtételére és az emberek közötti bensőséges beszélgetésre, az

³⁴⁶ „...hányan jelennek meg az Ige hallgatására, és hányan vannak, akik legfőljebb ritka ünnepi alkalmakkor mutatkoznak ott, egyébként pedig azt bizonyítják egész életük folyásával, hogy semmi szükségét nem érzik az Igének. Egyházunknak csak része, helyenként megdöbbsengetően csekély része él az Ige hallgatására kínáló gyülekezeti alkalmakkal!” VICTOR: Az egyház bűnei, 36.

³⁴⁷ BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 69.

³⁴⁸ CSÜRÖS: Református Egyház a Tanácsköztársaság idején, 77. 79. 99. 102.

³⁴⁹ Szakosztály gyűlés jegyzőkönyv – 1923. 05. 04. = TtREL I. 31.b 156. d. 1923.

³⁵⁰ „A káté nemcsak azzal jellemzi az egyház életfolyamatát, hogy abban Istennek Fia „Szentlelke által” végzi a maga munkáját, hanem ehhez hozzátesz még valamit, amikor azt mondja: „Szent Lele és Igéje által”. Az ő „Igéje” jelenti azt a közöttünk, emberek között elhangzó beszédet, amely őrá szól, őt hirdeti, az ő ismeretét közvetíti... Ha a Káté nem írja is körül pontosabb részletezéssel, mit ért ez alatt az „Igéje” alatt, bizonyos, hogy elsősorban az emberi bizonyágtételre gondol... beleérti abba, azt az élő emberek által elhangzó beszédet is, amelyben nemzedékről nemzedékre tovább visszhangzik a Biblia írásaiban foglaltatott üzenet.... Lehet ennek a visszhangzó Igének a formája nagyon különböző, kezdve az olyan fészten emberi szóváltástól, amilyen a hétköznapi élet során mindig adódik ember és ember között, folytatva az olyan esetekben, amikor különösebb felelősség terhe alatt szól valaki a reabizottakhoz, például szülő a háza népéhez, nevelő a növendékeihez...” in: VICTOR: Egyházi életünk válsága, 147–148. BÜTÖSI: Missziológia, 261.

³⁵¹ FORGÁCS: Cura Pastoralis, 776–785.

istentiszteletek látogatását mellőző egyháztagek megszólítására alapozó munkaterv jelentős változást jelentett.

A jól ismert missziói, evangelizáló lelkületű lelkipásztorok és egyesületek szókészletétől eltérően azonban a Templomegyesületnél – a debreceni ébredés³⁵² irányvonalának megfelelően – a központi fogalmak a megtérés vagy a hitre jutás helyett, az egyháziasság, a vallásosság és a kálvinista identitás voltak. A személyes, szóbeli hívogatás – amelyet Kiss Ferenc *lelki gondozás*-nak nevezett³⁵³ – területén az eredményesség megállapítása nehézkes a források hiányossága miatt,³⁵⁴ éppen ezért erre nem is vállalkozunk. Arról azonban érdemes szót ejtenünk, hogy az egyesület munkamódszerében nem kapott szerepet a szolgálatba bevont gyülekezeti tagok felkészítése, képzése. Forgács Gyula alapvető művében egyértelműen a szolgáló gyülekezeti tagok képzése mellett érvelt.³⁵⁵ A gyakorlati tapasztalat is azt mutatja, hogy már minimális képzés is jelentősen növelni tudta volna a szolgálat eredményességét. Az viszont árnyalja a képet, hogy az Uray Sándor által életre hívott és irányított Debreceni Testvéregyesület szervezett belmissziós képzéseket.³⁵⁶ Elképzelhető, hogy a két egyesület közötti kooperációnak köszönhetően nem szervezett a Templomegyesület tanfolyamokat. Közelebbit azonban ezzel kapcsolatban nem tudunk meg a forrásokból.

Az emberek templomba járását azonban nem pusztán a korszellem hátráltatta Debrecenben. A lakosság egy része ugyanis a fizikai korlátok miatt nem tudott eljutni az istentiszteletekre. A Debrecen környéki tanyavilág lakosainak ahhoz, hogy a belvárosban található templomok valamelyikébe eljussanak, órákat kellett volna utazniuk, nagyjából gyalogolniuk. Amikor a tanyákra gondolunk, akkor jellemzően legfeljebb néhány tucat házból álló mikrotelepülésekre gondolunk, amelyek lakói mezőgazdasági munkákból éltek. A 19. század második felében a gazdasági környezet az ilyen típusú közösségek létrejöttét, megerősödését támogatta. Ennek köszönhetően az 1920-as évekre a Debrecen környéki tanyákon már 15-20.000 ember élt. A tanyai lakosság jelentős része a tiszántúli régió falvaiból érkezett, református vallású volt. Az egy-egy hajdúváros lakosságszámával megegyező, de a város körül sporadikusan elhelyezkedő tanyavilágban Balogh Ferenc és Csiky Lajos iránymutatása mellett a Hittanszaki Önképző Társulat

³⁵² CSOHÁNY: Az ébredés debreceni ága, 194.

³⁵³ KISS: A belmisszió tárgyköre, 28.

³⁵⁴ Egy szakosztályi jelentés megjegyzi, hogy történt előre lépés. in: Szakosztályi jelentés – 1925 = TtREL I. 31.b 156. d. 1925.

³⁵⁵ FORGÁCS: Cura Pastoralis, 649–654.

³⁵⁶ n.n.: Egyház és Iskola, in: *Egyetértés*, 3. (1921. március 3.) 2.

kezdte meg az istentiszteletek szervezését.³⁵⁷ Az első világháborúig váltakozó intenzitással folyt a tanyamisszió a teológusok, majd gyülekezeti lelkészek szolgálatával. A szolgálatok esetlegessége, és a kifejezetten tanyai lelkipásztori állás felállításának elmaradása azért érdekes, mert az első világháború előtti évek egyik szignifikáns szolgálati területe a szórványmisszió volt, amely jellegében rendkívül közel áll a tanyákon folytatható/folytatandó egyházi élethez. A szórványmisszió egyik fő támogatója Baltazár Dezső alsószabolcs-hajdúvidéki esperes, későbbi tiszántúli püspök volt.³⁵⁸ Nehéz megmagyarázni, hogy a cívisvárosban miért nem érezték szükségét a tanyavilág missziójának, amikor a Debrecentől több száz kilométerre lévő szórványok helyzetét szívükön viselték. A világháború azonban még ennek a gyerekcipőben járó szolgálatnak is véget vetett. A háború évei alatt a tanyákon nem volt rendszeres református istentisztelet.³⁵⁹ Pedig a cívisváros református közösségének egyik legégetőbb problémájaként írhatjuk le a tanyasi istentiszteletek kérdését a vizsgált korszakban. 1920-ban az ondódi tanyán 2350 ember élt. A város legrégebben művelt területeként számontartott tanyarésznek ekkorra már saját iskolája is volt. Nem véletlen, hogy már a konszolidáció kezdetén többen szorgalmazták a tanyasi istentiszteletek újraindítását – példaként Márk Endre főgondnokra, korábbi polgármesterre és Jóna István presbiterre gondolhatunk.

Az újjászervezett szolgálat első istentiszteletét 1921. január 23-án, a Vedres dülői iskolában tartották. A szervezési feladatokat a Templomegyesület Templom szakosztálya vállalta fel Márk Endre vezetésével. A szervezésben jelentős szerepet játszott Jóna István presbiter, aki a Debreceni Gazdakör vezetőjeként a gazdaköri gyűlések, előadások és az istentiszteletek szervezését összefogta. Az első istentiszteletet követően hetente más-más helyszínen hirdették Isten igéjét.³⁶⁰ A Hittanszaki Önképző Társulat hagyományoknak megfelelően a Kollégium diákjai, rajtuk kívül a lelkészi kar tagjai, presbiteri elöljárók és gazdatársadalom képviselői is magukénak érezték a tanyai gyülekezeti élet ügyét. A szolgálatok szervezésének feladatait Márk Endre és Révész Imre fogták össze. Az „Egyetértés” napilap hirdetése szerint 1921 karácsonyán a Debrecen környéki tanyákon már tíz helyszínen tartottak ünnepi istentiszteletet.³⁶¹

³⁵⁷ KOVÁCS: Teológiai oktatás 1850–1912, 99.

³⁵⁸ BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 69.

³⁵⁹ Papp: *Debrecen város birtokkatasztere*, 227.

³⁶⁰ TÓKÉS: Ébredési mozgalmak Tiszántúlon, 90.

³⁶¹ n.n.: Karácsony a tanyákon, in: *Egyetértés*, 3. (1921. december 23.) 2.

Alig másfél évvel a tanyai alkalmak újraindítása után, 1922 szeptemberében, a debreceni lelkeszi kar a tanyai lelkipásztori állás létrehívása mellett foglalt állást. A presbitérium támogató hozzáállásának köszönhetően hamarosan hivatalosan is megalakult az első tanyai lelkipásztori állás Debrecenben, amelyre Kocsis János, a Kálvinisták Templomegyesületének titkára kapott kinevezést.³⁶² A tanyai egyházrészek szerveződésének fontos mérföldköve volt, amikor a tanyasi közösségek igyekeztek saját eszközöket, klenódiumokat beszerezni, megvásárolni. Ebben a DKTE is igyekezett segítségükre lenni. 1923-tól az akkor létrejött Központi Lelkeszi Hivatal – amely a lelkeszek szolgálatainak összehangolását tűzte ki célul maga elé – vette át a tanyai istentiszteletek szervezését. A peremterületen végzett szolgálat folyamatosan bővült és fejlődött. 1924-ben már 14 helyen tartottak istentiszteletet.³⁶³ Nem véletlen, hogy az előjárók már ekkor elhatározták a második tanyai lelkipásztori állás megalapítását. A gyülekezeti egyházrészek szétválásának idejére a tanyasi közösségek megerősödtek és részben önállósultak – voltak hivatalos tanyai egyházrészek is. Bár ekkor már a Templomegyesület nem volt tevőlegesen jelen ezekben a közösségekben, az mindenesetre elmondható, hogy a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének elévülhetetlen érdemei voltak a tanyai reformátusok között újraindított és rendszeresített szolgálatok szervezésében.

5.4. Kálvinház szakosztály

A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének egyik kiemelt célkitűzése volt egy egyesületi központ, a Kálvinház felépítése. A Kálvinház szakosztály az építkezéshez szükséges források előteremtésén, a telek, az engedélyek megszerzésén, az adománygyűjtő akciók megszervezésén fáradozott. A vezetők egy olyan egyesületi „otthont” álmodtak meg, amely egyszerre adott volna helyet az egyesület hivatalos helységeinek, az irodáknak, továbbá a kulturális élet központjaként és szálláshelyként is funkcionált volna.³⁶⁴ A Kálvinházat a református identitás szimbólumának szánták, *mely ékesen beszélő bizonyága, kisugárzója legyen a kálvinista erőnek.*³⁶⁵ A Kálvinház fölépítésében az egyesület tagjai között mindvégig konszenzus mutatkozott. Révész Imre a presbitérium előtt megfogalmazott kritikus hozzászólásában sem vitatta a Kálvinház

³⁶² TÖKÉS: Ébredési mozgalmak Tiszántúlon, 92.

³⁶³ Szakosztályi jelentés – 1925. 06. 05. = TtREL I. 31.b 156. d. 1925.

³⁶⁴ Szabályrendelet – 1921 = TtREL I. 99.d) 62. 1921. Iktatószám: 1493/1921.

³⁶⁵ n.n.: *Kálvinista Templomegyesületek* = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

szükségességének gondolatát.³⁶⁶ Bár a Kálvinház felépítése végül nem valósult meg, már a református kultúrház terve így is az összefogás jelképévé vált.

A debreceni kálvinisták központja egy – manapság divatos kifejezéssel élve – többfunkciós épület lett volna. A vallásos alkalmak mellett helyet adott volna kulturális eseményeknek, találkozóknak, az ifjúsági misszió alkalmainak, valamint a karitatív tevékenységek koordinációjának egyaránt. Elmondható ugyan, hogy a debreceni református közösség addig is jelentős, jól kiépített infrastruktúrával rendelkezett, különösen a belvárosi területen. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a Kálvinház felépítése mégis egy mérőföldkő lehetett volna a gyülekezet életében, hiszen egy a mai mércével mérve is helytálló, jól átgondolt koncepcióba illeszkedett bele az épület működési terve. A szakosztályi vezetők – a folyamatos társadalmi gyűjtési akciók mellett – Debrecen városától is meghatározó támogatást reméltek. Kérvényük szerint a Bethlen vagy a Péterfia utcán tervezték megvalósítani a beruházást, amelyhez az önkormányzat egy telek és egymillió téglát támogatást ajánlott fel.³⁶⁷

A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének a kulturális életben is a református identitás megjelenítésére, a kálvinista közösség megerősítésére törekedett. A közösségi alkalmak között szerteágazó kezdeményezéseket találunk. A színházi életet népszerűsíteni hivatott estektől³⁶⁸ kezdve, az egyházművészeti kiállításokon³⁶⁹ keresztül, egészen a sorsjegyárusításig³⁷⁰ számos szórakoztató programot kínált fel az egyesület a debreceni polgároknak. A kulturális események közös nevezője a Kálvinház ügyének felkarolása és az anyagi támogatás elősegítése volt, ezzel is kifejezve, hogy a református polgárság a szellemi élet területén is meghatározó erővel bír. Számtalan program és kezdeményezés közül a Kálvin-teákat és az irodalmi délutánokat emeljük ki.

A Kálvin-teák jelentőségét a több mint egy évtizedes működése adja. A jegyzőkönyvi beszámolókból tudjuk, hogy 1924-ben már biztosan tartottak teaesteket a Kálvinház javára³⁷¹ – a korábbi szervezés sem zárható ki, azonban források nem állnak

³⁶⁶ RÉVÉSZ: „A lelkészi kar véleménye a debreczeni ref. egyháztársadalmi munka tervezete tárgyában” = TtREL I. 31.b 156. d. 1921. - Iktatószám: 1171/1921

³⁶⁷ Szakosztály gyűlés jegyzőkönyv – 1920. 11. 15. = TtREL I. 31.b 156. d. 1920.

³⁶⁸ n.n.: Debreceni Kálvinista Templomegyesület teadélutánja, in: *Debreceni Újság – Hajdúföld*, 45. (1941. február 18.) 4.

³⁶⁹ GAZDAG: Debrecen történeti kronológiája, in: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Évkönyv 21. Debrecen. 1994. 271.

³⁷⁰ n.n.: A debreceni Kálvin-teák, in: *Budapesti Hírlap*, 52. (1932. január 14.) 7.

³⁷¹ Szakosztályi jelentés – 1924. = TtREL I. 31.b 156. d. 1924.

rendelkezésünkre ezzel kapcsolatban. A legutolsó teaestet – amelyet forrással is alá tudunk támasztani – 1941. április 24-én tartották,³⁷² ez azt jelenti, hogy legalább tizenhét éves működéssel számolhatunk a teaestekkel kapcsolatban. A Kálvin-teák alkalmait jellemzően a Kollégium Dísztermében tartották, a téli időszakban havonta egy-két alkalommal. Minden rendezvényen templomegyesületi hölgyek voltak kijelölve egy-egy asztal háziasszonyának, akik pedig családjukból és ismeretségi körükből hívtak társaságot, akik felajánlásaikkal támogatták az egyesületet. Ezek az alkalmak az adakozás mellett nagyszerű lehetőséget biztosítottak a közösségépítésre, a kulturált szórakozásra, szellemi, vallási és közéleti eszmecserére és a református közösséghez tartozás megerősítésére. A Kálvin-teák alkalmával művészeti, közéleti és egyházi előadások is elhangoztak, tovább színesítve a programot.³⁷³ A szervezők külön figyelmet fordítottak arra, hogy a kálvinista társadalom minden tagját megszólítsák és azokat egységbe tömörítsék, így erősítették a Kálvin-teák a debreceni lakosság összetartozását is.³⁷⁴

A kulturális délutánok esetében nem tudunk olyan hosszú időt átkaroló működést felmutatni. Azonban a meghívott vendégek, az egyesület felkérését elfogadó előadók biztosítják ezen kulturális események jelentőségét. Az első jelentős személy, aki az egyesület meghívására érkezett a cívisvárosba, Francis E. Clark, a CE Világszövetség alapítója és első elnöke volt. A Kossuth utcai templomban, 1922. március 1-én tartott alkalmon Francis E. Clark Tankó Béla egyetemi tanár tolmácsolásában adott elő.³⁷⁵ Néhány évvel később, 1926. szeptemberében Hendrikus Colijn holland miniszterelnököt látták vendégül Debrecenben, aki szintén a Kossuth utcai templomban tartott előadást, Sebestyén Jenő tolmácsolásában.³⁷⁶ Természetesen e két külföldi személyiséget a Templomegyesület nem önállóan, hanem magyarországi útjaikhoz csatlakozva hívták meg a kálvinista Rómába. Hegedűs Lóránt nyugalmazott pénzügyminiszter 1927 tavaszán érkezett a Hajdúság fővárosába, hogy *valláserkölcsei előadást* tartson.³⁷⁷ A legnagyobb érdeklődést és közfigyelmet kiváltó vendégelőadó mégsem a fent említett

³⁷² n.n.: Csokonai Színház élete a múltban, in: *Debreceni Újság – Hajdúföld*, 45. (1941. április 25.) 7.

³⁷³ n.n.: A debreceni Kálvin-tea, in: *Budapesti Hírlap* 52. (1932. 02. 10.) 8.

³⁷⁴ „A meghitt barátság ömlik el ezeken az összefüveteken, amelyek a társadalmi összetartásra nevelnek, ugyanakkor nemes cél megvalósulását szolgálják. A nagy cél: a Kálvinház felépítése, amely nemcsak egyház-társadalmi vonatkozásban, hanem Debrecen közéletében is rendkívüli jelentőségű lenne. Kulturális, szociális és ifjúságnevelő központnak tervezik a Kálvinházat, amelynek létrejöttét a súlyos gazdasági viszonyok késleltetik.” in: n.n.: A debreceni Kálvin-teák, *Budapesti Hírlap* 10. (1932. 01. 14.) 7.; n.n.: Hírek, in: *Debreceni Újság*, 36. (1932. április 21.) 5.

³⁷⁵ n.n.: Vallásos estély, in: *Egyetértés*, 4. (1922. február 28.) 1.

³⁷⁶ n.n.: Colijn miniszterelnök Debrecenben, in: *Magyar Hírlap*, 36. (1926. szeptember 15.) 7.

³⁷⁷ n.n.: Hegedűs Lóránt előadása, in: *Tiszántúli Hírlap*, 8. (1927. március 13.) 1.

férfiak közül került ki, hiszen a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének meghívására a cívisvárosba érkezett Bethlen Margit grófnő, Bethlen István miniszterelnök felesége. A grófnő, aki férjével együtt látogatta meg Debrecent, 1928. március 3-án az Aranybikában tartott felolvasást a saját meséiből a Kálvinház gyűjtésének támogatása céljából.³⁷⁸

A Templomegyesület vezetői tehát sokféle kezdeményezést felkarolva, számos programötletnek teret adva igyekeztek a Kálvinház felépítéséhez szükséges forrásokat előteremteni. Bár a gyűjtés a kezdetekben nagyon biztatóan haladt: sorra számoltak be az újságokban és a szakosztályi jelentésekben a jelentős összegű felajánlásokról,³⁷⁹ a kezdeti lendület mégis hamar megtorpant. 1925-ben a Kálvinház szakosztály vezetői már aggodalmukat fejezték ki az egyesület elnöksége felé, az adományozás elégtelen üteme miatt.³⁸⁰ A vezetők attól tartottak, hogy ha nem sikerül növelniük a beérkezett adományok összegét, akkor az építkezés nem fog megvalósulni – sajnálatos, hogy ebben végül igazuk lett. A már meglévő kálvinházi alapból több alkalommal is pénzt vontak el, az egyesület egyéb kiadásaira, mint például a „Vasárnap” című hetilap tartozásainak rendezésére.³⁸¹ Az egyesület vezetőit mégsem érheti az a vád, hogy felelőtlenül gazdálkodtak volna a rendelkezésre álló forrásokkal, hiszen a már meglévő vagyon egy részét a város körüli tanyák felvásárlására fordították, ezzel ellensúlyozva az infláció káros hatásait. Az elkötelezett kálvinista hívek adományai, a város és más gyülekezetek felajánlásai,³⁸² valamint a szervezett gyűjtési akciók ellenére a Kálvinház felépítése végül mégsem valósult meg. Ennek bizonyára az egyik oka az volt, hogy az 1930-as években a gyülekezet újonnan létrehozott egyházrészei saját templomok és gyülekezeti házak felépítésére összpontosítottak, így a központi gyűjtések kevesebb eredményt tudtak felmutatni, mint azt megelőzően. Természetesen a korszakra jellemző általános gazdasági helyzet, a gazdasági világválság hatásai is ott húzódnak a Kálvinház felépítésének elmaradása mögött.

5.5. Ifjúsággal foglalkozó szakosztályok

„Serdülő ifjúság lelkét evangéliumi tartalommal feltölteni!” Már a reformáció kezdetén tudták hitvalló ősünk, hogy az egyház jövője/veteményskertje az iskola. Éppen ezért a

³⁷⁸ n.n.: Bethlen István felesége Debrecenben, in: *Magyar Hírlap*, 38. (1928. március 4.) 6.

³⁷⁹ n.n.: Szezonnyitó teadélután, in: *Debreceni Újság*, 2. (1930. október 28.) 2.

³⁸⁰ Szakosztályi jelentés – 1925. 06. 05. = TtREL I. 31.b 156. d. 1925.

³⁸¹ Szakosztályi jelentés – 1924. 06. 30. = TtREL I. 31.b 156. d. 1924.

³⁸² Pénzügyi beszámoló = TtREL I. 31.b 156. d. 1923.

felnövekvő generációkkal foglalkozni kell. A Templomegyesület megalkotói is jól ismerték ezt az alaptételt, feltehetően ezért hoztak létre rögtön négy ifjúsággal kapcsolatos szakosztályt. Az Iskolai, a Kollégiumi, az Idegen iskolába járó gyermekek templomba járását biztosító és az Ifjúsági szakosztályok lényegében ugyanazt a célt igyekeztek elérni: a fiatalok *egyházias, kálvinista szellemű* nevelését erősíteni, biztosítani.³⁸³ Ennek megfelelően olvasunk a célok között az ifjúság evangelizálásáról, a nem református intézményben tanuló gyerekek felkereséséről, templomba hívogatásáról, az iskolák egyházas életének istápolásáról, tanonc- és napközi otthonok létrehozásáról, valamint a Kollégium és a társadalom kölcsönhatásának előmozdításáról – többek között a kollégiumi diákok családoknál történő megvendéglésével.³⁸⁴

Célból és szakosztályból tehát nem volt hiány a Templomegyesület környékén – mégsem társult ezekhez az a nagy hatású, lendületes, újdonságokra, vagy éppen a bibliás, kálvinista kegyességre alapozó ifjúsági élet. Mindennek számos oka volt. Egyfelől Debrecenben az ifjúsági missziót akkorra számos egyesület és kezdeményezés fölkarolta és sikeresen végezte.³⁸⁵ Fehér Ákos korabeli beszámolója így írta le a szolgálati területek megosztását az ifjúsági egyesületek között: a tízévesnél fiatalabb gyermekekkel a Vasárnapi Iskola Szövetség foglalkozott, az iskolán kívüliekkel és a munkás fiatalokkal a Keresztyén Ifjúsági Egyesület, míg a középiskolások a Soli Deo Gloria fókuszában álltak. Az egyetemista és főiskolás ifjúság körében a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség végzett szolgálatot.³⁸⁶

A Debreceni Keresztyén Ifjúsági Egyesület például 1930-ban hozta létre a tanoncotthonát,³⁸⁷ 1933-ban pedig az Utcagyerek Napközi otthont.³⁸⁸ Az ilyen jellegű intézmények alapítása a Templomegyesület céljai között is szerepelt, végül a KIE debreceni fiókszervezetének munkáját segítették ezekben a kezdeményezésekben. A

³⁸³ Mindez nem debreceni sajátosság volt: „*Öntudatom gyökeréig meg vagyok győződve afelől, hogy a magyar kálvinizmus jövődjé Isten után a magyar református ifjúság kezében van.*” – az idézet Töltéssy Zoltántól származik. in: BARCZA: Ifjúsági egyesületek egyháztörténeti háttére, 49.

³⁸⁴ n.n.: *Kálvinista Templomegyesületek* = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

³⁸⁵ Debrecenben az országos kezdeményezésű diákegyesületek fiókjai is mind megszerveződtek, és áldásos tevékenységet végeztek. Még akkor is, ha kezdetben sok nehézséggel kellett megküzdeniük. „*... a debreceni diák, érezvén számbeli fölényét, nem veszi komolyan reformátusságát.*’ Ez adta az általános keresztyén irányzat erejét. ... A Református Diákmozgalom márciusi számában ezt írják a debreceni SDG helyzetéről: *’Természetsszerűleg vágyott ide a Mozgalom, mindig úgy érezte, hogy ezen a helyen buzogtak históriánk, a kálvinizmus legnagyobb hatású erői, s mégis ezen a helyen kellett a legnagyobb nehézséggel megküzdeni. Csak ebben az évben [1934.] jutott a munka odáig, hogy önállóan, saját helyiségben, teljes erővel beállított tükárral végezheti feladatát.*’” in: DENKE: Soli Deo Gloria, 176.

³⁸⁶ FEHÉR: *Az ifjúsági egyesületek szolgálata Debrecenben az 1940-es években* = TtREL I.8.b)13.d.

³⁸⁷ NAGY: *A Debreceni KIE utcagyerekmisszió története* = TtREL I.8.b)13.d.

³⁸⁸ SIMON: *A Debreceni Keresztyén Ifjúsági Egyesület vázlatos története* = TtREL I.8.b)14.d.

Vasárnapi Iskolát és a Konfirmált Ifjak Szövetségét valójában ekkor már nem kellett létrehozni, hiszen a HÖT szervezésében már korábban is működtek. Igaz ugyan, hogy a Konfirmált Leányok Szövetsége Révész Imre vezetésével betagozódott a Templomegyesület életébe.³⁸⁹ A társadalom elvilágiasodosának tünetei természetesen az ifjúság körében is jelentős mértéket öltöttek. Az Idegen iskolába járó gyermekek templomba járását biztosító szakosztály beszámolója egy vizsgálat eredményeként arról számol be, hogy a nem református iskolába járó növendékek istentiszteleten való részvétele elenyésző, és akinél ez elő is fordul, a környezet miatt annak sincs szinte semmi hatása.³⁹⁰ A szakosztályok önszervező munkája sem működött zökkenőmentesen. A kiválasztott vezetők rendszerint lelkiismeretes és jónevű szakembernek számítottak Debrecenben, ez mégsem jelentette azt, hogy a rájuk bízott területen meg tudták volna szervezni az egyesületi munkát. Ady Lajos mint az Ifjúsági szakosztály elnöke, Dr. Varga Zsigmond pedig az Iskolai szakosztály elnökeként kérte több alkalommal is felmentését szakosztályvezetői feladatai alól, egyéb elfoglaltságokra hivatkozva.³⁹¹ A leginkább ismert ifjúsággal kapcsolatos tevékenység az egyesület kötelékében az Ifjúsági szakosztály gondozásában működő cserkészcsapatok voltak.³⁹² A püspöki felügyelet alatt létrejött cserkészcsapatok működése az 1930-as évekre tehető, és meghatározó színfoltnak bizonyult az egyesületi élet skáláján. Ugyan a cserkészlet sem kizárólagosan a Templomegyesülethez tartozott a református közösség berkein belül, mégis a „Révész” és „Bethlen” csapatok esetében mutatkozott meg a legeggyértelműbben az egyesület ifjúság iránti elköteleződése.³⁹³ Továbbra sem szabad ugyanakkor elfelejtkeznünk a más szervezésben megvalósuló programok és intézmények támogatásáról – az 1935-ben Debrecenben tartott nemzeti KIE-gyűlés étkeztetéséről is a Templomegyesület hölgy tagjai gondoskodtak³⁹⁴ –, az olyan megszokottnak tűnő, de jelentős anyagi befektetést igénylő akciókról, mint a konfirmált fiatalok emlékkönyvekkel való megajándékozásáról.³⁹⁵

³⁸⁹ Szakosztályi beszámoló – 1922. 03. 24. = TtREL I. 31.b 156. d. 1922.

³⁹⁰ Szakosztályi beszámoló – 1920. 11. 15. = TtREL I. 31.b 156. d. 1920.

³⁹¹ Szakosztályi beszámoló – 1922.03. 24. = TtREL I. 31.b 156. d. 1922.

³⁹² „Révész Bálint” cserkészcsapat és „Bethlen Kata” cserkészcsapat. n.n.: Hírek, in: *Debreceni Újság*, 4. (1932. február 25.) 6.; n.n.: Hírek, in: *Debreceni Újság*, 4. (1932. június 19.) 14.

³⁹³ A Tanácsköztársaság bukása után újjászerveződő cserkészlet taglétszáma dinamikusan növekedett az 1920-as, '30-as években. Ennek hátterében – többek között – a kormányzat támogató szándéka is meghúzódott. „1922 júniusában a Református Konvent már a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium javaslatát tárgyalta, amelyben a miniszter cserkész csapatok alakításának elősegítését szorgalmazta.” in: G. SZABÓ: *Evangéliumi cserkészlet Magyarországon*, 116-117.

³⁹⁴ SIPOS: *Visszaemlékezés: KIE Nemzeti Konferencia Előkészítése* = TtREL I.8.b)13.d.

³⁹⁵ BALLA: *Jelentés a Hitvédelmi Szakosztály 1924-25. évi működéséről.* = TtREL I.31.b) 156. d. 1925.

6. „Cselekedjünk jót mindenkivel, kiváltképen a mi hitünknek cselédeivel” – Jótékony célú szakosztályok

„A szegény segítése azt jelenti, hogy megtartjuk a veszendőt s abból, amit nyújtott Isten a maga ingyen kegyelméből, juttatunk azoknak, akik nem bővelkednek.”³⁹⁶

A Templomegyesület tevékenységének egy jelentős részét a *jótékony célú* szolgálatok tették ki. Ma egyházunkban az ilyen típusú munkálkodásokat leginkább a *diakónia* vagy – azonos jelentéstartalmat tulajdonítva neki – a szeretetszolgálat szavakkal írjuk le. De mit is jelent valójában a diakónia? Önkéntes szegény- és beteggondozást? Vagy az államtól átvállalt feladatok törvényes ellátását? Esetleg az isteni örömmel továbbadását? Mit tanít erről a Szentírás? Az ősegyházban, amikor mindent a misszió lelkülete hatott át, mit értettek diakóniai szolgálaton?

Az Újszövetségben pontos meghatározást a diakónia jelentésére nem találunk. Nem tudjuk a Szentírás alapján azt mondani, hogy pusztán gyakorlati, szociális feladatok végzését takarná, hiszen része a Krisztusi örömmel továbbadása is. Természetesen az sem jelenthető ki, hogy csupán az igei szolgálat értendő diakónia alatt. A különböző szakaszok más-más értelemben használják a kifejezést, ezek hol találkoznak egymással, hol pedig ellentmondanak egymásnak. Egy dolog teljes bizonyossággal kijelenthető, a Szentírásban a διακονέω és annak különböző szófajú alakjai mögött nem találhatunk egy végérvényesen kialakult és letisztult fogalmi meghatározást. Így nem beszélhetünk a diakónus tisztség határozott, jól körülhatárolható leírásáról sem.³⁹⁷ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a diakónia egy olyan kifejezés lenne, amellyel egyszerre lefedhetünk minden területet az egyház életében, és közben mégsem jelent semmit. Meglátásunk szerint a diakónia fogalmának lényege és különlegessége nem a meghatározott feladatokban áll. Sokkal inkább a feladathoz való hozzáállásban, a munka elvégzésének motivációjában keresendő. Ahogyan a διακονέω abban különbözik a többi, szolgálatot kifejező görög szótól, hogy a munka elvégzése kapcsán a motivációra kerül hangsúly,³⁹⁸ ugyanúgy az egyház által diakóniának nevezett tevékenység akkor lehet több, ha igazán átjárja a Krisztushoz tartozás igénye, valamint Pál apostol missziói lelkülete és a névtelen szentek iránti szeretete, függetlenül attól, hogy éppen a vendéglátásról, betegápolásról,

³⁹⁶ S. I.: Ki akar a szegényeken segíteni, in: *Vasárnap*, 14. (1927. november 27.) 384.

³⁹⁷ KÓKAI-NAGY: Diakónia az Újszövetségben, 232.

³⁹⁸ BÖLCSKEY: Előszó, 6–7.

szegénygondozásról vagy az evangélium továbbadásáról van szó. A Kálvinisták Templomegyesületének vezetői és tagjai³⁹⁹ ebben a bibliai értelemben – Krisztust követve – váltak szolgává, hogy a szegények, az árvák, a bajbajutottak, az utcagyermek ügyét felvállalják, és lehetőségeik szerint segítsenek, legyenek és tevékenykedjenek Isten dicsőségére és az emberek javára. Ezt bizonyítja ez a korabeli idézet is:

*„A Templomegyesület eddigi működését a legteljesebb elismerés illeti meg és minden körülmények között azt bizonyítja az áldozatos és önzetlen munka, hogy a Templomegyesület tagjai az elfogulatlan szeretetettől áthatva hatalmas méretű munkát fejtettek ki egyházunk és embertársaink javára.”*⁴⁰⁰

6.1. A diakónia teológiai megközelítése a korszakban

A XIX. század második felétől – nyilvánvalóan a Nyugat-Európában teret hódító pietizmus hatására – egyházunkban is elkezdett kibontakozni egyfajta diakóniai látásmód. Ennek alapvető feltétele volt a hitbeli megerősödés. Már a XIX. században számos biztató jel mutatkozott arra, hogy a Magyar Református Egyházban is kiteljesedik a szeretetszolgálat. Itt említhetjük meg az 1881-es zsinati rendeletet, amely kötelezővé tette a gyülekezetek számára a „dékány” tisztségének felállítását, aki többek között a szegények közötti alamizsnaosztásért is felelt. A jótékony célú irányzat megerősödését jelezte a Molnár Aladár által létrehozott Szeretetszolgálat Budapesten, az Országos Protestáns Árvaegylet, a Lorántffy Zsuzsanna Egylet, vagy a Budai Gyülekezet Nagypénteki Református Társasága által fenntartott „Erzsébet Szeretetház” ifjúsági otthona is. Mindezek természetesen jórészt még csak helyi, izolált kezdeményezések voltak, legtöbbször az alapítókban buzgólkodó szeretetből kiindulva, mégis

³⁹⁹ Csúpan két példát említünk. Az egyik Koncz Aurélné Karácsony Otília, aki majd’ negyven esztendeig tanított, és több mint két évtizedig vezette a Dóczy-intézetet. Emellett a Kálvinisták Templomegyesületének elnökségi tagja volt a kezdetektől fogva. Minden bizonnyal olyan nagyszerű pénzgyűjtő akciók fűződnek a nevéhez, mint a karácsonyfa-árusítás. Koncz Aurélné jótékony fáradozásait jól szemlélteti az a tény, hogy nyugdíjba vonulása alkalmával Debrecen valamennyi jótékonyági egyesülete köszöntőt küldött számára. n.n.: Koncz Aurélné, in: *Vasárnap*, 23. (1936. június 21.) 209–210. A másik példa szintén a Dóczy-intézet egyik tanára, Maár Margit, aki már nagyon hamar kapcsolatba került a diakonissza mozgalommal, bár ő maga sohasem lépett be egyik anyaházba sem, mégis több alkalommal anyagilag támogatta a debreceni diakonisszaképzést. Maár Margit, aki a Templomegyesült női választmányának volt – többek között – a tagja, a Horthy-korszakban rengeteget tett a börtönmisszió megindításának ügyében. Gyűjtéseket szervezett, népszerűsítő, tájékoztató előadásokat tartott országszerte, látogatta az elítélteket. Hathatós szervezőmunkájának volt köszönhető, hogy a Szeretetszövetség berkein belül 1939. december 1-jén megkezdhetette működését a Debreceni Reménység Háza. FOGARASSY: A reménység embere, 33–39.

⁴⁰⁰ SIPOS: A Templomegyesület szociális működése a statisztika tükrében, in: *Vasárnap*, 26. (1939. február 12.) 54.

előrevetítették, hogy a Magyar Református Egyházban a diakónia időszaka fog elkövetkezni.⁴⁰¹

A XX. század első felében egyre nagyobb teret kapó és folyamatosan formálódó diakóniai szemlélet Kiss Ferenc⁴⁰² egyetemi-belmissziói jegyzetében, majd később Forgács Gyula⁴⁰³ *A Belmisszió és Cura Pastoralis Kézikönyvében* is testet öltött. Ahogy a címek is jelzik, a korabeli teológusok a diakónia témakörét a belmisszió szerves részének tekintették, és azon belül tárgyalták. Magát a belmissziót Kiss Ferenc a gyülekezetben és a társadalomban meglévő „bajok” elleni küzdelemnek tekintette. Így egyetemi előadásai alatt a belmisszió négy ágát különítette el: „*1. Küzdelem a főként fizikai természetű bajok ellen; 2. Küzdelem a főként szociális természetű bajok ellen; 3. Küzdelem a főként erkölcsi bajok ellen; 4. Küzdelem a főként vallásos, egyházi bajok ellen.*”⁴⁰⁴ Alapvetően az első kettő érinti a diakónia tárgyát, amelyben az elesettek és szociálisan hátrányos helyzetűek megsegítéséről és támogatásáról írt. A diakónia fogalmát a következő módon határozza meg: „*Betegek, szegények, elhagyottak, öregek, elbukottak, segélyre szorult gyermekek iránti gondozói tiszt...*” amely a gyülekezet közösségében működik.⁴⁰⁵ Jegyzetében minden fizikai vagy szociális bajra szakmailag megalapozott megoldásokat kínál, amely jól mutatja, hogy a diakónia nemes feladatát csak a hivatásából kellőképpen felkészült ember végezheti tisztességgel. Kiss szerint a diakóniának a gyülekezeti közösségből kell kiindulnia – a segélygondozást például a törvény is a gyülekezet kötelességei között említi⁴⁰⁶, éppen ezért első lépésnek egy gyülekezeti ház felépítését tartotta, ahol a szakképzett diakonisszák megfelelően ki tudják alakítani és el tudják látni a gyülekezeti szeretetszolgálat rendszerét.⁴⁰⁷

Forgács Gyula a belmisszió munkáját következőképpen taglalta: „*1. Az evangelizálás; 2. A belmisszió védő és ápoló munkája; 3. A belmisszió mentő munkája; 4. Belmisszió a létért való küzdőtéren; 5. A belmisszió az egyházas*

⁴⁰¹ NAGY: Diakónika, 51.

⁴⁰² Kiss Ferenc (1862. 12. 04.–1948. 04. 09.) „a magyar reformátusok szociális apostola”, az Országos Református Szeretetszövetség megalapítója. Több diakóniai intézmény megálmodója és létrehozója (Kálvineumok, Árvaházak, Aggotthonok stb.). Kiss Ferenc 1912-től a Debreceni Teológiai Akadémia belmisszió és lelkipásztorkodástan tanára, az 1914/15-ös tanévben a Debreceni Egyetem első rektora.

⁴⁰³ Forgács Gyula (1879–1941) a Budapesti Skót Misszió segédlelkésze, péceli, majd sárospataki lelkipásztor, több missziói egyesület vezetője, az ország első gyülekezeti házának megálmodója és építtetője, kerületi és zsinati missziói referens, az 1933-as missziói törvény előkészítője.

⁴⁰⁴ KISS: A belmisszió tárgyköre, 6.

⁴⁰⁵ KISS: A belmisszió tárgyköre, 13.

⁴⁰⁶ I. t.c. 14§ d.; 56§ f.; 67§

⁴⁰⁷ KISS: A belmisszió tárgyköre, 51.

és hazafias érzület szolgálatában; 6. Munkaerők szervezése és képzése; 7. A belmisszió szervező munkája.”⁴⁰⁸

A felsoroltak közül a belmisszió védő, ápoló és mentő munkája tartozik a diakóniához. Itt két nagy területre helyezte a hangsúlyt, úgymint a gyermekek és fiatalok védelme, valamint a „*betegek és nyomorékok ápolása*”. Forgács is fontosnak tartotta, hogy ezek a feladatok csak megfelelő képzettség és krisztusi lelkület mellett végezhetők. Az ifjúság védelme kapcsán az oktatásra, annak megszervezésére, az oktatásban való részvétel elősegítésére kulcsponként tekintett (gondolhatunk itt tanoncotthonok, segédotthonok stb. létrehozására). A Forgács által szorgalmazott intézmények akkoriban sorban jöttek létre. A Debreceni Keresztyén Ifjúsági Egyesület például tanoncotthont, utcagyermek napközi otthont és segédotthont is tartott fenn, míg a későbbiekben egy Fiúkfalva programot is meghirdetett az utcán tengődő ifjak megmentése érdekében.⁴⁰⁹ Az ápoló munka kapcsán pedig Forgács kiemelte, hogy „*a betegápolás mindenkor jó alkalmat adott az evangelizálásra is.*”⁴¹⁰

A két tudományos értekezést összehasonlítva megállapítható, hogy a diakóniát mindkét szerző az egyház életének szerves és jótékony részének tekintette, hiszen ahogy Kiss Ferenc írta: „*a gyülekezeti gondozás azért különösen fontos, mert annak alanya és tárgya is maga a gyülekezet*”.⁴¹¹

6.2. Szegények helyzete

Debrecenben a református gyülekezet mindig kiemelt figyelmet fordított a diakóniára, ezen belül is a szegénygondozásra. A két világháború közötti években számos társadalompolitikai kihívás jelent meg a cívisvárosban, hiszen az árva gyermekek, a vagonlakók, vagy éppen a világválság következtében munkájukat elveszítők élethelyzete egytől egyig megoldásért kiáltott. Ezekkel a későbbiekben részletesebben is foglalkozunk. Most a nincstelenség mértékére szeretnénk rámutatni néhány szociológiai adat ismertetésével.

⁴⁰⁸ FORGÁCS: A belmisszió és a cura pastoralis kézikönyve, XIV.

⁴⁰⁹ SIMON: *A Debreceni Keresztyén Ifjúsági Egyesület vázlatos története* = TtREL I.8.b)14.d.

⁴¹⁰ FORGÁCS: A belmisszió és a cura pastoralis kézikönyve, 536.

⁴¹¹ KISS: A belmisszió tárgyköre, 13. Azzal, hogy a diakóniát a gyülekezet alapvető feladatai közé sorolták, a kálvini hagyományokat vitték tovább, hiszen Kálvin János a diakónusi szolgálatot a négy egyházi tisztség egyikének tartotta. A diakónus feladatának látta, hiszen az egyház, illetve a gyülekezet az az anya, akinek hordozni, világra hozni és táplálni kell az Isten gyermekeit. FEKETE: A Kálvini reformáció és a diakónia, 287–289.

Debrecen gazdasági szerkezetéből és földrajzi elhelyezkedéséből következett az a tény, hogy a városban az agrárnépesség magasabb százalékban képviseltette magát, mint a többi nagyvárosban. Az agrártársadalom jelenléte pedig nem csökkent, hanem nőtt a vizsgált korszakban. Természetesen a mezőgazdaságból élők sem alkottak egységes csoportot. Az agráriumban tevékenykedők jelentős része szegénységben élt. 1920-ban 6097 fő volt mezőgazdasági nincstelen, a város határában pedig megközelítőleg ezer vákáncsos család élt. Tamássy Géza tisztiorvos jelentéséből pedig azt is tudhatjuk, hogy 7500 debreceni lakos otthona volt földkunyhó vagy valamilyen kalyiba.⁴¹² Ezeknek a kiszolgáltatott embereknek a helyzetén a Nagyatádi-féle földreform sem segített, hiszen a földosztás során Debrecen határában csupán 873 igénylő kapott földterületet és 1973 igénylő házhelyet.⁴¹³ Egy minisztériumi levél megállapítása szerint Debrecen határában volt a legsúlyosabb a mezőgazdasági cselédség helyzete Magyarországon.⁴¹⁴ Ezt támasztja alá a gyermekhalandóság és a TBC sajnálatos gyakorisága a város peremvidékén élő lakosság körében.

A gazdasági világválság következtében a cselédség helyzete még bizonytalanabbá, kiszolgáltatottabbá vált. A napszám értéke elenyésző, az olyan nincstelenek helyzete pedig, mint a vákáncsosoké, reménytelen volt. Nem véletlen, hogy a korszak egyik meghatározó polgármestere, Vásáry István, lemondása után élesen bírálta azokat az *urakat*, akik féltve saját egzisztenciájukat, mindenféle szociális reformot elutasítottak.

„Lehet, hogy kommunistának mondanak, de mindaddig, amíg Magyarországon a földműves nép le van taposva, gazdaságilag le van rongyolódva... nincs létjogosultsága senkinek arra, hogy 24.000 pengőnél több jövedelme legyen!”⁴¹⁵

Vásáry kritikus szavai mellett az is megmutatja, milyen mértékű volt a szegénység, hogy az országos statisztikai kimutatás szerint *„a törvényhatósági városok közül Debrecen biztosította a legtöbb ingyenebédet, 1939-ben például 379 ezer ebéd vétetett számításba.”⁴¹⁶*

⁴¹² TIMÁR: Vidéki városlakók, 122.

⁴¹³ TIMÁR: Debrecen társadalma, 105.

⁴¹⁴ TIMÁR: Vidéki városlakók, 122.

⁴¹⁵ TIMÁR: Vidéki városlakók, 173.

⁴¹⁶ TIMÁR: Vidéki városlakók, 122.

6.3. „Hagyományok és adományok a debreceni ref. egyházban.”

Mindez hatványozottan igaz volt a kálvinista Rómára, ahol a szociális ügyek, azaz a szegényekről és betegekről való gondoskodás, egyházi nyelvhasználat szerint a diakónia, kifejezetten a református egyház feladata volt évszázadokig. Rácz István Protestáns Patronátus című művét figyelembe véve úgy is megfogalmazhatjuk ezt, hogy a városi tanács az egyházközségen keresztül végezte el ezeket a feladatokat.⁴¹⁷ Ezen kötelezettségének a gyülekezet alapvetően két nagy hírű intézményében tett eleget. Az 1529-ben alapított Ispotály⁴¹⁸ a városi nélkülözők, betegek és hajléktalanok segítségével végzett pótolhatatlan szolgálatot több mint négyszáz évig. 1920-ban az Ispotály területén a világháború idején⁴¹⁹ létrehozott hadiárva-ház mellett hajléktalanszálló, diakonissza anyaház, hadikórház és elemi iskola is működött. Az időközben külön gyülekezeti és városrészé bővült intézmény és épületegyüttes fejlesztési és fenntartási költségeit három forrás finanszírozta: a város és a gyülekezet támogatása mellett az adományokból létesített alapítványok biztosítottak kiszámítható bevételt.

Debrecen másik, jelentős diakóniai szolgálatot ellátó intézménye az Ispotálytól alig tíz évvel fiatalabb Kollégium volt. A cívisvárosban meghonosodó „kollégiumi” rendszer a kimagasló képességekkel rendelkező magyar gyerekek ezreinek adott lehetőséget, hogy szorgalmukkal és talentumukkal a tudomány létrájának legmagasabb fokáig eljussanak. A partikulákon keresztül ez a legkisebb falvak gyermekei számára ugyanúgy elérhető rendszer volt, mint a nagyvárosi ifjak számára. Juhász Zsófia a „sajátosan magyar gyülekezeti diakóniaként” hivatkozott erre az oktatási struktúrára.⁴²⁰ Az iskola növendékei ösztöndíjazás, tandíjelengedés, élelmezés és lakhatás által részesülhettek segélyezésben. A fenntartást biztosító szisztéma az Ispotálynál bemutatott hármas egységen alapult. A város és a gyülekezet patronálása mellett magánadakozók sokaságának pártfogása garantálta a debreceni oktatás működését. Az adakozó magánszemélyek és családok alapítványai jobbára a szegény tanulók iskoláztatásához, élelmezéséhez járultak hozzá. Az első világháború előtt az ilyen típusú alapítványok összege az egymillió korona névértéket közelítette meg.⁴²¹

⁴¹⁷ RÁ CZ: Protestáns patronátus, 85–95.

⁴¹⁸ Boncz László debreceni polgár alapította 1529-ben, a saját házában. in: HERPAY: A Debreceni Református Ispotály története, 15.

⁴¹⁹ 1915-ben ötvenágyas hadikórházat is létrehoztak az Ispotályban, amely 1920-ig működött. in: PETŐ: A Debreceni Diakonissza Intézet, 39–40.

⁴²⁰ BIRINYI-KOTHENCZ: Juhász Zsófia, 313.

⁴²¹ NAGY: „Szegények iskolája”, 13–16.

A két intézmény mellett a gyülekezet közvetlen módon is foglalkozott segélyezéssel, jelesül árva és nehéz sorsú gyermekek ellátásával. Ennek a szolgálatnak az úgynevezett Mária Terézia Alap nyújtott fedezetet. A császárné számára Debrecen városa jelentős hitelösszeget biztosított hadicélokra. Amikor az uralkodó törlesztette a várossal szembeni adósságát, a városi tanács döntése értelmében a visszakapott összeg egy jelentős részét a református egyházközségre bízták, azzal a kikötéssel, hogy a gyülekezet köteles a város árváiról és szegény gyermekeiről gondoskodni. A gyülekezet által támogatott gyermekeket nevezték *egyházi árváknak*.⁴²²

6.4. A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének jótékony célú feladatai

Az 1918-ban, a Monarchia szétesésével együtt járó gazdasági összeomlás az Ispotály és a Kollégium fenntartását is veszélybe sodorta. A református közösség ugyanis jelentős összeget fektetett hadikölcsön kötvényekbe,⁴²³ amelyek egytől egyig elvesztek. Az esetlegesen megmaradt alapítványi pénztőkéket az infláció emésztette fel. Kizárólag azok a tőkealapok őrizték meg értéküket, amelyek valamilyen földbirtokhoz voltak kötve.⁴²⁴ A gyülekezet, annak intézményei és az azokon keresztül elvégzett szociális feladatellátás tehát kifejezetten nehéz helyzetbe került. Bár a két világháború közötti korszak jogalkotása alapvetően a települések vezető testületeire bízta a szociális bajok kezelését, Debrecen város azonban ennek egymagában még akkor sem tehetett eleget, ha jogosultságot kapott rendkívüli ínségadó beszedésére.⁴²⁵ A történelmi szokásjog és a hagyományok mellett tehát a szükség is azt diktálta, hogy a református közösség jelentős erőket mozgósítson az ügy érdekében. Természetesen a protestáns közösségek mindezt önmagukra nézve egyébként is kötelező szolgálatnak tekintették. Ezt támasztja alá az ORLE által megfogalmazott *Református reformprogram* egyik legambiciózusabb célkitűzése, hogy *kálvinista koldus ne legyen*.⁴²⁶

A debreceni reformátusságnak a két világháború között az egyik legnagyobb feladata volt, hogy a segélyezéshez, a jótékonyasághoz kellő forrást biztosítson. A Kálvinisták Templomegyesületének jótékony célú szakosztályain keresztül rengeteget tett az ügy érdekében. Ugyan alkalomadtán külső támogatások, vagy az állami dotáció is elérhető

⁴²² n.n.: Egyházi árváink cipője, in: *Vasárnap*, 12. (1925. december 13.) 219.

⁴²³ Egyedül a Kollégiumnak több mint tízmillió korona értékű hadikölcsönkötvénye volt.

⁴²⁴ CSOHÁNY: „Szegények iskolája – ország Iskolája”, 279.

⁴²⁵ SZILÁGYI: Szegénygondozás 1919 és 1945 között, 235.

⁴²⁶ CSOHÁNY: Reformátusok reformprogramja, 1918-125, 66–73.

volt, ezek nem jelentettek állandó megoldást.⁴²⁷ Éppen ezért az egyesületi tagok rendkívül aktív és változatos munkaprogrammal törekedtek gyűjtéseket szervezni, adakozásra buzdító írások, cikkek megjelentetésétől⁴²⁸ a szociális missziói estélyek szervezésén át⁴²⁹ a Jócselekedetek Vasárnapja segélyező nap meghirdetéséig;⁴³⁰ a város teljes területére kiterjedő házaló adománygyűjtéstől⁴³¹ az apró háziperselyek családokhoz való eljuttatásáig.⁴³² A jelentős vagyonokat gyülekezetre hagyományozó családok példaként való felmutatásától⁴³³ az összes – akár a legkisebb – felajánlást tevő nevének a „Vasárnap” *Aranykönyv* című rovatában való feltüntetéséig⁴³⁴ a projekt valóban széles skálán mozgott. Fenyőfavásár,⁴³⁵ temetkezési akció,⁴³⁶ jótékonyági kiállítások,⁴³⁷ vásárok,⁴³⁸ koncertek,⁴³⁹ jótékonyági bálók,⁴⁴⁰ a korábbi hagyományokra építő, új segélyalapok létrehozása,⁴⁴¹ kisiparosok felkérése önkéntes munkavégzésre.⁴⁴² Bár felsorolásunk minden bizonnyal nem teljes, mégis jól érzékelteti, hogy a templomegyesületi tagok fantáziadús ötletekkel és fáradhatatlan munkával igyekeztek a diakóniai munka feltételeit megteremteni. Vállalásuk pozitív visszhangra talált a gyülekezet és a város lakossága körében. Az egyesület „*önkéntes adományokból igen*

⁴²⁷ n.n.: Szegénységélyezésünk., in: *Vasárnap*, 11. (1924. november 23.) 187.

⁴²⁸ Néhány példa: MAGYAR: Akik szerették egyházunkat, in: *Vasárnap*, 17. (1930. december 21.) 467.; RÉVÉSZ: Újévi kilátásaink és újévi kötelességeink, in: *Vasárnap*, 17. (1930. január 5.) 1–2.; NAGYNÉ FÜZESSÉRY: Szükség – áldozatkészség, in: *Vasárnap*, 15. (1928. július 8.) 218–219.; VARGA: Segítetek!, in: *Vasárnap*, 8. (1921. február 6.) 1–2.

⁴²⁹ n.n.: Egyházi élet, in: *Vasárnap*, 17. (1930. január 25.) 34.

⁴³⁰ JUHÁSZ NAGY: Mi a célja a jócselekedetek vasárnapjának?, in: *Vasárnap*, 7. (1930. december 21.) 466.

⁴³¹ n.n.: Szegénységélyezésünk., in: *Vasárnap*, 11. (1924. november 23.) 187.

⁴³² Egy ismeretlen felajánló *aprópénz-perselyeket* ajánlott fel a gyűjtés megsegítésre. A pénzgyűjtő ládikákat a következő felirattal látták el: „*Éheztem és ennem adtatok*”. A perselyeket családoknak adták át, akik abban gyűjtötték össze a felajánlásokat. Ez az akció az I. parókiális körben zajlott le. R. I.: Megjegyzés, in: *Vasárnap*, 14. (1927. január 30.) 35.

⁴³³ DIÓSZEGHY: Szegényügyünk állapota, in: *Vasárnap*, 17. (1930. december 21.) 470.

⁴³⁴ Az Aranykönyv a Vasárnap állandó rovata volt majd két évtizeden keresztül.

⁴³⁵ Ez a program nem pusztán az adományok összegyűjtését, de az alkalmi *uzsorázás* megakadályozását is szolgálta. n.n.: Templomegyesületünk szeretetakciója, in: *Vasárnap*, 13. (1926. december 5.) 459.

⁴³⁶⁴³⁶ A Református Jóléti és Gazdasági Társulat útján, a Gazdák Biztosító Szövetségénél lehetett kötni temetési segélybiztosítást minden 16–65 év közötti embernek. n.n.: Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének temetkezési segélyakciója, in: *Vasárnap*, 20. (1933. május 21.) 166.

⁴³⁷ Egyházi műkincsek és kézzel hímzett termékek bemutatása a kollégiumi díszteremben és kistanácsteremben. n.n.: Templomegyesületünk szeretetakciója, in: *Vasárnap*, 13. (1926. december 5.) 459.

⁴³⁸ S. I.: Ki akar a szegényeken segíteni? in: *Vasárnap*, 14. (1927. november 27.) 384.

⁴³⁹ Szakosztályi jelentés – Jótékonyági szakosztály – 1925. június 05. = TtREL I.31.b) 156. d. 1925.

⁴⁴⁰ Elnöki jelentés – 1924. február 12. = TtREL I.31.b) 156. d. 1924.

⁴⁴¹ „*A debreceni Kossuth utcai templomban 1920 november 14-én este tartott kegyeletes Tisza-emlékünnepe perselypénzéből 2800, kettőezer nyolcszáz koronából kálvinista templomegyesületünk, a fentebbi címen, segélyalapítványt létesített... a templomegyesület nemes, emberbaráti céljaira.*” n.n.: Dr. gróf Tisza István debreceni segélyalapítványa, in: *Vasárnap*, 7. (1920. november 28.) 2.

⁴⁴² 75 debreceni cipész összesen 160 gyermeklábbelit készített el az egyesület szeretetakciójára ingyen. Többen az alapanyagot is költségmentesen biztosították. n.n.: A debreceni cipésszakosztály, in: *Vasárnap*, 10. (1923. február 18.) 32.; n.n.: A cipésszakosztály, in: *Vasárnap*, 10. (1923. február 25.) 36.

tekintélyes és elismerésre méltó segélyezést” folytatott a korabeli beszámolók szerint.⁴⁴³

A polgárok körében még arra is volt példa, hogy vitás ügyeket az egyesület jótékony céljaira befizetett adományozással rendeztek el.⁴⁴⁴

6.5. Karácsonyi szeretetünnepélyek

A Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete fennállása alatt számos jótékonyági kezdeményezést honosított meg vagy éppen támogatott a cívisvárosban. A diakóniai szolgálat annyira meghatározta a Templomegyesület mindennapjait, hogy többen kizárólag jótékonyági egyesületként hivatkoztak rájuk. Mindezek ellenére mégis azt kell mondanunk, hogy a sokrétű és szerteágazó munkaprogramból egyértelműen kiemelkedik a karácsonyi segélyezés, annak is a *szeretetünnepélynek* elkeresztelt alkalmai.⁴⁴⁵ Az adventi időszakban megmutatkozó adakozási kedv ma is tetten érhető a társadalomban. A beszámolók szerint nem volt ez másként a vizsgált korszakban sem.⁴⁴⁶ Az évnek ebben az időszakában még egy viszonylag későn elindított gyűjtési, szervezési program is szép eredménnyel zárult.⁴⁴⁷ A karácsonyi szeretetünnepélyek közel húsz esztendőn át igyekeztek a szegény – jellemzően árva, vagy kórházban ápolt – gyermekek és családok ünneplését megkönnyíteni, szebbé formálni. Az alkalmakra az egyesület hölgytagjai már hetekkel korábban megkezdték a felkészülést. A nehéz sorsú megajándékozottakat a Kollégium dísztermébe hívták meg, ahol egy közösségi fenyőfát is felállítottak, hogy a jelenlévők még inkább át tudják élni az ünnep örömét és hangulatát.⁴⁴⁸ A köszöntőbeszédet és áhítatot rendszeresen Baltazár Dezső püspök tartotta, aki kiváltképp szívéen viselte a nehéz sorsúak helyzetét. A püspök köszöntése után rendszerint műsoros előadások következtek, majd egy szerény szeretetvendégség mellett kiosztásra kerültek az ajándékok.⁴⁴⁹ Az évek alatt több mint kétezer gyermek és család élhette át a megajándékozottság örömét a Kollégium falai között. 1929-ben – ez volt az egyik legnagyobb szabású szeretetünnepély – háromszáz iskolás gyermek és ötszáz felnőtt

⁴⁴³ n.n.: Szegénységélyezésünk., in: *Vasárnap*, 11. (1924. november 23.) 187.

⁴⁴⁴ n.n.: Követendő példa, in: *Vasárnap*, 8. (1921. február 6.)

⁴⁴⁵ n.n.: A Templomegyesület karácsonyi jótékony akciója, in: *Vasárnap*, 7. (1920. december 5.) 1. „*Semmi sem bizonyítja jobban, hogy a Templomegyesület milyen hatalmas munkát végez az egyház kebelén belül, mint a karácsonyi szegénységélyezés.*” n.n.: Templomegyesületünk segélyezése, in: *Vasárnap*, 14. (1927. január 2.) 6.

⁴⁴⁶ n.n.: Karácsonyi szeretetünnepély, in: *Vasárnap*, 8. (1921. január 2.) 4.; n.n.: Aranykönyv, in: *Vasárnap*, 10. (1923. január 28.) 20.

⁴⁴⁷ n.n.: Szeretet-ünnep a Templomegyesületnél, in: *Egyetértés*, 3. (1921. 12. 22.) 2.

⁴⁴⁸ n.n.: A Templomegyesület karácsonyi jótékony akciója, in: *Vasárnap*, 7. (1920. december 5.) 1.

⁴⁴⁹ n.n.: Templomegyesületünk segélyezése, in: *Vasárnap*, 14. (1927. január 2.) 6.

vehette át a karácsonyi csomagot.⁴⁵⁰ 1926-ban nyolcszáz gyermeknek osztottak kenyeret és szalonnát.⁴⁵¹ Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a Hajdúság fővárosában még ettől is több nincstelen várta, hogy valamelyik szervezet vagy gyülekezet segélyezési programjában helyet kapjon. Egy jó szándékú újságíró felhívást is intézett a gyakorlatlan jótékonykodók felé, hogy adományozó alkalmakra az előkészített csomagok számával megegyező rászorulót hívjanak el. Az ugyanis végtelen mód kellemetlen tud lenni, ha valaki hiába várja az ajándékozás pillanatát.⁴⁵²

A nehéz sorsú gyermekek leginkább cipőt és meleg ruházatot, alkalmanként kalácsot, cukrot vagy éppen írószert vehettek át a Templomegyesület tagjaitól. A családok számára pénzt, élelmiszert, tisztító- és tisztálkodási szereket gyűjtöttek.⁴⁵³ A szükségét és a hiányt jelzi, hogy volt olyan év, amikor a gyerekek számára nem a szokásoknak megfelelően karácsony előtt, hanem már az ősz folyamán kiosztották a lábbeliket, ruházatokat, hiszen azok hiányában a gyerekek többsége kimaradt volna az iskolából.⁴⁵⁴ Az ünnepségeken az ajándékozás mellett szerény szeretetvendégségre is mindig sor került. Természetesen az eredmények ismertetésére és az adakozók névsorának közzétételére nagyon odafigyeltek az egyesület vezetői. Ezen erkölcsi kötelességüknek minden évben a Szeretetünnepélyeket követően, a „Vasárnap” hetilap hasábjain keresztül tettek eleget.

Az egyházi részről működéssel számos további adventi adományozó projekt is feltűnt a reformátusság közösségében. Azonban ezek sem tudták jelentőségében vagy volumenében a Szeretetünnepélyeket megközelíteni. Ugyanakkor arra találunk példákat, hogy maguk az egyházi részek is igyekeztek hasonló jótékonyági, adventi alkalmakat szervezni.⁴⁵⁵

Az évek során többen is megfogalmazták a kérdést, hogy az évi egy alkalommal megszervezett, jelentős mértékű karácsonyi adományozás mellett – esetleg helyett – a

⁴⁵⁰ n.n.: A Templomegyesület karácsonyi segélyezése, in: *Vasárnap*, 16. (1929. december 29.) 526.

⁴⁵¹ n.n.: Templomegyesületünk segélyezése, in: *Vasárnap*, 14. (1927. január 2.) 6.

⁴⁵² n.n.: Szerény tanács a jótékonykodókhoz, in: *Vasárnap*, 9. (1922. január 8.) 3.

⁴⁵³ n.n.: A Templomegyesület karácsonyi jótékony akciója, in: *Vasárnap*, 7. (1920. december 5.) 1.; n.n.: Háromszáz szeretet-csomag..., in: *Vasárnap*, 8. (1921. január 02.) 2.; n.n.: Aranykönyv, in: *Vasárnap*, 10. (1923. január 01.) 4.; n.n.: Szegények karácsonyi öröme, in: *Vasárnap*, 24. (1937. december 26.) 413.

⁴⁵⁴ n.n.: Egyházi árváink cipője, in: *Vasárnap*, 12. (1925. december 13.) 219.

⁴⁵⁵ ZSIGÓ: Szeretetmunka a nyilastelepi református egyházi részben, in: *Vasárnap*, 20. (1933. január 1.) 4.; n.n.: Szegénytanulók felruházása az ispotályi egyházi részben, in: *Vasárnap*, 21. (1934. december 16.) 424.; n.n.: Szegények karácsonyi öröme, *Vasárnap*, 24. (1937. december 26.) 413.

rendszeres segélyezésre nagy szükség volna.⁴⁵⁶ A források alapján megállapítható, hogy a Templomegyesület Jótékonyági szakosztályához folyamatosan érkeztek segélyezési kérvények, amelyeket a vezetők lehetőségeik szerint igyekeztek kielégíteni.⁴⁵⁷ A szakosztályvezetők lelkiismeretes hozzáállását jelzi, hogy több alkalommal is saját pénzüket adták oda a hozzájuk forduló rászorultaknak.⁴⁵⁸

Az évközbeli segítségnyújtások a dolog természetéből fakadóan nem kizárólag a ruházat, lábbelik, esetleg az élelmiszerellátás területére koncentráálódtak. Előfordult olyan rendkívüli eset, amikor a lezárt határok miatt három kollégiumi diák nem tudott hazautazni családjához a szünidőre. Az ő helyzetükben is a Templomegyesület agilis hölgytagjai segítettek azzal, hogy cívis családoknál kerestek számukra szállást és ellátást.⁴⁵⁹ A váratlan vagy rendkívüli esetek sorába sajnos nem csak ilyen gyakorlati megoldást igénylő helyzetek tartoztak. A „Vasárnap” 1924. augusztus 31. számában találunk beszámolót azzal kapcsolatban, hogy néhai Kovács Gyula lelkész árván maradt gyermekei számára az egyesület gyűjtést hirdetett.⁴⁶⁰ Az árvák ügyében egyházkerületi, illetve ORLE fenntartásban több intézmény is működött a korszakban (Habsburg Ottó Hadi-árvaház⁴⁶¹ – Ispotály, Fiúkálvineum – Hajdúböszörmény; Leánykálvineum – Nyíregyháza). Ezek közül a Kálvineumok kifejezetten a lelkészárvák megsegítését tűzték ki célul maguk elé.⁴⁶² Az árvák ügyét sokan szívükön viselték, most mégis kiragadjuk egy néhai házaspár történetét, hiszen Boldogh István és neje, Farkas Juliánna 242 hold debreceni földet és egy nagyértékű ingatlant hagyatékoltak a debreceni árvák felkarolásának ügyére.⁴⁶³

Exkurzus: A Fiúkfalva program

Ahogy az ország legtöbb városában, Debrecenben is voltak egyházi kezdeményezések az utcagyerekek helyzetének javítása céljából. Ilyen volt például a napközi otthon, amely a Debreceni Keresztyén Ifjúsági Egyesület (DKIE) fenntartásában működött. A Kálvinisták Templomegyesülete több alkalommal is segítséget nyújtott a DKIE szolgálatában. A

⁴⁵⁶ n.n.: Egyházi Hírek, *Vasárnap*, 10. (1923. április 1.) 55.; K.J.: Szegénységélyezésünk, *Vasárnap*, 11. (1924. november 23.) 187.; DANCSENY: Kevés a karácsonyi segély, *Vasárnap*, 23. (1936. december 24.) 427.;

⁴⁵⁷ Jegyzőkönyv – Jótékonyági szakosztály – 1922. március 3. = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

⁴⁵⁸ Elnökségi Tanács Jegyzőkönyv – 1922. 12.09. = TtREL I.31.b) 156. d. 1922.

⁴⁵⁹ n.n.: Aranykönyv, in: *Vasárnap*, 10. (1923. január 1.) 4.;

⁴⁶⁰ n.n.: Aranykönyv, in: *Vasárnap*, 11. (1924. augusztus 31.) 140.;

⁴⁶¹ 1917-ben alapították a reformáció 400 éves jubileuma alkalmából. BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 143.

⁴⁶² n.n.: Kálvineumok, in: *Vasárnap*, 14. (1927. február 27.) 66.

⁴⁶³ n.n.: Az árvák nagy jóltevője, in: *Vasárnap*, 16. (1926. május 5.) 66.

napközi otthon azonban nem nyújtott teljeskörű segítséget, hiszen amíg a szegény, de tisztességes családban élő gyermekek naponta igénybe vették az intézmény szolgáltatásait, addig a valóban az utcákon élő ifjak csak egy-egy rövid ideig tartoztak a napközi otthon kötelékébe, az utca ugyanis jobban vonzotta őket. Átérezve a helyzet feszültségét, a DKIE közössége egy egyedi segítőprogramot dolgozott ki a debreceni utcagyerekek megsegítése érdekében.

A DKIE működésének komolyságát jelzi, hogy a Fiúkfalva program tervezésekor, 1942-ben egy hetvenoldalas tanulmányt állítottak össze, amely az aktuális helyzet elemzésétől kezdve a már működő programok elemzésén, és a világos célkitűzésen át alapozta meg a megvalósítandó konkrét terveket és részleteket. A program célja a következő volt: *„szerencsétlen, lezúllott csavargó fiúkat az élet számára megmenteni, az ő kereső kezüket Krisztus kezébe helyezni s ezáltal őket a társadalom hasznos tagjává nevelni.”* A korhatárt hat és tizennyolc év között, míg a programban való részvételt ideális esetben két évben – szükség esetén természetesen több évben – határozták meg. Két fő vezérlvet állapítottak meg, a már meglévő intézmények működésének vizsgálata alapján. Ez a két dolog a szabadság és a szeretet.

„A legfontosabb nevelési elv a szabadság. Arra kell törekedni, hogy a fiúk jobban érezzék magukat az intézményben, mint otthon... A nevelés viszony a nevelő és a nevelt között. Ez a viszony csakis a szeretet viszonya lehet. Érezze a fiú, hogy itten szeretik őt. /Ez a legtöbb, amit a Fiúkfalva adhat./”⁴⁶⁴

Mindezek mellett egyértelműnek tartották, hogy a megfelelő nevelési munka csak akkor érhető el, ha az ifjakat kiszakítják eddigi környezetükből, valamint a vezetők saját hitéletük megélésével alkalmasnak bizonyulnak a példamutatásra. Fontosnak tartották továbbá az iskoláztatás biztosítását, Biblia- és imaórák szervezését, a közösségért érzett felelősségtudat kialakítását és a fiúk munkába állítását. Természetesen az otthon életének megszervezésében is – mint a DKIE minden más programjában – az 1855. évi Párizsi Alap⁴⁶⁵ eszmeisége tükröződött vissza.

⁴⁶⁴ Vallották mindezt a Wichern-féle Rauhes Haus vezérlőelve alapján. *„A gyermeknek első belépése alkalmával ezt a szöveget kell kapnia: Fiam, mindenek megbocsátattak néked. Tekints körül, milyen házba jutottál! Itt nincs se zár, se kőfal, csak egyetlen kötelékkel vagy idekötve s ez a szeretet. A fő dolog, hogy a gyermek ne úgy tekintse ezt az intézményt, mint büntető intézményt.”* in: Fiúkfalva tanulmány = TtREL I.8.b)13.d.

⁴⁶⁵ Az 1855-ös KIE világkonferencián fogadták el a Párizsi Alapot, amely szerint a cél: *„(1.) egy társaságba gyűjteni azokat, az ifjakat, akik a Szentírás szerint Jézus Krisztust Uruknek, Megváltójuknak és Istenüknek elfogadják, (2.) úgy igyekeznek élni, hogy ez életükből, mint tanítványok életéből, nyilvánvalóvá legyen, és*

Ahogy már a név is jelezte, a programot egy kisebb tanyán akarták megvalósítani, ahol mint egy valódi falusi közösség működhetnek együtt a befogadott fiatalok. Elgondolásuk alapja az a felismerés volt, hogy a magyar néplélekhez a falusi életmód áll/állt a legközelebb. A faluban tíz-tizenöt fős csoportokra osztva tervezték az életet, egy-egy maguk által választott személy vezetése alatt. A teljes önellátóságra törekedtek a program során. Így különböző mezőgazdasági munkálatok mellett a szakmunkák és az igazgatási teendők ellátásába is be kívánták vonni a fiatalokat. A munka mellett a megfelelő szórakozás – sport, művelődés, beszélgetés – biztosítására is törekedtek. Az iskoláztatáshoz a közeli tanyasi iskolában lettek partnert, míg a különböző szakmák tanítását a helyben tevékenykedő mesteremberektől várták.⁴⁶⁶

A Fiúkfalvát nem egy önálló kezdeményezésként képzelték a DKIE és a város életében. Sokkal inkább egymásra épülő rendszerbe akarták beágyazni kezdeményezésüket. Úgy képzelték el, hogy a DKIE napközi utcagyermek-otthon vezetője keresné fel a potenciális lakókat, és abban az esetben, ha kellőképpen megismerkedtek, felajánlja a Fiúkfalvára való felvétel lehetőségét. A faluból kikerült ifjak rendre a tanoncotthonban vagy a segédotthonban kapnának elhelyezést és segítséget az önálló élet elkezdéséhez. Így, egy hosszú út különböző állomásain segíthetné végig a DKIE az erre rászorultakat.⁴⁶⁷

1938. január 16.–25. között a Kistemplomban evangelizációt tartott a DKIE szervezésében Stewart Jakab, ez időben reggeli és esti imaórákat tartottak a DKIE központjában. Ezeken a beszélgetéseken merült fel először, hogy az egyesületnek segítenie kellene azokat az ifjakat, akik sem a tanoncotthonban, sem a segédotthonban nem állnák meg a helyüket, viszont segítség nélkül biztos, hogy elvesznének. A helyes döntés előkészítéséhez imaközösség alakult a DKIE-n belül, hogy Istentől kérjék az útmutatást. Az ügy élére a fáradhatatlan Szekeres Mihály munkálkodó tag állt, felvállalva az előkészítést, majd később a program beindításának nem egyszerű feladatát. Szekeres Mihály az egyházi, városi és állami hivatalokban is ismertette az egyesület programtervezetét, bízva abban, hogy a megfelelő helyről megérkezik majd a segítség. A szorgalmas munkának meg is lett az eredménye, hiszen az Országos Nép- és Családvédelmi Alap Szepesen a Kertész-féle Sárga-tanyát az egyesület rendelkezésére

(3.) *mindent elkövetnek, hogy Mesterük országát fiatal emberek között terjesszék.*” in: Ifjúsági egyesületek szolgálata Debrecenben az 1940-es években = TtREL I.8.b)14.

⁴⁶⁶ PATAKI: Fiúkfalva, 29–31.

⁴⁶⁷ Fiúkfalva tanulmány = TtREL I.8.b)13.d.

bocsátotta. A tanya egy húsz méter hosszú nádfedeles főépületből, valamint egy istálló-melléképületből állt. Öt holdnyi, nem éppen jó minőségű földterület tartozott hozzá.⁴⁶⁸

Szekeres Mihály vezetésével elindult a felkészülés a program indítására. A szolgálatot vállaló tagok a Gilányi laktanya és a Gázgyár között elterülő *salakhegyekre* jártak ki, hiszen az otthontalan fiatalok a salakba ásott árkokban húzták meg magukat éjszakára. Ugyancsak eljártak a Téglavetői tömegszállásra is, hogy megismerkedjenek a fiatalokkal és hívogassák őket a Fiúkfalvára. Szekeres Mihály mellett Pataki Gyula, Hevesi Imre és Balázs Endre vállalták, hogy részt vesznek a Fiúkfalva programban mint szervezők. Számukra 1942. november 18. és december 18. között speciális szemináriumot szerveztek, hogy segítsék a szolgálatra való felkészülésüket. A Szepesi Sárga-tanyán végül tizenhat fiúval 1943. november 1-jén indult meg a Fiúkfalva működése.⁴⁶⁹ Az ide kerülő otthontalan fiúk hamar megszokták és megszerették a mezőgazdasági munkákat, a növénytermesztést és állattartást. Valamint akinek a barkácsoláshoz volt érzéke, a tanya körüli karbantartási munkák elvégzésében lelhetted kedvét. Természetesen a városi DKIE tagok közül többen rendszeresen kijártak segíteni a vezetőknek, beszélgetni az ifjakkal.⁴⁷⁰ 1944. július 22-én szörnyű csapás vetett véget a Fiúkfalva története első epizódjának. Egy éjszakai vihar során villám csapott a nádfedeles épületbe, ami azonnal lángra kapott. Miután mindenki sikeresen elhagyta az épületet, Szekeres Mihálynak eszébe jutott, hogy a házban maradt az otthon eseménynaplója. Visszaszaladt a naplóért, de sajnos csak súlyos égési sérülésekkel tudta elhagyni a házat. Két nappal később a Fiúkfalva apostola belehalt sérüléseibe. Így vált a program otthontalanná és gazdátlanná.

A programban résztvevőket a Közjóléti Szövetkezet Ebesen lévő portáján helyezték el ideiglenesen, később a háború nehézségei miatt Debrecenbe költöztek.⁴⁷¹ 1945-ben Kismacson a dr. Hadházy Zsigmond-féle birtokot jelölte ki a Fiúkfalva új otthonául a Nemzeti Segélyalap. Szekeres Mihály hiányában Pataki volt a szervező és vezető. A legsikeresebb időszakban volt, hogy egyszerre negyven fiatal lakta a birtokot. Az ide kerülő fiataloknak olyan jó híre lett egy idő után, hogy a kisebb vétségekkel rendőrségre kerülő ifjakat sok esetben ide irányították a rendőrök, gondolván, hogy itt jó útra térítik őket. A DKIE városi tagjaival való kapcsolat a későbbiekben is intenzív volt, jól mutatja

⁴⁶⁸ NAGY: A Debreceni KIE utcagyerekmisszió története = TtREL I.8.b)13.d.

⁴⁶⁹ Pataki Gyula könyvében 1943. december 2-át jelöli meg az indulásként. Az időpontok közötti különbség abból adódhat, hogy a munka – értsd az otthon előkészítése, felújítása – már november elsején elkezdődhetett, de a fiúk csak december 2-án költöztek ki Szepesre.

⁴⁷⁰ NAGY: A Debreceni KIE utcagyerekmisszió története = TtREL I.8.b)13.d.

⁴⁷¹ PATAKI: Fiúkfalva, 76.

ezt, hogy 1946. június 28.–30. között a Fiúkfalván rendezték meg a DKIE Serdülők Táborát. Kismacson egészen 1946-ig⁴⁷² működhetett a Fiúkfalva, amely rendkívül sikeres programnak bizonyult. A program leállításának fő oka az lehetett, hogy Hajdúhadházon egy több száz fővel működő gyermekotthont hoztak létre, amely teljesen más elvek szerint szervezte meg az ifjak életét.

A Fiúkfalva jelentőségét jól mutatja az alábbi idézet:

„A Fiúkfalva három éves működése alatt nem válhatott országos jelentőségű pedagógiai hőskölteménnyé. De előfutára volt a hagyományos »gyerek, fenekedre verek« elavult nevelési rendszer megváltoztatásának a nevelőotthonokban. A Fiúkfalva Nevelőotthon volt az első olyan otthon, ahol az elhagyott (csavargó) gyerekek családi közösségben nevelkedtek. Az otthon kényszerű megszűnése után a Fiúkfalva lakói felnőtt emberek (szülők, nagyszülők) megtalálták a helyüket az »Életben«. Hasznos tagjai lettek a társadalomnak. Emberségre, becsületes munkából való élésre az otthoni közösség nevelte őket. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a Fiúkfalva 1943-ban indult kezdeményezésére gyerekek és vezetők egyaránt büszkék lehetnek.»⁴⁷³

6.6. Jótékony szolgálat a 30-as években

Az 1930-as években alapvetően két folyamat határozta meg a Templomegyesület jótékonyági szolgálatát. Egyfelől a gyülekezeti élet átszervezésére – az egyházrész struktúrára –, másfelől a Szeretetszövetség működésére kell gondolnunk.

„A gyülekezeti élet erőteljesebbé tétele, az egyházrészenkénti lelkipálya megvalósítása végett a nagy debreceni egyházközösséget a presbitérium az egyh. törv. I. t.-c. 10. §-ának a) pontja és az ennek értelmében megalkotott egyh. ker. szabályrendelet alapján egyházrészekre osztja.»⁴⁷⁴

Bár a parókiális körök beosztása már korábban megtörtént, az 1929-ben elkezdődött folyamat mérföldkőnek számít a debreceni reformátusság történetében. Az alapvető koncepció az volt, hogy a hitélet megerősítése miatt van szükség az egyházrészi működés

⁴⁷² A levéltári anyag 1948-at említ, Pataki – a Fiúkfalva második programjának vezetője a következőket írja könyvében: „1946. augusztus 31-én munkaviszonyunk megszűnt. A leltárt átadtam a Segély gazdasági vezetője által megbízott személyeknek, rájuk várt a teljes elszámolás és a gyerekek elhelyezése. Szeptember 1-én összehívtam az utolsó falugyűlést. A Fiúkfalva története itt véget ért.” in: PATAKI: Fiúkfalva, 121.

⁴⁷³ PATAKI: Fiúkfalva, 122.

⁴⁷⁴ S. I.: A debreceni egyházközösség átszervezése, in: *Vasárnap*, 15. (1928. február 19.) 57–58.

megkezdésére. Ennek ellenére, az egyházrészi szabályzat lehetőséget adott – néhol kötelezően előírta –, hogy az egyházrészek önálló jótékonyági munkát végezzenek. Az árvákról, szegényekről való gondoskodás, valamint a fedezet előteremtéséhez szükséges gyűjtés az egyházrészek jogkörébe tartozott.⁴⁷⁵ Révész Imre egyik cikkében, azt írta, hogy ha volt értelme az egyházrészi működést bevezetni, az éppen a jótékonyág területén mutatható ki a legkönnyebben.⁴⁷⁶ Révész meglátása szerint a szegénységélyezést azért kell az egyházrészek körében tartani, mert a helyi gyülekezeti tagok és döntéshozók jobban meg tudják ítélni, hogy a nélkülözőknek mire van szükségük. Révésznek ebben kétségkívül igaza volt. Ugyanakkor azt is érdemes átgondolni, amit 1927-ben fogalmazott meg egy ismeretlen szerző, hogy az egész várost átfogó gyűjtésnek azért van relevanciája, mert a település különböző gazdasági és társadalmi háttérrel rendelkező város- vagy gyülekezetrészek között egyenlőtlenül oszlanak el a segélyezésre szoruló és az adakozni tudó családok, csoportok.⁴⁷⁷ A harmincas években többször felmerült a gondolat, hogy vajon az egyházrészi működésben a jótékonyág ügyét lehetséges-e jobban megszervezni. Az ezzel kapcsolatos újságcikkek érveltek sokáig amellett, hogy a Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete támogató és szervező munkájára továbbra is nagy szükség van. Hiszen nemcsak a helyi feladatokra, igényekre fókuszáló program fontos, hanem a szimbolikus, vagy éppen reprezentatív ügyekben az egység felmutatása is.⁴⁷⁸ A Kálvinisták Templomegyesületének válaszmánya 1938-ban hozott egy végzést az évközi – *ad hoc* jellegű – segélyezés felfüggesztéséről, hiszen azok egyházrészi hatáskörbe kerültek. Egy 1940-es jelentés szerint a végzés ellenére is előfordult a rendkívüli segélyezés, ezért – tekintettel arra, hogy az egyesület ekkor már nagyon nehéz anyagi helyzetben volt – a válaszmány a Jótékony célú szakosztályt megszüntette. A továbbiakban kizárólag a központi segélyezést engedélyezte – elítéltek karácsonyi megajándékozása, tanyán élő szegények megsegítése – azzal a kikötéssel, hogy azokról az adományokról a válaszmánynak kell döntenie.⁴⁷⁹ Ezt követően tehát a rendszeres segélyezést és jótékonyági munkát az egyházrészek tagjai végezték, azonban az olyan

⁴⁷⁵ S. I.: A debreceni egyházközség átszervezése, in: *Vasárnap*, 15. (1928. február 19.) 57–58.; Juhász Nagy: A presbitérium megalkotta az egyházrészi szabályzatot, in: *Vasárnap*, 15. (1928. március 4.) 67.

⁴⁷⁶ „A már megindult s ezután meginduló egyházrészi szervezkedés egyik fő – ha nem is egyetlen vagy legislegfőbb – feladata a gyülekezeti szegénygondozás.” RÉVÉSZ: Egyházi szegényügy – világi szegényügy, in: *Vasárnap*, 16. (1929. április 14.) 133–134.

⁴⁷⁷ „A Templomegyesület egységes munkája kiterjed az egész gyülekezetre, hogy í tagok között ne üsse fel a versengés vagy irigység a fejét. A város egyik részén több szegény lakik, mint a másikon s így részekre osztani nem tudja a segélyezést.” S. I.: Ki akar a szegényeken segíteni, in: *Vasárnap*, 14. (1927. november 27.) 384.

⁴⁷⁸ n.n.: Egységességet a szegénygondozásban, in: *Vasárnap*, 18. (1931. február 22.) 58.

⁴⁷⁹ Kovács József jelentése a Debreceni Kálvinista Templomegyesületről = TtREL I.8.d. 72 d. 1940.

központi adakozás és adományozás, mint a karácsonyi Szeretetünnepély, megmaradt a Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete szervezésében.

6.7. Diakonisszák az egyházrészek jótékony munkájában

Az egyházrészek eltérő szeretetmunkájára jó példa a Piac utcai és a Péterfia utcai egyházrészekben szolgálatot teljesítő diakonisszák tevékenysége.⁴⁸⁰ Az egyházrészekben tevékenykedő diakonisszák feladatai közé tartozott a szegény családok felkeresése, számontartása, szükség esetén segítségnyújtás.⁴⁸¹ Kik a diakonisszák?

„A diakonissza oly evangéliumi protestáns vallású, komoly, józan gondolkodású és tiszta erkölcsű hajadon, vagy gyermektelen özvegy, aki a Krisztus és embertársai iránti szeretettől indítatva, beteget ápol (kórházakban vagy magánházaiknál), gyülekezeti szegényeket látogat, árvagyermeket nevel, iskolában tanít stb.”⁴⁸²

A diakonissza tehát az egyház diakóniai munkájában, intézményes keretek között, megfelelő képzés után szolgálatot vállaló hajadon vagy gyermektelen özvegy. Az első diakonisszák Magyarországon 1866-ban kezdtek szolgálni a Bethesda diakonisszaházban. Ezen szolgálattevők még külföldről érkeztek, egészen pontosan a kaiserswerthi diakonisszaintézetből.⁴⁸³ A diakonisszák képzése az úgynevezett diakonissza anyaházakban zajlott, ezek az intézmények egyben a diakonisszák otthonaként is funkcionáltak. Az anyaotthonok élén általában egy lelkész és a főtestvér állt.⁴⁸⁴ Az anyaházak egy-egy másik intézménnyel, általában kórházzal álltak kapcsolatban annak érdekében, hogy a képzés gyakorlati keretei is adottak legyenek. A diakonisszák sem a két-három éves képzési idő alatt, sem utána a külvilágtól nem voltak elzárva, sőt szabad akaratukból az intézetet még a felavatás után is elhagyhatták.⁴⁸⁵ Magyarországon négy intézményben folyt diakonisszáképzés. Mint említettük, az első ilyen anyaház a Filadelfia Diakonissza Anyaház volt, amely 1903. május 21-én jött létre Biberauer Richárd és későbbi felesége, Vischer Márta vezetésével. 1904. február 15-én alakult meg Klimó Márta vezetésével a Lórántffy Zsuzsanna Egyesület Diakonisszáképző

⁴⁸⁰ n.n.: Egyházi élet, in: *Vasárnap*, 16. (1929. január 6.) 6.

⁴⁸¹ n.n.: Egyházi élet, in: *Vasárnap*, 17. (1930. január 12.) 7.; n.n.: Diakonissza munka, in: *Vasárnap*, 16. (1929. január 6.) 2.

⁴⁸² FORGÁCS: A belmisszió és a cura pastoralis kézikönyve, 642.

⁴⁸³ Protestáns Szemle: http://leporollak.hu/egyhtori/cikkek/PS09_250.HTM letöltés dátuma: 2019. 08. 07. és BIRINYI-KOTHENCZ (Szerk.): *Juhász Zsófia*, 338.

⁴⁸⁴ BARÁTH: A női diakónia vázlatos története a 20. sz. közepéig, 27.

⁴⁸⁵ FORGÁCS: A belmisszió és a cura pastoralis kézikönyve, 646.

Otthona.⁴⁸⁶ A Tiszántúli Református Egyházkerület már a XIX. század végén diakonisszaképző intézetet szándékozott létrehozni, ez azonban csak 1914. július 1-jén valósult meg Makay Lajos vezetésével. A Debreceni Diakonissza Otthonnak nem volt kórháza, így előbb a Nyíregyházi Kórházzal kötöttek partneri szerződést, majd 1925-ben az Egyházkerület egyesítette a hadikórházat és a diakonisszaképző intézetet. Mivel a diakonisszák száma hamar százra emelkedett, így szükségessé vált egy új anyaotthon felépítése. Az anyaotthon átadása 1938. október 4-én, a Kollégium 400 éves jubileumi ünnepségének keretében került sor. Az intézet a háború után az államosítás sorsára jutott.⁴⁸⁷ A negyedik, egyben legrövidebb ideig működő diakonissza anyaház 1940-ben alakult Nyíregyházán a Református Gyülekezeti Evangelizációk Testvéri Társasága révén, Békefi Benő javaslatára.⁴⁸⁸

A diakonisszaképzés mellett Debrecenben 1933. október 16-tól kezdődően megindult a diakónusok képzése is. A Csikesz Sándor kezdeményezésére létrehozott intézetben heti 26-28 órában oktatták a leendő diakónusokat bibliai, egyháztörténeti, missziói, dogmatikai és közismereti témákban. A hároméves elmélet után kétéves gyakorlati képzés következett. Az intézet 1946-ig működött Debrecenben.⁴⁸⁹

A Diakonissza Intézet megerősödése Nagy István lelkipásztor, korábbi DKTE titkár nevéhez fűződik. Nagy vezetésével 1933-ra már 68 gyakorló és próbatestvér tanult vagy végzett szolgálatot 14 szolgálati helyen.

„A köztudatban ismertté váltak a szolgáló diakonissza testvérek, akiknek mély hite, tiszta, fennkölt erkölcsisége szűkebb és tágabb környezetük elismerését váltotta ki. Olyan együttérző szívű, segítőkész személyeket ismertek meg bennük, akiknek elsőrendű szándéka adni, vigasztalni, támaszt nyújtani, nem pedig követelni vagy előírásokat betartani. Elbeszélések szereplőivé is váltak, mint amilyen pl. a Református Figyelőben megjelent írás is: Az első időkben sokszor megtörtént, ahogy a diakonissza benyitott egy-egy házba, és az ott lakó szeme végigfutott a felhomályos előszobában az egyenruhán ridegen mondták: – Jaj, kérem, annyit kéregettek már! Most igazán nem tudunk már semmit sem adni. – Az volt a meglepetés, amikor a diakonissza csendesen

⁴⁸⁶ BARÁTH: A női diakónia vázlatos története a 20. sz. közepéig, 30.

⁴⁸⁷ PETŐ: A Debreceni Diakonissza Intézet, 45–55.

⁴⁸⁸ NAGY: Diakónika, 57. és BIRINYI-KOTHENCZ (Szerk.): Juhász Zsófia, 348.

⁴⁸⁹ NAGY: Diakónika, 92–93.

felelt: – Nem kéregetni jöttem, az egyházunk küldött látogatóba... Vigasztalását és szeretetét küldte ehhez a házhoz, melyben nemrég a gyász szorította össze a szíveket.”⁴⁹⁰

6.8. Szeretetszövetség

Az egyházi működés mellett a Szeretetszövetség gyakorolt még jelentős hatást a Templomegyesület szociális feladatellátására. Kiss Ferenc, a Debreceni Egyetem tanára és eredményes intézményszervező, felismerve a diakónia területén megtapasztalt problémákat,⁴⁹¹ valamint hangsúlyozva, hogy a legfontosabb a gyülekezeti elv, egy javaslattal fordult az Országos Református Lelkész Egyesülethez. A javaslat lényege egy református védőszövetség létrehozása volt, amely arra hivatott, hogy összefoglalja és összehangolja az országban található jótékony célú szolgálatokat. Az ORLE 1930-ban hozott elvi döntést a szövetség felállításáról. 1931. május 12-én a Református Zsinat már örömet és háláját fejezte ki az Országos Református Szeretetszövetség⁴⁹² megalakítása apropóján.⁴⁹³

Az így létrejött Szeretetszövetséghez a már működő egyesületek saját autonómiájuk teljes feladásával, vagy gyűjtési jogukról való lemondással csatlakozhattak. A Szeretetszövetség Kiss Ferenc helyes helyzetfelismerésének következtében a „*nem egytől sokat, hanem mindenkitől valamit, a valamit úgy értve, hogy ami tőle telik*” elv mentén kezdett bele a gyűjtési munkába. Ennek érdekében a tagdíjakat is különféle módon állapították meg, hogy mindenki megtalálhassa a számára megfelelőt. Az eredeti elképzelés szerint nagyon bíztak a gyülekezetek gyűjtő munkájában. Ennek érdekében

⁴⁹⁰ PETŐ: A Debreceni Diakonissza Intézet, 41–42.

⁴⁹¹ A XX. század első évtizedeiben sorra alakultak az ország minden pontján az egyháztársadalmi egyesületek, szeretetintézmények, szociális bajok orvoslására létrejött kezdeményezések. Bár a kezdeményezések mindegyike nemes célt szolgált, az mégis viszonylag hamar kiderült, hogy ha a nevezett intézmények és egyesületi diakóniai munkák nincsenek rendszerbe foglalva, akkor a jó ügy érdekében mozgósított energiák csak szétforgácsolódnak. Számtalan alkalommal előfordult, hogy egymáshoz túl közel létesültek azonos célokat kitűző otthonok, szeretetházak, miközben egyes igényekkel – például a fogyatékkal élőkkel való foglalkozás – senki nem foglalkozott. A számtalan kezdeményezés össze nem egyeztetett gyűjtéshullámot is eredményezett, ráadásul jellemzően ugyanazon társadalmi réteget megcélózva hirdették meg a gyűjtéseket. Mindez természetesen oda vezetett, hogy az adakozó kedv hamar csökkenni látszott a hívők körében.

⁴⁹² Sokan kételkedve fogadták a szövetség létrehozását, hiszen csak egy újabb adományokat gyűjtő egyesületet láttak benne. Kiss Ferenc terve már a kezdet kezdetén az volt, hogy a szövetség által felvállalt feladatok ne egyesületi rendszerben, hanem az egyház szervezetén belül legyenek ellátva. Az egyesületi formát csupán átmeneti állapotnak tekintette, amíg az egyház fel nem készül a feladat átvételére.

⁴⁹³ NAGY: Diakónika, 71.

*„jótékony esteket, hangversenyeket, templomi ünnepségeket rendeztek missziói igehirdetéssel”.*⁴⁹⁴

Az intézmények alapításánál és szervezésénél az alapelv az volt, hogy a diakóniai munkát a gyülekezet körében kell szervezni. Ennek megfelelően *„A helyi fiókot a lelkes vezetésével a presbitérium alakítja meg a szükségesnek látszó tiszttal s alkalmaz önként vállalkozó, alkalmas egyénekből a taggyűjtés s a tagdíj beszédésére eljárót...”*⁴⁹⁵ A debreceni egyházrészek tájékoztatása és az ügynek való megnyerése érdekében 1931. november 29-én vallásos ünnepélyt tartottak a Kistemplomban.⁴⁹⁶ A debreceni egyházrészek képviselői úgy döntöttek, hogy nem egyházrészenként, hanem egységesen lépnek a Szeretetszövetség kötelékébe.⁴⁹⁷

Az árvaházi ellátás terén Kiss Ferenc egy új típusú rendszert hozott létre, amelynek két fő pillére volt. Az egyik az, hogy a gyermeket, amíg lehet, a családban kell tartani, ennek érdekében több száz gyereket otthonában segélyeztek. A másik pillér, hogy az intézményes ellátásra szoruló gyereket se mozgassák ki teljesen környezetéből. Ezért nem nagy és központi intézményeket hoztak létre, hanem az adott településen egy-egy családi házban építettek ki úgynevezett árvaházakat, ahol egy-két nevelő irányítása alatt tíz-húsz gyerek élte életét és dolgozott, hiszen az árvaházak törekedtek az önfenntartás kialakítására. Debrecen viszonylag későn, 1940-ben nyitotta meg az első árvaházát, amely a fentebb ismertetett metódus szerint működött.⁴⁹⁸

6.9. A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének jótékony szolgálata a számok tükrében

Egy elnökségi ülésen megtárgyalt jelentés szerint 1939-ben a Templomegyesületnek 47.800 pengőnek megfelelő ingatlan- és 7.689 pengő készpénzvagyonra volt. A számok jelentését kiválóan érzékelteti, hogy az egyházrészi átalakítás óta eltelt tizenkét esztendőben az egyesület 26.783 pengő segélyt osztott ki a szegények között. A segélyezés tehát azt követően is markáns szerepet töltött be a Templomegyesület életében és szolgálatában.⁴⁹⁹ Az 1926-27. évi zárszámadás adatait megvizsgálva szembeötlő, hogy

⁴⁹⁴ FEKETE: Kiss Ferenc életműve, 36.

⁴⁹⁵ KISS: Országos Református Szeretetszövetség, in: *Vasárnap*, 18. (1931. november 29.) 383–384.

⁴⁹⁶ n.n.: A Szeretetszövetség vallásos ünnepélye, in: *Vasárnap*, 18. (1931. december 6.) 395.

⁴⁹⁷ n.n.: A Szeretetszövetség nagy értekezlete, in: *Vasárnap*, 19. (1932. november 27.) 380.

⁴⁹⁸ n.n.: Megnyitás előtt a Szeretetszövetség árvaháza, in: *Vasárnap*, 27. (1940. november 15.) 228.

⁴⁹⁹ SIPOS: A Templomegyesület szociális működése a statisztika tükrében, in: *Vasárnap*, 26. (1939. február 12.) 54.

az egyesület mindennapjait leginkább meghatározó projektek egyike a szegénységélyezés. A jótékonyági bevételek és kiadások is a második helyen végeztek a zárszámadás versenyében, kategóriákkal megelőzve az utánuk következő tételeket.⁵⁰⁰ 1923. július 1. és 1924. június 30. között az egyesület nagyobb összeget fizetett ki szegénységélyezésre, mint a „Vasárnap” hetilap fenntartására, működtetésére.⁵⁰¹ Mindezek azt mutatják, hogy a Templomegyesület jótékonyági akciói a korszakban mindvégig fennmaradtak, sőt nagy sikerrel működtek. Az 1930-as évekre a szegénységélyezés részben átalakult, de ez nem azt jelentette, hogy az egyesület ezekkel a feladatokkal ne foglalkozott volna. A korszak végén enyhe hangsúlyeltolódást láthatunk, tekintettel az egyházrészek egyre inkább kiépülő rendszerére. Az egyesület karácsonyi segélyezésében a tanyán élő fiatalok és a határon túli közösségek kerültek fókuszba. Az egész korszakot átívelő, nagy jelentőségű jótékonyági szolgálat azért valósulhatott meg, mert Debrecen jómódú polgárai meghallották és megértették a Templomegyesület segítő szándékát, és támogatásukkal álltak a jó ügy mellé.

„Egyházaink és intézményeink virágzása sohasem a hivatalos egyházi, vagy világi hatalom erejének, hanem mindig a hívek buzgóságának és áldozatkészségének mértéke szerint igazodott.”⁵⁰²

⁵⁰⁰ Bevételi oldalon a Kálvinházra szánt adományok, míg a kiadások között a Vasárnap című újság nyomdai költségei szerepelnek. SIPOS: Zárszámadás 1926-1927 év. in: *Vasárnap*, 15. (1928. február 19.) 58–59.

⁵⁰¹ Pénzügyi beszámoló 1924. 06. 30. = TtREL I.31.b) 156. d. 1924.

⁵⁰² DIÓSZEGHY: Szegényügyünk állapota, in: *Vasárnap*, 17. (1930. december 21.) 470.

7. „Nyomtassatok írást az szegény kösségnek!” – Hetilap a Templomegyesület fenntartásában

„Ha Pál apostol élne, újságíró lenne” – tartotta a mondás a két világháború közötti korszakban, kifejezve a nyomtatott sajtó jelentőségét, amely az élet minden területén, így az egyházak mindennapjaiban is megmutatkozott.⁵⁰³ Magyarországon a kiegyezés és a második világháború közötti időszakot tarthatjuk a periodikák aranykorának. A lapok típusát, tematikáját és célközönségét tekintve is elmondható, hogy rendkívül széles választék jelent meg az újságíróknál. A történelmi helyzetből fakadóan a társadalomban jelentősen megemelkedett az információ iránti igény. Az oktatási rendszerek korábbi reformálása az írni és olvasni tudók arányának növekedését eredményezte. Egyre többen potenciális hírlapfogyasztókká váltak. A politika is felismerte a sajtó kiemelkedő szerepét a közvélemény formálásában. Az újságok számos közéleti vagy éppen egyházi vita lefolytatására biztosították a nyilvánosságot. Mindezek következtében természetes jelenséggé tekinthetünk a repertoár szignifikáns bővülésére. Némi késéssel ugyanez a folyamat jellemezte az egyházi, közelebbről a református médiumok világát is. Az egyházi vezetők, látva a nyomtatott híradások jelentőségét,⁵⁰⁴ számos kurrens kérdés, korszakos probléma megoldását a sajtótól várták. A széles néprétegek megszólítása, biblíamagyarázatok, imádságok terjesztése, biblikus tanítások érthető és elérhető közzététele – m ezek mind olyan feladatok, amelyek megoldására a korszakban nagy igény, és az újságok hasábjain keresztül lehetőség is mutatkozott. Egyházunk céljainak megvalósításához alapvetően három típusú sajtótermékre lett volna szükség: egy hetilapra a református egyházpolitika számára, egy református néplapra, valamint egy teológiai szakfolyóíratra, legalábbis Ravasz László meglátása szerint. Ezzel szemben a református sajtóra a széttöredezettség volt a jellemző. Minden egyházkerület, minden teológiai csoportosulás saját lappal rendelkezett, amelyek nem egyszer ellenfélként tekintettek egymásra. A sajtóélet kutatásának fontosságát alátámasztják Ravasz László szavai: „Az egyházi sajtó története a magyar református egyház szellemi története az utolsó három évtized alatt.”⁵⁰⁵

⁵⁰³ CZEGLÉ: Református időszaki sajtó, 474.

⁵⁰⁴ A katolikus egyházban például már a XIX. század utolsó évtizedeiben vizsgálták a sajtó szerepét a szekularizáció és a laicizálódás térnyerésében. Az elemzésekre építve, XIII. Leó pápa 1879-ben közzétett iránymutatásában rögzítette, hogy a világi sajtó nem látványos, de hatásos módon idegeníti el a híveket a vallástól és az egyháztól. Éppen ezért a katolikus egyházfő meglátása szerint az egyháznak lépéseket kell tennie a saját és egységes sajtó megszervezésére. in: KLESTENITZ: A katolikus sajtó, mint az új vallási kultúra közvetítője a XX. század elején, 77.

⁵⁰⁵ RAVASZ: Emlékezéseim, 188.

7.1. Református sajtó

*„Szükségesnek tartanók, hogy egyházi hirlap keletkezzék, mely munkásságát egyenesen az egyesülése eszközlésének szentelje, s minden jóakaratu gondolatcserére tért nyisson, alkalmat adjon. Lehetetlen nem remélnünk, hogy ily vállalkozás a felsőbbség helybehagyását megverni szerencsés leend. És miután ily lap kiadására nézve, több mint egy oknál fogva, a főváros legalkalmasabb helynek látszanék e vállalat megkísértésére különösen Székács József ágostai és Török Pál helvét vallásu pesti hitszónok urakat bátorkodunk felszólítani. Ilyetén közremunkálásuk az óhajtott célnak igen kedvezően megfelelne, s hozzájuk nagyon illenék, kik – mint halljuk – abban egyeztek meg, hogy néha-néha a szónoklatban egymást felváltsák.”*⁵⁰⁶

Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy ezekkel a sorokkal kezdődött el a magyar protestáns sajtó története. 1841-ben Kossuth Lajos artikulálta sokak gondolatát: szükség van egy kifejezetten protestáns lapra, amely kiemelten foglalkozik a református és evangélikus felekezetek és iskoláik ügyével, kellő tájékoztatást adva az egyház tagjai számára. Kossuth szavait kellően megalapozta az a tény, hogy az újságírás fejlődése a korban mérföldköhöz érkezett. Az egyházaknak lépniük kellett, amennyiben nem akartak lemaradni ezen a téren. A katolikus egyház ráadásul már 1840-ben átvette a „Nemzeti Újságot”, és elindította a „Religio és Nevelés” lapot.⁵⁰⁷

Kossuth kezdeményezése nem maradt válasz nélkül. Egy év múlva (1842. április 7-én) a két megszólított lelkipásztor, kiegészülve Taubner Károllyal, elindította a magyar protestáns felekezetek első időszaki orgánumát, a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot” (PEIL).⁵⁰⁸ A PEIL hetente egyszer jelent meg, másfél íves méretben, 1848-ig Székács József és Török Pál szerkesztésében. A szerkesztési elvek szerint egyenlő arányban oszlottak meg az evangélikus és a református, valamint az egyházi és iskolai hírek. A periodika olyan lényeges közéleti kérdések megtárgyalásának adott teret, mint a protestáns unió, az iskolai tantervek reformja vagy éppen egy leendő pesti protestáns főiskola ügye. A történelmi helyzet miatt 1848 és 1858 között kényszerből szünetelt a megjelenése.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ KOSSUTH: Egyetemes konvent és unió, in: *Pesti Hirlap*, 1. (1841. július 17.) 477.

⁵⁰⁷ FEHÉR: Egy reformkori egyházi lap történetéhez, 388.

⁵⁰⁸ ZOVÁNYI: Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon. 488.

⁵⁰⁹ FEHÉR: Egy reformkori egyházi lap történetéhez, 389.

1858-ban Ballagi Mór, a pesti református teológiai akadémia tanára indította újra a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot”. Jelentősége már a következő évben, 1859-ben a *protestáns pápens* császári rendelet miatt felértékelődött, hiszen megfelelő nyilvánosságot adott a rendelettel szembeni egyházi és politikai tiltakozásnak. A következő évtizedekben pedig olyan egyháztörténeti jelentőségű ügyek jelentek meg, sokszor kizárólagos módon a PEIL hasábjain, mint a protestáns és katolikus egyházak vitás kérdései, a politikai katolicizmussal szemben felmerülő aggályok, a református egyházon belüli liberális irányzat vitája az új ortodoxiával, vagy éppen a népi irodalom propagálása.⁵¹⁰

A kiegyezés utáni abszolutizmus rendszere minden szempontból segítette az újabb periodikák megjelenését. 1880-ban már hat hivatalos vagy hivatalos jellegű lapról, továbbá számos magánkiadású orgánumból tudunk.⁵¹¹ A belmisszióknak nevezett megújulási mozgalom elindulásával pedig újabb és újabb lapok kezdték meg működésüket, amelyek aztán hol hosszabb, hol rövidebb ideig jelentek meg. Bár a református sajtópaletta egyre színesebbé vált, már az 1880-as évek végén felmerült egy napi sajtó indításának kérdése. Az 1890-es évek első felében felerősödő katolikus-protestáns felekezeti viták és azok tárgyalása a napi sajtóban, rámutatott a széles körben olvasott protestáns napilap szükségességére.⁵¹² Ezt a közösségi igényt fogalmazta meg többek között református részről Czékus László abaújszántói lelkész, valamint a Szatmárnémetiben kiadott „Reformátusok Lapja” szerzője is. Az evangélikus egyház részéről előbb Andorka Gyula szorgalmazta nyíltan a szervezőmunka elindítását, majd kezdeményezéséhez csatlakozott a fiatal Raffay Sándor is. Jellemző a kor protestáns felekezeteinek belső életére, hogy a hivatalos – közös zsinati – fórumon a közös napilap indításának kérdését többen feleslegesnek címkézték és ellene foglaltak állást.⁵¹³ Később

⁵¹⁰ KLESTENITZ: „Amit fülbe sűgva hallotok, a háztetőkről hirdessétek” A sajtó szerepének megítélése a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban, 1867-1890, 556–558.

⁵¹¹ Hivatalos és hivatalos jellegű lapok: „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap”, „Sárospataki Lapok”, „Debreceni Protestáns Lap”, „Protestáns Közlöny”, „Dunántúli Protestáns Közlöny”, „Dunántúli Protestáns Lap”. Magánkiadású lapok például: „Evangéliumi Lelkészi Tár”, „Szabad Egyház”, „Közpapok Lapja”, „Keresztyén Evangelista”. in: MOLNÁR: „Föl barátim!” A magyar református egyház belső élete az 1880-as években Alexander Neil Somerville körútjának tükrében, 55–56.

⁵¹² KLESTENITZ: „Amit fülbe sűgva hallotok, a háztetőkről hirdessétek” A sajtó szerepének megítélése a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban, 1867-1890, 570.; A katolikus egyháznak már volt egy ilyen lapja Magyar Állam címen. Csohány János úgy látta, a református vezetők *irigyelték a római katolikusok nagy számú és gazdag anyagi lehetőségekkel rendelkező sajtóját*. in: CSOHÁNY, Magyar protestáns egyháztörténet, 124.

⁵¹³ „Az evangélikus zsinat alkalmával magán társalgás közben, több zsinati képviselő kifejezte azon nézetét, hogy szemben az ultramontanizmus terjedésével s a magyar társadalom egy részének retrográd szellemével és illiberális irányával, szükséges lenne egy kiváló és a magyar protestáns érdekeket, s a magyar protestáns szellemet híven képviselő politikai napilap alapítása. A két zsinat közösügyi bizottságában szintén fölvetett a protestáns napilap eszméje. Ekkor azonban mindkét hitvallású evangélikusok között sokan

a Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűlésének *ad hoc* bizottsága⁵¹⁴ is arra az álláspontra jutott, hogy a két protestáns felekezetnek együtt sincs módja és lehetősége fenntartani egy napilapot.⁵¹⁵ Az egyházkormányzók óvatossága minden bizonnyal a napilap pénzügyi hátterének megteremtése miatt volt.

Az 1890-es évektől egészen a második világháború végéig napirenden volt az egységes protestáns vagy református sajtó, különösen a napilap ügye.⁵¹⁶ A kor viszonyai között azonban ennek létrejötte megghiúsult. A református egyház széttöredezettsége, a különböző csoportok önérdelke, a meglévő sajtóorgánumok beágyazottsága egy-egy egyháztársadalmi csoportban vagy területen és a kompromisszumkészség hiánya együttesen vezetett oda, hogy sem az egységes sajtó, sem a napilap kérdése nem oldódott meg. A korszakot általánosságban nem az egységesülés, hanem a fragmentálódás jellemezte. 1895-ben már ötven egyházi időszakos lap működött döntő részben protestáns jelleggel. 1944-ben körülbelül száz református újságról tudunk.⁵¹⁷ Jellemzően regionális (gyülekezeti, egyházmegyei vagy egyházkerületi) lapokról beszélhetünk, amelyek csak részben professzionális módon működtek, hiszen *„egyébként is nagyon elfoglalt emberek maradék idejében, sietős munkával és nem mindig eléggé ellenőrizhető segédmunkaerők bevonásával szerkesztődnek”*.⁵¹⁸

Némi változást az 1930-as évek hoztak. A nagy gazdasági világválság természetesen mélyen érintette a sajtó világát is. A szűkülő anyagi lehetőségek okán a lapok egyre nehezebb helyzetbe kerültek, fenntartásuk egyre nagyobb anyagi ráfordítást igényelt. Az addigi aprózódási folyamatokat az összeolvadások ideje váltotta fel. Ennek kiváló példája az „Élet és Jövő” folyóirat létrejötte. 1932-ben a történelmi kálvinista irányzat már nem tudta tovább fenntartani a „Kálvinista Szemlét”. Ekkor a Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt. vette át a lap működtetési feladatait. 1933 év végén a két konkurens lap, a „Kálvinista Szemle” és a „Református Figyelő” Ravasz László indíttatására

voltak, akik ily lap alapítását sürgősnek tartották, s bíztak a magyar sajtó nagyobb részének szabadelvű s protestáns-barát szellemében.” in: ANDORKA: Van-e szükségünk protestáns napilapra?, 689.

⁵¹⁴ A bizottság tagjai: Széll Farkas – elnök; Dicsőfi József; dr. Thaly Kálmán; dr. Bartha Béla; dr. Imre József; dr. Váradi Zsigmond; Szeremlei Sámuel; in: [J. I.:] Egyházkerületi értekezlet; 546.

⁵¹⁵ KLESTENITZ: A protestáns napilap kérdése Magyarországon 1890-1918; 72.

⁵¹⁶ Nagy számú, ámde egymástól függetlenül működő, ezért jelentős hatás kifejtésére képtelen felekezeti lapok a határozták meg a katolikus újságírást is. A magyar katolikusok nyugat-európai mintákat követve kezdték meg a felekezükhöz kötődő orgánumok egységesítését. Ebben a folyamatban Prohászka Ottokár, majd Banga Béla játszottak fontos szerepet. in: KLESTENITZ: Mindszenty József a Katolikus Sajtó harcosa, 287.

⁵¹⁷ CSOHÁNY: Magyar Református Egyháztörténelem, 25.

⁵¹⁸ VICTOR: Hozzászólás az „Egységes református sajtó” című cikkhez, *Református Figyelő*, 1931. 92. sz. (53.)

összeolvadt.⁵¹⁹ Így jött létre a „Református Élet”, amely a Református Sajtótársaság fenntartásában működött, főszerkesztője Ravasz László volt. A lap 1939 végéig a református értelmiséget megszólítani akaró, országos hetilap volt, majd 1940-től fővárosi hetilappá alakult át, a budapesti gyülekezetek szolgálatának kiegészítéseként.⁵²⁰ Szintén 1940-ben indult el a vidéki reformátusság számára a „Református Jövő” hetilap. A laphoz már az induláskor csatlakozott a „Keresztyén Család” és a „Téli Újság”, majd 1942-ban a királyhágómelléki „Református Jövő” és a debreceni „Vasárnap” is.⁵²¹ A „Református Élet” és a „Református Jövő” 1945. nyarán egyesült, és így jött létre az „Élet és Jövő” orgánum.⁵²²

Az 1930-as évektől kezdve tehát számos esetet tudunk egyházi lapok összeolvadására, de ezeket leginkább a kényszer szülte. A református társadalom nagy része nem egyházi újságra fizetett elő. A lapok hiába próbálkoztak akciókkal, hirdetésekkel és egyéb kezdeményezésekkel növelni az előfizetőik számát, ezek a próbálkozások rendre kudarcot vallottak. A gazdasági világválság következtében pedig a lapok folyamatosan veszítették el az addigi előfizetőiket is. Mindez egy szűkülő piacot, ezáltal a túlélés érdekében összeolvadó lapokat eredményezett. Összességében elmondható tehát, hogy a kiegyezéstől kezdődően joggal beszélhetünk a hazai – többek között egyházi – sajtó aranykoráról. Ugyanakkor a korszak utolsó évtizedében már számtalan nehézséggel nézett szembe a nyomtatott sajtó.

7.2. Debreceni sajtó

Debrecenben az első világháborút megelőzően élénk sajtóélet folyt. A világháborús évek, majd a forradalmak kissé átrendezték ugyan a helyi sajtó struktúráját, de annak sokszínűsége a Horthy-korszak egészében megmaradt.⁵²³ A korszak kezdetén két nagy múltú napilap rendelkezett a legnagyobb olvasói táborral: az 1897-ben alapított „Debreceni Újság”, valamint az 1903-ban indított „Debreceni Független Újság”.⁵²⁴ 1919-1920 fordulóján több új orgánum is kiadásra került. 1919-ben jött létre az „Egyetértés” napilap, amely bár nem felekezeti újság volt, mégis több szálon kötődött a református

⁵¹⁹ KOVÁTS: Egy élet prédikációja, 361.

⁵²⁰ KISS: A Református Élet című hetilap, mint a Református Egyház társadalmi üzeneteinek kommunikációs csatornája, 45.

⁵²¹ <http://zsinatileveltar.hu/tartalom/42-fond-reformatus-jovo-1940-1944> (letöltés dátuma: 2022. 09. 16.)

⁵²² CZEGLÉ: A református időszaki sajtó, 475.

⁵²³ 1918 októberében tizenhat időszaki sajtótérkép jelent meg: hat folyóirat, hét hetilap és három napilap. BÉNYEI: Az 1918-1919-es forradalmak debreceni sajtója, 147.

⁵²⁴ BÉNYEI: Az 1918-1919-es forradalmak debreceni sajtója, 150.

egyházhoz. Az alapításkor például az egyházkerület és a város közösen tartotta fenn az újságot. Kezdetben – konkurenciahiány miatt – tíz-tizenkétezer előfizetője is volt a lapnak.⁵²⁵ A román megszállás végével, és az általános helyzet rendeződésével több lap működése helyreállt és új napilapok is indultak – így a „Hajdúság-Pirkadat”, a „Hajdúföld”, valamint a „Fehér Újság”, amely jobboldali szélsőséges nézeteket vallott, továbbá a „Tiszántúli Hírlap”, amely szintén jobboldali és katolikus álláspontokat érvényesített. A fentiek következtében az „Egyetértés” veszített az olvasói köréből. Az „Egyetértés” alapvetően liberális, ellenzéki, vagy ahogy egyszer Baltazár Dezső megfogalmazta: „*kálvinista irányú politikai napilap*” volt.⁵²⁶ Az „Egyetértés” különös jelentőségét az adja, hogy éveken keresztül a véleménycikkeket maga a tiszántúli püspök írta, továbbá Baltazár gazdasági érdekltségeihez tartozott a lap fenntartása. Az évek alatt azonban a napilap olvasói köre folyamatosan csökkent, 1923-24-ben már csak 1500-2000 előfizetője volt, ráadásul veszteségesen működött.⁵²⁷ 1925. április 30-án jelent meg utoljára. Szerepét és előfizetőit az alig egy hónappal korábban Szigethy Gyula által indított „Debreczen” vette át, amely hamarosan a város legolvasottabb napilapjává vált.⁵²⁸ A napilapok mellett természetesen számos időszakai sajtótermék is színesítette a debreceni sajtópalettát. Többek között érdemes megemlíteni a „Katolikus Figyelő”, a „Tiszántúli Gazdák”, a „Debreceni Képes Kalendárium”, a „Segítsetek”, és a „Jézus Szíve” kiadványokat. Már a címekből is kitűnik néhány esetben a felekezeti jelleg. Természetesen református sajtótermékből is több jelent meg a cívisvárosban. Gondolhatunk itt a „Debreceni Protestáns Lapra”, vagy a „Tiszántúli Újság” – Szomjas Gusztáv által kiadott kormánypárti, agrárius lap – mellékleteként megjelenő „Hit és Élet” teológiai folyóiratra, amelyet a fiatal Révész Imre szerkesztett 1923. novemberéig,⁵²⁹ esetleg a HÖT által szerkesztett és kiadott „Közlönyre”, vagy az évente megjelenő prédikációgyűjteményre, a „Debreceni Lelkeszi Tárra”. Ebben a színes és változatos

⁵²⁵ SZÁSZ: Baltazár Dezső, 234.

⁵²⁶ Baltazár Dezső törekvése a református szellemiségű közélettel és politikával foglalkozó napilap működtetésére természetesen nem volt előzmény nélküli. Valójában a Bangha Béla által 1918-ban létrehozott Központi Sajtóvállalat fenntartásában működő, a politikai katolicizmus szócsöveinek számító „Nemzeti Újság” és „Új Nemzedék” térnyerésére és annak hatására kívánt reagálni. in: FAZEKAS-KLESTENITZ: Mentőakció a „keresztény sajtóért” 1926-ban, 44.; KLESTENITZ: Fejezetek az egyházi sajtó történetéből. 69.

⁵²⁷ SZÁSZ: Baltazár Dezső, 297.

⁵²⁸ https://mediakutato.hu/cikk/2010_04_tel/05_valasztas_debrecen_vilaghaboru; letöltés dátuma: 2023. május 10.

⁵²⁹ A lap eredetileg kéthetente, majd havonta jelent meg. Megközelítőleg hatszáz előfizetője volt.

debreceni sajtóéletben volt egy több mint két évtizedig meghatározó hetilap, a „Vasárnap”.

7.3. „Történelmi szükség hívta életre” – A „Vasárnap” hetilap

1913. december 14-én és 21-én jelentek meg az első mutatványszámok a „Vasárnap” című hetilapnak. 1914. január 1-től 1942. december 31-ig megjelenése folyamatosnak mondható – ez alól csak 1920 első nyolc hónapja jelentett kivételt. 1943. január elsejével a „Vasárnap” a presbitérium döntése értelmében egyesült, valójában beolvadt a „Református Jövő” hetilapba. 1946 novemberétől ezzel a címmel jelent meg a debreceni gyülekezet értesítője, 1951. januárjáig. Ekkor végleg megszűnt a „Vasárnap”. Tulajdonosi háttérét kutatva három részre oszthatjuk a hetilap történetét. 1914-ben az Országos Református Lelkészegyesület indította útjára a „Vasárnapot”. A „Lelkészegyesület” hivatalos egyesületi lap mellett a „Vasárnap” mint képes, heti néplap, majd keresztyén családi lap a kálvinista egyháztagok és családok megszólítását, ezen keresztül a belmisszió ügyét volt hivatott szolgálni.⁵³⁰ A lap működésének első időszakában országos lefedettséggel és hét-nyolcezer előfizetővel rendelkezett.⁵³¹ Első szerkesztője Uray Sándor (1914–1920) debreceni lelkész volt. A lap megjelenéséért az ORLE szervezése alatt egy előbb öt, majd később négy főből álló szerkesztőbizottság felelt. A bizottság a következő tagokból állt: dr. Baltazár Dezső püspök, az ORLE elnöke; Barabás Samu kolozsvári lelkész-esperes; dr. Ferenczy Gyula akadémiai tanár; dr. Kovács István szatmári lelkész, teológiai tanár (1921-től nem tagja a szerkesztőbizottságnak); dr. Lencz Géza teológiai tanár. A szerkesztőbizottság összetétele és az írói gárda is mutatja, hogy működésének első tíz évében a „Vasárnap” valóban az egész országra kiterjedő működésre törekedett.⁵³² A világháború természetesen ebből a szempontból is számos kihívás elé állította a szerkesztőket. Erőfeszítésüket jól jelzi, hogy csak 1920-ban szakadt meg a lap megjelenése. Ebben az időszakban, tartalmában és nyelvezetében is néplapként funkcionált. Ismeretterjesztő cikkek, egészségügyi, gazdasági, jogi és mezőgazdasági rovatok, szépirodalmi közlések, a világ eseményeit összefoglaló beszámolók, aktuális tájékoztatók a frontvonalak helyzetéről, a magyar hadsereg csapatmozgásairól, bibliai tanulmányok és egyházi, politikai hírek egyaránt megtalálhatóak voltak a repertoárban.

⁵³⁰ BARÁTH: Földbegyökerezés és égbe fogózás, 67.

⁵³¹ URAY: Visszatekintés a „Vasárnap” pályafutására, in: *Vasárnap*, 29. (1942. november 27.) 411.

⁵³² Ebben az időszakban rendszeresen jelentek meg például az amerikai magyar református gyülekezetek életét bemutató írások.

Az 1920-as – néhány hónapos leállást követő – újraindulásnál változások következtek be a lap működésében. Az addigi szerkesztő, Uray Sándor helyét Tóth János debreceni lelkész vette át.⁵³³ Lényegében már ekkortól debreceni, majd a DKTE létrejötte után egyesületi lapként működött a „Vasárnap”. A hivatalos átrendeződésre azonban 1923-tól került sor. A trianoni határok által meghatározott új korszak azt jelentette, hogy a korábbi előfizetőknek csupán töredéke maradt meg. Az ORLE hatásköre és ebből következően figyelmének fókuszja is ártértelezésre került. Ennek volt köszönhető, hogy 1923. január 1-jével az ORLE ingyen átadta a „Vasárnapot” a Templomegyesületnek. Révész Imre⁵³⁴ szerint erre azért volt szükség, mert Debrecenben a hívek számát tekintve sokkal több lelkészre lett volna szükség. Mivel az anyagi erőforrások a lelkészek létszámának drasztikus növelését nem tették lehetővé, Révész a nyomtatott sajtót kívánta felhasználni az egyházi szolgálat kibővítésére.⁵³⁵ Révész saját bevallása szerint évekig szinte egyedül szerkesztette és írta a „Vasárnapot”.⁵³⁶

*„A könyvnyomtató betűk, noha némák, de mégis hangosabban kiáltanak az Isten népének füleiben a leghangosabban kiáltó tanítóknál.” – Köleséri Sámuel debreceni lelkipásztor.*⁵³⁷

Révész szerkesztésében a lap jelentősen átalakult, sőt 1925-től kezdődően kibővült. Az eddigi négyoldalas terjedelmet megduplázták. Ez természetesen új szerzők bevonását is jelentette. A templomegyesületi időszakban jellemzően a debreceni lelkészek adták a szerzői gárda magját, de vidéki lelkipásztorok és debreceni gyülekezeti tagok és presbiterek is előszeretettel tették közzé gondolataikat a „Vasárnap” hasábjain. 1928-tól Siposs Imre templomegyesületi titkár vette át a lap szerkesztését Révésztől, aki a teológiára ment tanítani. Siposs Imre majd’ tíz évig, 1937-ig látta el ezt a feladatot, majd adta tovább a stafétát Soós Béla⁵³⁸ lelkipásztornak. Soós Béla akkor vette át a szerkesztési feladatokat, amikor az egyesülettől a Könyvnyomdai Vállalat átvette a kiadatás minden

⁵³³ A Baltazár Dezső és Uray Sándor közötti feszültségekről a korábbiakban írtunk. Uray helyére eredetileg a fiatal Révész Imrét jelölte Baltazár szerkesztőnek, de Révész a DKTE alakuló közgyűlésen a megbízást visszamondta.

⁵³⁴ 1922. március 24-től Révész Imre vállalta el a Sajtó szakosztály vezetését. A fiatal egyháztörténész, aki ebben az időszakban magánlapot is működtetett – „Hit és Élet” –, agilis sajtótevékenységbe kezdett az egyesület nevében.

⁵³⁵ RÉVÉSZ: Beköszöntő, in: *Vasárnap*, 10. (1923. január 01.) 1–2.

⁵³⁶ RÉVÉSZ: Levél a szerkesztőhöz, in: *Vasárnap*, 25. (1938. január 2.) 2–3.

⁵³⁷ RÉVÉSZ: A mi fegyvereink, in: *Vasárnap*, 10. (1923. július 1.) 105–106.

⁵³⁸ Soós Béla debreceni szolgálata: 1928–1933 gimnáziumi és tanítóképzős tanárság; 1933–1942 gyülekezeti lelkipásztor; 1942–1945 egyetemi tanár – Egyháztörténeti tanszék.

feladatát. Ekkor a lap terjedelme újra bővült, tizenkét oldalasra, valamint havonta egyszer kétoldalas gyermeklap-melléklet is bevezetésre került.

Az egyházrészek megszervezése után a „Vasárnap” az egyházrészek fölött létező egység szimbólumává vált. Hétről hétre egyazon újság hasábjain fogalmazódtak meg az egész debreceni reformátusságot érintő tájékoztatók és az egyházrészi beszámolók, speciális, egy-egy körnek szóló híradások. Bár itt-ott voltak egyházrészi értesítők,⁵³⁹ a „Vasárnap” minden egyházrész életéről, működéséről igyekezett pontos információkat publikálni.⁵⁴⁰ 1941-től a gyülekezet, amely addig is jelentős részt vállalt a hetilap fenntartásából, átvette a Templomegyesülettől a lap üzemeltetését, amely így a *gyülekezeti hetilap* alcímet kapta. 1942 őszén pedig a presbitérium úgy döntött, hogy engedélyezi a „Vasárnap” és a „Református Jövő” egyesülését. A döntéshez a gazdasági nehézségek vezettek el. Az összeolvadás értelmében a tizenháromezer példányszámban nyomtatott „Református Jövőnek” saját költségvetésű, önálló szerkesztősége lett Debrecenben. Minden lapszámban egy oldal terjedelemben a tiszántúli reformátusok híreit tették közzé, valamint a püspöki körlevelek kipostázását is a „Református Jövő” vállalta.⁵⁴¹

A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének fenntartásában tizennyolc évig kiadott „Vasárnap” jól észrevehetően alakult át országos lefedettségű keresztyén családi lapból belmissziós, egyesületi hetilappá. A változás – amely valójában már 1920-ban megindult – következtében a populáris, néplapi témájú írások helyét az egyházi hírek, véleménycikkek vették át, ahogyan a versek helyébe jellemzően költői formában megírt imádságok kerültek. Ekkortól kezdve a Templomegyesület életének dokumentálása, a közegyházi kérdések megvitatása, és teológiai előadások közzététele rendszeressé vált a „Vasárnapban”. Nagy István templomegyesületi titkár például két éven át írta a Vasárnapi Iskola rovatot, amely az elméleti alapok tisztázásától kezdve gyakorlati tanácsokon át kész gyermekfoglalkozásokig adott közre heti útravalót. Két évtizeden keresztül jelent meg hetente az *Olvassuk a Szentírást* napi igeolvasást segítő vezérfonal és rövid magyarázat. Az Istentiszteletek rendjének hetenként való közreadása, a gyülekezeti és egyesületi adományozásokról való híradás az *Aranykönyvben*, ezek mind azt mutatják,

⁵³⁹ CZEGLÉ: Református időszaki sajtó, 478.

⁵⁴⁰ n.n.: Keresztyén Testvéreink, in: *Vasárnap*, 25.(1938. április 3.) 2.

⁵⁴¹ A Debreceni Református Egyházköztség, a Tiszántúli Református Egyházkerület és a Református Jövő megállapodása. = TtREL I.8.d. 72 d.

hogy a „Vasárnap” valódi belmissziós, gyülekezeti lapként működött a Horthy-korszakban.

7.4. Gazdasági tényezők

A sajtó helyzetét, lehetőségeit minden korban meghatározta a gazdaság és a társadalom helyzete és viszonya. Az első világháború második felében például hiába volt fokozott információkereslet a társadalomban, a gazdasági helyzet miatt – papírhiány – központilag csökkentették a lapok terjedelmét. Az is előfordult, hogy bizonyos számokat egyáltalán nem lehetett megjelentetni.⁵⁴² A trianoni békediktátum következtében az országos lapok elvesztették előfizetőik egy jelentős hányadát, ez történt a „Vasárnappal” is. A sajtónak újra kellett szerveznie magát, immár egy kisebb olvasókörről számolva. A világháború és a forradalom éveit ráadásul egy inflációs időszak követte az 1920-as évek első felében, amely további bizonytalanságot okozott a laptulajdonosok és a nyomdák mindennapjaiban. Kováts J. István önéletírásában így írt erről:

*„A húszas évek első felében végbemenő nagy inflációt nyomdánk is megsínyli. Részvénytársaságunk első ügyvezető igazgatója Gonda Béla, az alaptőke többszöri emelésével oldja meg a mutatkozó hiányokat. Míg az újabb jegyzések folynak, az időközben befizetett összegek máris sokat veszítenek értékükből. Így a mi részvény-állományunk is fölviveződik, amit a részvények névértékének leszállításával leszünk mi is kénytelenek rendezni.”*⁵⁴³

A bethleni konszolidáció természetesen a sajtót is pozitívan érintette. A gazdasági fellendülés, a bérek növekedése, a gazdasági viszonyok rendeződése kiszámíthatóbbá és fenntarthatóbbá tették az újságok működését.⁵⁴⁴ Ráadásul az oktatási reformok következtében a korszakban folyamatosan növekedett az írni és olvasni tudók társadalmon belüli aránya, szélesítve a potenciális újságolvasók és előfizetők számát. A pozitív változások megmutatkoztak az újonnan megjelenő lapok számában is. Bár a lapindítás miniszteri engedélyhez volt kötve, melynek kiadása nem feltétlenül volt automatikus, a statisztikai adatok mégis azt mutatják, hogy jelentősen bővült a kínálat az

⁵⁴² PAÁL: Tanulmányok a Magyar Sajtószabadság Történetéhez 1867–1944, 139.

⁵⁴³ KOVÁTS: Egy élet prédikációja, 359.

⁵⁴⁴ ROMSICS: A Horthy – korszak, 124.

újságárosoknál. Amíg 1925-ben 934 lap jelent meg, addig 1942-ben már 1379, igaz, ebben a számban a visszacsatolt területek adatai is benne voltak.⁵⁴⁵

Az első gazdasági világválság azonban a lapkiadókat újra nehéz helyzetbe hozta. Az egzisztenciális krízisbe került emberek már nem tudtak előfizetni a lapokra. Az újságok jelentős része folyamatosan hiányt termelt, amelyet a fenntartóknak kellett rendezniük. Ennek köszönhetően nemcsak az újonnan indult, de a megszüntetett újságok száma is végig magas volt a korszakban.⁵⁴⁶ Feltehetően csak azok a lapok tudtak hosszú távon megmaradni, akikre igazak voltak Pintér Jenő megállapításai:

„A hírlapok legnagyobb része nem az előfizetési díjakból tartotta fenn magát, hanem a hirdetésekől és egyes közéleti vagy gazdasági erőcsoportok anyagi támogatásából.”⁵⁴⁷

A magyar sajtóéletre – a tanácsköztársasági időszakot leszámítva – alapvetően a sokszínűség volt jellemző. Jól mutatja ezt, hogy a Horthy-korszakban is 20-22 országos napilap és több mint 200 politikával foglalkozó hírlap működött. Általában az ellenzéki beállítottságú újságok voltak a népszerűbbek.⁵⁴⁸ A különböző törvényi és gazdasági változtatások eredményeképpen azonban a '30-as évek második felében a sajtó sokszínűsége folyamatosan csökkent. Gömbös Gyula miniszterelnöksége ideje alatt megszorodtak a kormányzati célokat segítő propagandalapok, amelyek az állam pénzügyi segítségével sokszor túléltek és megfojtották a magántulajdonban lévő sajtótermékeket.⁵⁴⁹ A nyilas hatalomátvételt követően pedig kizárólag a szélsőséges nézeteket valló újságok jelenhettek meg.⁵⁵⁰ A két világháború közötti években ráadásul,

⁵⁴⁵ BUZINKAY: Kis Magyar Sajtótörténet, 105.

⁵⁴⁶ CZEGLÉ: Református időszaki sajtó, 477.

⁵⁴⁷ PINTÉR: Magyar Irodalomtörténete, 46. Az előfizetésekre épülő működés csak azért sem volt lehetséges, mert Antal István miniszterelnökségi sajtófőnök statisztikája szerint nyugat-európai viszonylatban Magyarországon fogott a legkevesebb újság. in: PAÁL: A sajtószabadság története Magyarországon 1914-1989, 106. Az 1920-as évek kezdetén a katolikus Központi Sajtóvállalatot a csódtól gróf Zichy János konzervatív, legitimista politikus és támogatói köre az akkor kibocsátott részvények felvásárlásával mentették meg. in: FAZEKAS-KLESTENITZ: Mentőakció a „keresztény sajtóért” 1926-ban, 44.; KLESTENITZ: Fejezetek az egyházi sajtó történetéből, 45.

⁵⁴⁸ SIPOS: Sajtó, Sajtópolitika és nyilvánosság a Horthy-korszakban 80.

⁵⁴⁹ Ugyanakkor az akkori kormányzat a törvény eszközével is igyekezett a szabad, jellemzően kormánykritikus médiumokat elhallgattatni. Az 1938. évi XV. törvénycikk a zsidó származásúak visszaszorítását, míg az 138. évi XVIII. törvénycikk az időszaki lapok piacának átrendezését volt hivatott szolgálni. in: Buzinkay: Kis Magyar Sajtótörténet, 104.; PAÁL: Tanulmányok a Magyar Sajtószabadság Történetéhez 1867-1944, 234.; PAÁL: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban, 17.; PAÁL: A sajtószabadság története Magyarországon 1914-1989. 133.

⁵⁵⁰ SIPOS: Sajtó, Sajtópolitika és nyilvánosság a Horthy-korszakban 80. 1944. március 22-én betiltották az összes liberális, független és baloldali sajtót.

egy komoly kihívója is akadt az újságoknak, a meghatározó média szerepét illetően. Az új találmányoknak köszönhetően előbb a Puskás Tivadar nevéhez kötődő Telefonhírmondó szolgáltatás jelent meg a média piacán még 1893-ban,⁵⁵¹ 1925-ben pedig a Magyar Kormány alapításában indult el a Magyar Rádió. A kormányzat ezen távközlési eszközben kiváló lehetőséget látott a trianoni határokon kívül rekedt nemzettársakkal való kapcsolattartásra, valamint saját ideológiájának terjesztésére. 1932-re a rádióelőfizetők száma országosan már meghaladta 300.000 főt. Bár a vizsgált korszakban a rádió még nem tudta átvenni az írott sajtó kitüntetett helyét a média világában, de a hírközlési sebesség felgyorsulása miatt már ekkor látszódtak az írott sajtó visszaszorulásának első jelei.⁵⁵²

A „Vasárnap” gazdálkodásáról, helyesebben pénzügyi lehetőségeiről általánosságban elmondhatjuk, hogy fennállása alatt gyakorlatilag végig anyagi nehézségekkel küzdött. A legsikeresebbnek az első korszak tekinthető, amikor a lap még az ORLE gondozásában működött. Ekkor volt a legtöbb előfizetője, Uray Sándor beszámolója szerint hetnyolcezer háztartásba járatták a lapot országszerte. Természetesen ennek az időszaknak a prosperitása is viszonylagos, hiszen a világháború kitörése és annak gazdasági következményei a nyomtatott sajtót is hamar elérték. A világháborút követő forradalmi időszak, a nagy összeomlás, valamint a békeszerződés egy időre meg is pecsételte a „Vasárnap” sorsát. A Debreceni Gyülekezet egyháztársadalmi szerveződése és annak fő letéteményese, a Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete jelentette a folytatást és a reményt egy stabil működésre. Kívülről szemlélve a „Vasárnap” a Horthy-korszakban stabilan működött, hiszen egyszer sem fordult az elő, hogy valamelyik számot ne tudták volna kiadni. Az 1920-as évek második felétől a reklámok is egyre nagyobb teret kaptak a lapban. Tehát minden a konstans működést támasztja alá. Kocsis János templomegyesületi titkár már 1924 januárjában mégis arról volt kénytelen beszámolni, hogy az első templomegyesületi fenntartású évben a „Vasárnap” egymillió korona tartozást halmozott fel.⁵⁵³ Mindez még abban az esetben is problémás, ha szem előtt tartjuk, hogy 1923 a lap számára egy átmeneti, a gazdaság számára pedig inflációs esztendő volt. A fenntartási költségeket az előfizetők nem tudták fedezni. A „Vasárnapnak” általában nyolcszáz-kilencszáz előfizetője volt, és ettől néhány tíz

⁵⁵¹ Telefonhírmondó 1893. 02. 15-én indult. Az első évben még csupán 700 előfizetővel, de hat év múlva már több mint 7500 előfizetője volt. in: BUZINKAY: A Magyar Sajtó Története, 194.

⁵⁵² BUZINKAY: A Magyar Sajtó Története, 198.; ROMSICS: A Horthy-korszak, 386.

⁵⁵³ Kocsis: Erős kálvinista sajtót!, in: *Vasárnap*, 11. (1924. január 6.) 1–2.

példánnyal mindig többet nyomtattak. A fenntarthatóság érdekében az előfizetők számának kellett volna növekednie. A korszakban minden évben történt arra kísérlet, hogy a kálvinista társadalom nagyobb arányban rendelje meg a hetilapot, jelentős változást azonban nem sikerült elérni. Pedig az ötletek itt is szerteágazóak voltak. A presbitérium erkölcsileg kötelező ajánlásától kezdve⁵⁵⁴ a DKTE tagdíj és az előfizetési díj összehangolásáig⁵⁵⁵ sokféle elgondolást megpróbáltak a szervezők. Az 1925-ös és 1938-as lapszámbővítések is eredetileg az előfizetői kör kibővítését célozták.⁵⁵⁶ De sem ezek, sem a református iskolába járó diákok szüleinek megszólítása,⁵⁵⁷ sem Baltazár Dezső lelkészekhez, főgondnokokhoz, egyházi dolgozókhoz szóló körlevele⁵⁵⁸ nem eredményezett érdemi változást. Az elégtelen előfizetői díjak mellett az évről évre megrendezett sajtóvásárnapok jelentettek még meghatározó bevételt az egyesület életében, a hetilap fenntartása vonatkozásában.⁵⁵⁹ Ezeken a vásárnapokon valamennyi templom perselypénzét a Templomegyesület kapta meg, sőt egy-egy templomban délután műsoros ünnepélyt is tartottak, amelyen adományokat gyűjtöttek a sajtóalap számára.⁵⁶⁰ Az Aranykönyvekből kitűnik, hogy a sajtóalaphoz egész évben érkeztek adományok. Bár az ilyen jellegű bevételek a „Vasárnap” fenntartásának körülbelül egynegyed részét fedezték, a hiány évről évre gyarapodott. 1939-ben a „Vasárnap” tartozása elérte a húszezer pengőt. A Templomegyesület ezt az összeget már nem tudta kezelni, éppen ezért a gyülekezet szándékán és elhatározásán múlt a lap további működése. Az egyházközség megállapodást kötött a nyomdával, melynek értelmében a fennálló tartozás felét, azaz tízezer pengőt a gyülekezet kifizet tíz év alatt. A tartozás második feléért cserébe a nyomda a „Vasárnap” kintlévőségeit kapta meg.⁵⁶¹ Mint látható, a gyülekezet komoly áldozatvállalás mellett tudta csak megmenteni a lapot a csődtől. Már ebben az időszakban felmerült a „Vasárnap” összevonása a „Keresztyén Családi Lappal”, de Révész Imre vezetésével ezt a javaslatot ekkor még nem fogadták el. Később helyi Sajtó Szövetséget is létrehoztak a „Vasárnap” megmentése érdekében.⁵⁶² A második világháború évei alatt

⁵⁵⁴ Révész: A Vasárnap ügye, in: *Vasárnap*, 12. (1925. augusztus 2-9.) 124–125; 128–129.

⁵⁵⁵ JUHÁSZ NAGY: Támogassuk a Templomegyesületet és a Vasárnapot!, in: *Vasárnap*, in: 12. (1925. szeptember 27.) 156.

⁵⁵⁶ RÉVÉSZ: Lapunk kibővülése, in: *Vasárnap*, 12. (1925. november 15.) 183–184., n.n.: Keresztyén Testvéreink, in: *Vasárnap*, 25.(1938. április 3.) 2.

⁵⁵⁷ Szakosztályi jelentés – Sajtó szakosztály 1925. = TtREL I. 31.b 156. d. 1925.

⁵⁵⁸ BALTAZÁR: Körlevél, in: *Vasárnap*, 10. (1933. december 3.) 388.

⁵⁵⁹ K. J.: Sajtóvásárnapunk, in: *Vasárnap*, 11. (1924. július 13.) 111.; Zárszámadás – 1924. 07. 01.–1925. 06. 30. = TtREL I. 31.b 156. d. 1925.

⁵⁶⁰ n.n.: Sajtó-vasárnap, in: *Vasárnap*, 9. (1932. október 9.) 321.

⁵⁶¹ Beszámoló = TtREL I.99. n) 3d.; Gazdasági Bizottság 210/1939. sz. végzése. = TtREL I.8.d. 72 d.

⁵⁶² n.n.: Megalakult a Sajtószövetség, in: *Vasárnap*, 27. (1940. július 5.) 102–103.

azonban javulást nem sikerült elérni. Sőt nyilvánvaló, hogy a még rosszabb helyzet és a még nagyobb szükség vezetett oda, hogy a „Református Jövő” ajánlatát végül elfogadta az egyházközség. A hetilap fenntartásának körülményei között talán a legmegdöbbentőbb, hogy Debrecenben, ahol 70-75.000 református ember élt és körülbelül 20.000 tagja volt a gyülekezetnek, nem tudtak legalább kétezer fős előfizetői kört verbuválni, amellyel az újság már rentábilisan működhetett volna.⁵⁶³ Az adományozásokból úgy tűnik, nem pusztán a szándék hiányzott, sokkal inkább az anyagi helyzet nem tette ezt lehetővé.

7.5. Az egységes református sajtó és a napilap kérdése

Az 1890-es évektől egész a második világháború végéig napirenden volt a napilap ügye. A napilapindítás terve mellett azonban más, az egyházi sajtó egységbe szervezésére irányuló javaslatok is napvilágot láttak. Ezek a kezdeményezések abból a felvetésből indultak ki, hogy a sok református sajtóorgánumban felaprózódott az egyház szolgálata. Hiába volt számos egyházi lap, amikor javarészüik napi szinten küzdött a fennmaradásért. Ehelyett – vélték úgy többen – kevesebb, ugyanakkor jóval stabilabb gazdasági háttérrel rendelkező lapra lett volna szükség. Ennek az elgondolásnak Ravasz László püspök volt a leghíresebb képviselője.

1907-ben Hamar István egy sajtószövetség létrehozását javasolta, a tíz évvel korábban megalapított katolikus Országos Pázmány Egyesület mintájára.⁵⁶⁴ Hamar továbbá azt is felvetette, hogy egy sajtóiroda létrehozása ugyan nem pótolná a napilapot, de előrelépést jelentene abban az értelemben, hogy a meglévő orgánumok felé célzottan továbbítaná a protestáns felekezetek híreit. Ez utóbbi javaslatra született meg 1909. márciusában a Protestáns Központi Sajtóiroda.⁵⁶⁵ 1908-ban jött létre a Magyar Kálvin Szövetség,⁵⁶⁶ amely az első világháborút megelőző években már egy „tisztá” református napilap megindításáról értekezett. 1918. január 30-án a Szövetség téli konferenciáján résztvevők megalapították a Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt.-t, majd másnap, január 31-én a

⁵⁶³ Országos jelenség volt, hogy a felekezeti próbálkozások ellenére a hívek körében továbbra is a világi, jellemzően liberális sajtó maradt a legolvasottabb a maga egyházellenességével és az egyháziasságra gyakorolt negatív hatásával.

⁵⁶⁴ KLESTENITZ: Katolikus és Protestáns sajtótörekvések Magyarországon: hasonlóságok és különbségek 1890-1918. 267.

⁵⁶⁵ KLESTENITZ: A protestáns napilap kérdése Magyarországon 1890-1918; 76.

⁵⁶⁶ Elnök: Bernát István. Fő célkitűzésük: „... a társadalmi bajok felderítése, megelőzése és orvoslása által óhajtja egyesíteni és munkaközösségbe összefogni a „magyar kálvinista egyház híveit”. in: MRZSLT 26. fond Magyar Kálvin Szövetség Iratai.

Református Sajtóegyesületet. Az egyesület⁵⁶⁷ alig több mint egy évig működött, hiszen a kömmün kitörésekor megszűnt. Azonban a témánk szempontjából fontos momentum volt, amikor a választmány 1918 őszen tervbe vette az akkor még az ORLE fenntartásában működő „Vasárnap” című néplap átvételét és napilappá szervezését.⁵⁶⁸ A Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt. egészen 1944-ig működött. Tevékenysége előbb könyv- és papírkereskedéssel, majd könyvkötő műhellyel bővült. Több évben is a Tiszántúli Református Egyházkerület és Debrecen város tulajdonában lévő nyomdavállalatnak legsikeresebb főbizományosa volt. 1932-33-ban az anyagilag meggyengült „Kálvinista Szemle” kiadójává vált.

1920-ban a történelmi kálvinista irányzat képviselői létrehozták a Kálvinista Politikai Szövetséget, a református identitásból következő politikai elvek széleskörű népszerűsítése céljából. A megvalósításhoz nélkülözhetetlennek tartották egy református napilap működtetését. Ennek érdekében még 1920-ban részvényjegyzést hirdettek, és „Örálló” címen agitációs röpiratot adtak ki több alkalommal. 1921. április 4-én az „Örállót” már politikai hetilapként rendszeresítették a felajánlásoknak köszönhetően.⁵⁶⁹ 1922-ben részvénykibocsátás is történt az ügy érdekében. A sikeres akció következtében 500.000 K tőke gyűlt össze és megtörtént a részvénytársaság megalakítása.⁵⁷⁰ A napilappá szervezés azonban ennél a próbálkozásnál is kudarcba fulladt. Ennek feltehetően a '20-as évek első felére jellemző inflációs környezet volt az oka.

1925. augusztus 20-án rendkívüli értekezletet tartott az Országos Református Lelkészegyesület⁵⁷¹ a református sajtó kérdésének ügyében. Az értekezleten lelkészek, nyomdai és könyvkiadói vezetők jelentek meg. Javaslat született egy jelentős sajtóalap

⁵⁶⁷ Célkitűzések: a budapesti református nyomda bővítése; több református nyomda indítása az országban; sajtóiroda szervezése; magyar Biblia és Énekeskönyv kiadás; református könyvkereskedés létesítése az ország több pontján; a határokon túl rekedt reformátusság ellátása vallási iratokkal; sajtóvasárnapok szervezése; Református Sajtó folyóirat indítása. in: Kováts J. I.: Egy élet prédikációja, Open Art Nyomda, 356. Elnökség: Haypál Benő; Kis József; Ravasz László; Soltész Elemér. A Sajtószövetség havonta tízezer példányban jelentette meg propagandakiadványát, a Református Sajtót. in: KLESTENITZ: A protestáns napilap kérdése Magyarországon 1890-1918; 80.

⁵⁶⁸ KLESTENITZ: A protestáns napilap kérdése Magyarországon 1890-1918; 81.

⁵⁶⁹ A világháború után a Református Sajtóegyesületet és annak lapját, a Református Sajtót megpróbálták újraéleszteni, így a két társaság között feszültség alakult ki, ami az elhaló ötletekkel együtt szűnt meg később. in: KLESTENITZ: Református, kálvinista, protestáns? Felekezeti napilap-alapítási tervek 1919-1931 között, 59.

⁵⁷⁰ GÖNCZY: Biztos léptekkel a napilaphoz, in: *Vasárnap*, 9. (1922. június 11.) 3.

⁵⁷¹ Az 1918-ban megszövegezett *Egységes politikai, kulturális, szociális és gazdasági program* a magyar kálvinizmus című reformprogramban már foglalkoztak a sajtó kérdésével. Akkor egy sajtóalap, egy sajtóiroda és egy napilap indítását szorgalmazták. in: CSOHÁNY: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról, 62. Az ORLE maga is laptulajdonos volt, akkor a Lelkészegyesület és a Vasárnap című lapok kiadásáért felelt.

felállításáról, több új orgánum indításáról, a meglévő periodikák munkájának összefogásáról, valamint egy központi sajtóiroda megszervezéséről. A sajtóiroda végül az evangélikus egyházzal közös szervezésben és finanszírozásban valósult meg. A Protestáns Sajtóiroda 1926. június 1-jén kezdte meg működését. A következő évben pedig a nemzetközi hírszolgálat is elindult „Ungarisch-Protestantischer Pressedienst” néven. Szintén 1927-ben hozta létre a „Magyar Protestánsok Lapját” felekezeti jelleggel a Bethlen Gábor Szövetség.⁵⁷²

Egy másik felekezeti alapú próbálkozás volt a Hit és Szolgálat munkaprogram, amelyet a „Kálvinista Szemle” és a „Keresztyén Család” folyóiratok munkatársai állítottak össze. Ennek a munkaprogramnak is a fő célkitűzése a református napilap elindítása volt. Bár a kezdeményezésnek kezdetben komoly támogatói is akadtak. A Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete körében is komoly agitációs munkát végeztek a kezdeményezés sikere érdekében.⁵⁷³ Végül azonban ez a kezdeményezés is elbukott. Sőt a „Keresztyén Család” munkatársi köre, miután a „Kálvinista Szemle” szerkesztőivel a kialakult feszült légkörben megszüntették együttműködésüket, egy újabb lapot alapítottak, a „Református Figyelőt”.⁵⁷⁴ A „Figyelő” a „Szemle” konkurenciája lett.⁵⁷⁵ Ennek következtében nem az integráció, hanem a szétaprózódás folyamata erősödött. Bár a korszak sokféle lehetőséget tartogatott a református sajtó számára, napilapot végül nem sikerült alapítani a kálvinistáknak. A kezdeményezéseket több irányból is támogatták, az elképzelések – talán az érdekek? – mégsem egyeztek. A Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete a maga részéről mindent megtett az ügy érdekében. Kiállításuk a református napilap és az egységes sajtó érdekében azért is érdekes, mert a „Vasárnap” előfizetői és anyagi gondjait a korábbiakból már ismerjük. Kijelenthető, hogy a Templomegyesület lapja kizárólag azért tudott ilyen hosszú időn keresztül fennmaradni, mert a *genius loci*, a hely szelleme, a debrecenieikben működő lokálpatriotizmus nem engedte, hogy megszüntessék az egyébként folyamatosan veszteséget termelő lapot. Ezt nem felelőtlen gazdálkodásnak, hanem a helyi értékekhez való erőn felüli ragaszkodásnak neveznénk, amely nem kellően értékelt tulajdonság egyházunkban. Meglátásunk szerint az egységes, országos

⁵⁷² KLESTENITZ: Református, kálvinista, protestáns? Felekezeti napilap-alapítási tervek 1919-1931 között, 62–64.

⁵⁷³ n.n.: Lesz-e napilapunk? in: *Vasárnap*, 14. (1924. november 27.) 385.; n.n.: Mit akarunk a református napilappal?, in: *Vasárnap*, 15. (1928. január 22.) 27.; n.n.: Felhívás a református napilap érdekében!, in: *Vasárnap*, 15. (1928. május 13.) 157.

⁵⁷⁴ Ravasz László a Református Figyelőben fejtette ki véleményét számos kérdésben. in: KISS: Identitásépítés a magyar református sajtóban a XX. század első felében, 86.

⁵⁷⁵ KISS: Identitásépítés a magyar református sajtóban a XX. század első felében, 85.

református sajtó azért sem volt egy megvalósítható koncepció, mert ezt a helyi lelkiséget nélkülözte volna, így jóval kevesebb erőt tudott volna felsorakoztatni, mint a helyi, kis létszámú lapok összessége. Az 1930-as években azonban már nem is volt realitása egy új, országos lefedettséggel rendelkező napilap létrehozásának, hiszen a meglévő sajtóorgánumok is sokszor küzdöttek fennmaradásukért. A korszak végére erőteljes egységesülés jelei mutatkoznak, ez azonban inkább szükségtől, semmint a belátástól volt vezérelve. Ugyan Ravasz László a maga részéről határozottan kiállt a sajtó harmonizációja mellett, a második világháborút követő időszak egyházpolitikája rávilágított: az egyházi ügyek és intézmények koncentrációjának, egységesítésének megvannak, megvoltak a maguk hátulütői is.

8. „Hagyomány és élet, kegyelet és lelki tűz, történelmi »egyháziasság« és történetietlen »pietizmus« tulajdonképpen állandóan keresik egymást a kálvinizmusban” – Teológiai irányvonalak a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületében

Id. Révész Imre „Kálvin élete és a kálvinizmus” című könyve 1864 tavaszán jelent meg. Ez volt az első Kálvin-életrajz, amely magyar nyelven íródott. A téma népszerűségét jelzi, hogy az első kiadás példányai már az előjegyzéskor elfogytak.⁵⁷⁶ Jelentős és hiánypótló volt ez a mű a kálvinista jellegére mérhetetlenül büszke magyar református társadalom köreiben. Részben ennek a könyvnek köszönhetően alakult ki a XX. század első évtizedeiben egy Kálvin-reneszánsz a magyar református egyházban. A két világháború közötti években alapvetően három, Kálvin nevét viselő irányzatot lehetett megkülönböztetni: a *történelmi kálvinizmus*, az *egyházias kálvinizmus* és a *lelki kálvinizmus*. A *történelmi kálvinizmus* gondolatisága Sebestyén Jenő nevéhez köthető, aki holland mintára⁵⁷⁷ nagyon szigorúan határozta meg a kálvinista teológia lényegét.⁵⁷⁸ A világnézetinek vagy konfesszionálisnak is nevezett irányzat a kizárólagosság igényével fellépve jelentős irodalmi tevékenységet folytatott. A hitvallások tanításához való szigorú ragaszkodás és a történelemre mint hitelesítő tényezőre való hivatkozás a *történelmi kálvinizmus* fő jellemzői közé tartoztak.⁵⁷⁹ Az *egyházias és lelki kálvinizmust* a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületében jelentős szerepet betöltő Baltazár Dezső és Révész Imre kapcsolatán keresztül mutatjuk be.

8.1. „Debreceni papi egyetértés”

Dr. Ecsedi István⁵⁸⁰ naplójában a következőt olvassuk: „*Ma hallottam (1920. szeptember 28.), hogy a Templomegyesület alakuló közgyűlésén Révész Imre Baltazár liberális erős beszéde közben a szószék alatt névjegyére írta, hogy a püspök véleményét nem osztja, lemond a szerkesztőbizottság elnöki tisztéről, és ezt a titkár Tóth Jánosnak átadta. Ez a debreceni papi egyetértés (az átadást láttam).*”⁵⁸¹

⁵⁷⁶ GAÁL: Kálvin ébresztése, 167.

⁵⁷⁷ Itt elsősorban az Abraham Kuyper fémjelezte holland neokálvinizmusra kell gondolnunk. Ennek definícióját Kuyper a következők szerint foglalta össze a Princetoni Egyetemen megtartott előadássorozatában: „*konfesszionalista antiliberális és antimodernista teológiai irányzat erőteljes politikai felhangokkal.*” in: LÁNYI: Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus, 229.

⁵⁷⁸ RÉVÉSZ: History of the Hungarian Reformed Church, 153.

⁵⁷⁹ BOGÁRDI SZABÓ: Kálvin és a kálvinizmus-irányzatok Magyarországon, 346.

⁵⁸⁰ Dr. Ecsedi István etnográfus, múzeumigazgató, újságíró, presbiter és politikus, Baltazár Dezső köréhez tartozott (1885–1936).

⁵⁸¹ BALOGH: Dr. Ecsedi István naplójegyzetei, 195–196.

Ecsedi leírása alapján Révész Imre és Baltazár Dezső összekülönbözött. A nézetkülönbség egyik kiváltó oka Baltazár DKTE alakuló közgyűlésén elmondott beszéde. Vajon miben mutatkozott meg a két nagy hatású lelkipásztor egyet nem értése? Mit mondott a püspök az alakuló közgyűlésen, ami Révész Imrében ilyen fokú visszatetszést keltett? Milyen hatással volt mindez a debreceni reformátusságra? Milyen teológiai nézetkülönbségeket fedezhetünk fel kettejük között? Mikor és hogyan sikerült a feszült helyzetet feloldani? A következőkben ezekre a kérdésekre keressük a választ.

A világháború, a forradalmak, majd a kiépülő Horthy-rendszer első éveiben a debreceni lelkészek közötti kapcsolat rendkívül megromlott. Már említettük a Baltazár ellen összehívott, majd szabálytalanul megtartott, elmarasztaló presbiteri gyűlést. A tiszántúli püspök ellen lehangosabban és leglátványosabban Dicsőfi József, az egyházközség vezető lelkésze lépett fel,⁵⁸² de Uray Sándor és Szele György is a püspök ellenzékéhez tartozott. A lelkészek közötti feszültségnek több oka is volt. Amíg Baltazár a kiépülő rendszert kritikusan szemlélte, addig az említett lelkészek a KNEP helyi szervezetének tagjai voltak. Baltazár volt az, aki elsőként ismerte fel az 1918-ban kiadott Codex Iuris Canonici 1060. kánon káros következményét a református közösségre nézve, ezért rendkívül kritikus hangot ütött meg a katolikus közösséggel szemben.⁵⁸³ Ehhez képest Dicsőfi vezetésével a debreceni lelkészek és a gyülekezet egy része látványosan jó kapcsolatot ápolt a helyi katolikussággal.⁵⁸⁴ A püspök kritikusi Baltazár egyházkormányzói tevékenységét is bírálták. A helyzet súlyosságát jól mutatja, hogy Ecsedi beszámolója szerint 1920. július 21-én a Baltazárhoz hűséges gyülekezeti tagok egy csoportja (Balogh István, Deák István, Balogh Istvánné, Sass Béláné – a két hölgy később vezető tisztséget töltött be a Templomegyesületben) felkereste Dicsőfit, Urayt és Szelét, hogy kibékítsék őket a püspökkel.⁵⁸⁵ Ebbe a nézetkülönbségtől terhes lelkészi közösségbe érkezett meg a fiatal lelkipásztor-egyháztörténész Révész Imre. Dicsőfi József 1920. augusztus 31-én váratlanul meghalt.⁵⁸⁶ Baltazár debreceni ellenzéke Révész Imrében látta meg csoportjuk új vezéralakját.⁵⁸⁷ Bár Baltazár és Révész kapcsolata

⁵⁸² Dicsőfi József (1859-1920) püspökjelölt volt két alkalommal is. 1911-ben Baltazár és Dicsőfi között dőlt el a választás, előbbi javára.

⁵⁸³ CSIKESZ: Baltazár Dezső, 11.

⁵⁸⁴ n.n.: Kínos meglepetések Debrecenből, in: *Nemzeti Újság*, 11. (1920. április 6.) 1.

⁵⁸⁵ BALOGH: Dr. Ecsedi István naplójegyzetei, 193.

⁵⁸⁶ NÉMETH: Dicsőfi József, 367.

⁵⁸⁷ SZÁSZ: Baltazár Dezső, 270.

meglehetősen szívélyesen indult, úgy tűnik, nézetkülönbségeik a teológia és az egyházkormányzás kapcsán – egy időre – mégis elnehezítették kapcsolatukat.

Baltazár feltehetően bizalmat szavazott az ifjú Révésznek – a híres debreceni prédikátor Révész Imre unokája és a kassai/miskolci püspök Révész Kálmán fia. Ezt jelzi, hogy Uray Sándor helyére, akit minden bizonnyal a Baltazár elleni fellépése miatt mentettek fel szerkesztői feladatai alól, Révész Imrét jelölte a püspök a „Vasárnap” élére. Ezt a jelölést mondta vissza Révész a Templomegyesület alakuló közgyűlésén. Majd 1921 során elindította a Hit és Élet teológiai folyóiratot, amely a Szomjas Gusztáv által kiadott „Tiszántúl” mellékleteként jelent meg. Szomjas Gusztáv Baltazár politikai ellenzéki körének volt vezetője.⁵⁸⁸ A Nagytemplom újraavatása előtt egy nappal Szomjas Gusztáv és több magasrangú debreceni tisztségviselő memorandummal fordultak Baltazárhoz, hogy politikai ténykedését hagyja abba – nyilvánvalóan a megkeresés a következő napi tömegrendezvényre fokozottan vonatkozott. 1921. március 9-én a Nagytemplom újraavatásának napján Révész és Szomjas a főispáni irodába invitálták a Péceli kör több tagját – akik Baltazár kritikusai voltak a zsinat szintjén –, hogy a megújulási mozgalom programjáról⁵⁸⁹ érdeklődjenek, és tanácskozzanak „*az ottani Szellem ellensúlyozásáról*”.⁵⁹⁰ Révész Imre tehát egyértelműen a debreceni, Baltazár-kritikus körnek volt meghatározó tagja az 1920-as évek elején. Mielőtt részletesen tárgyalnánk azokat a pontokat, amelyekben Révész nyíltan vagy burkoltan megkérdőjelezte Baltazár Dezső álláspontját, a püspök teológiai és egyházkormányzói nézeteit mutatjuk be.

8.2. Baltazár Dezső és az *egyházias kálvinizmus*

Baltazár Dezső az *egyházias kálvinizmus* egyik jelentős képviselője volt. Ez az irányzat Debrecenben már a XIX. század második felében megmutatkozott, leginkább a liberális teológiával szemben állást foglalók körében. Az *egyházias kálvinizmus* a kálvinista történelmi hagyományokra támaszkodva bírálta a liberális teológia egyházatlanságát és a budapesti ébredésiek általános keresztyénségét. Ugyanakkor a *történelmi kálvinizmus* merevségével és holland irányvonalával sem értett egyet.⁵⁹¹ Az *egyházias kálvinizmus* kizárólag az elődök példájára építve⁵⁹² – különösen tiszántúli, azon belül debreceni

⁵⁸⁸ Ennek a körnek egyébként Révész Imre bibliaórát is tartott.

⁵⁸⁹ Később ez öltött testet a Kunhegyesi Memorandumban.

⁵⁹⁰ BOLYKI-LADÁNYI: MRE 1918-1948, 30.

⁵⁹¹ CSOHÁNY: Rövid egyháztörténelem, 36–37.

⁵⁹² „Baltazár Dezső püspök ennek alapján (2Thessz 1, 3-4) vázolta a kálvinista Róma történetét. Rámutatott arra, hogy ennek a városnak a kálvinista népe mindenkor megmaradt a tiszta evangéliumi hit fénylő

tradíciókra – igyekezett a református egyház egységét és megújulását kimunkálni.⁵⁹³ Baltazár vezetésével jött létre az *egyházias kálvinizmus* szimbolikus szervezete, az ORLE. Az egyháztársadalmi célkitűzések mellett a református öntudat megerősítését elsőrendű feladatnak tartották. Ennek érdekében hangsúlyozták a református felekezet egyetlen igaz keresztyén voltát,⁵⁹⁴ valamint a hitvallások szerepét.⁵⁹⁵ Továbbá a belmisszió országos megindításán, valamint a református egyház valláserkölcsei és pénzügyi felvirágoztatásán fáradoztak.⁵⁹⁶ Az *egyházias kálvinizmus* – a tömbreformátusság tradíciójából kiindulva – a mai fogalmak szerint a népegyházi keret megerősítését tűzte ki célul maga elé.⁵⁹⁷ Ebben jelentős szerepet szántak a látványos tömegeket megmozgató nagygyűléseknek, a lélekindító előadásoknak és a kálvinista sajtónak. Az *egyházias kálvinizmussal*, különösen is a Baltazár Dezső által fémjelzett irányával kapcsolatban nem lehet eltagadni annak erőteljes antikatolikus, vagyis katolikusellenes voltát. A tiszántúli-debreceni hagyományokat⁵⁹⁸ markáns módon

világossága mellett. 'Nem alkudtak, nem egyezkedtek, nem hajoltak, nem változtak az innen-onnan jövő tudományok, irányzatok, politikák, körülmények, érdekek, divatok, kecsegtetések vagy félemlítések szeleinek forgása szerint, mert tudták, hogyha Jézus tegnap és ma ugyanaz és ugyanaz marad mindörökké, akkor nekik is meg kell állaniuk az evangélium igazsága mellett változatlanul. Hitüknek bizonyosságul megállták hitüknek próbáit is. Itt egyenes út volt mindég: előre a világosságban, fölfelé a tökéletességben. Sohase visszafelé, sohase a sötétbe.'” in: BALTAZÁR: Prédikáció, in: *Egyetértés*, 2. (1920. szeptember 28.) 1.

⁵⁹³ BOGÁRDI SZABÓ: Kálvin és a kálvinizmus-irányzatok Magyarországon, 347.

„A személyes egy Isten hitének vallóival, akik józan, tiszta erkölcs szerint élnek, általános valláserkölcsei érdekösségben vagyunk és készek, mint egyház, a magunk gyülekezetében függetlenül, mint egyesek más társadalmi, politikai és tudományos közösségében is – de mindig és mindenütt sajátos valláserkölcsei és nemzeti szellemünknek megfelelő módon és eszközökkel közös küzdelemre akár haladás, akár visszafejlesztés jegyében támadt mindennemű romboló irányzatok ellen.” BALTAZÁR: Hitvallásom rövid tartalma, 13.

⁵⁹⁴ „Azért nem akar ez az alakulandó egyesület semmi más tényezővel egyezkedni, alkudozni, szövetkezni, egyeledni és keveredni, mert Isten országa és Magyarország számára tisztán akarja megoltalmazni azt az értéket, amit Debreczen ősi felfogása s a mostani kálvinista polgárság ennek megfelelő tiszta hitelvi álláspontja és nemzeti szelleme jelent.” BALTAZÁR: Megnyitóbeszéd, in: *Egyetértés*, 2. (1920. szeptember 28.)2.

„Vallásunkhoz, egyházunkhoz azért ragaszkodunk, mert a magunk vallását tartjuk hamisítatlan keresztyén vallásnak; a magunk egyházát evangélium szerinti keresztyén egyháznak.” BALTAZÁR: Az én hitvallásom, 13.

⁵⁹⁵ „Íme így néz ki az én magyar kálvinizmusom élettartalma és életiránya. Akik azt állítják, hogy mi protestánsok csak tagadni tudunk, hogy hitünknek tartalma nincs: azok nem tudják, mit beszélnek, vagy tudva mondanak célzatos valótlan.” BALTAZÁR: Az én hitvallásom, 13.

⁵⁹⁶ HATOS: Szabadkőművesből református püspök, 76.; SZÁSZ: „A háború után...”, 138.

⁵⁹⁷ „Nem csoda tehát, ha a debreczeni kálvinista polgárság, amely éppen a tiszta evangéliumhoz, a megvesztegetetlen kálvini tanhoz, Kálvin és Méliusz fényes örökségéhez való hűségével ragaszkodásával tette nagygyá s világhíressé Debreczent, kívánja s követeli, hogy legyen Debreczenben törül metszett, vérbeli igaz debreczeni kálvinista egyháztársadalmi egyesület is.” BALTAZÁR: Megnyitóbeszéd, in: *Egyetértés*, 2. (1920. szeptember 28.)2.

⁵⁹⁸ „E város népének, ha jobb jövőt akar, emlékezni és eszmélni kell azokra a lelki sajátságokra, amelyekkel múltjának küzdelmei győzelmei koszorúját fonták homlokára. Debreczen város életén a nyugodt lélek derüje tetszett meg bizonyosságul az Isten törvénye szerinti kötelességek teljesítése felett boldogan számot vető lelkiismeretnek. Belső ellenség rontásától nem kellett félnie, mert a maga iskolájában, a maga hite és erkölce szerint nevelt magának saját képe szerinti nemzedékeket és kiváltképen való népet, amelyre minden

határozza meg az ellenreformáció szomorú tapasztalata. Ebből a tapasztalatból, valamint az új vatikáni direktívából kiindulva Baltazár és az őt támogatók éles kritikával és határozott szembenállással nyilvánultak meg a katolikus egyházzal kapcsolatban.⁵⁹⁹ Kiállásukat már akkor is többen paranoidnak tartották. A debreceni helyzetet árnyalja Ecsedi István naplóbejegyzése 1920 tavaszáról. Ekkor ugyanis az a hír borzolta a kedélyeket Debrecenben, hogy a katolikusok meg akarták szerezni a Kossuth utcai templomot, mondván abba úgysem jár senki.⁶⁰⁰

8.3. Révész Imre kritikája Baltazár Dezső irányába

Révész Imre 1920 és 1923 között több helyen és többféleképpen bírálta Baltazár Dezsőt és az általa képviselt *egyházias kálvinizmust*. A kritikákat témájuk és megjelenésük szerint három csoportba tudjuk beosztani. Burkolt megfogalmazásban vagy meg sem jelent írásokban bírálta a Baltazár személye körül kialakult, eltúlzott tiszteletet. Újságcikkekben, prédikációkban, tanulmányokban állt ki a másokkal való – más kegyességi irányzatokkal, más felekezetekkel – együttműködés mellett. Végül a presbitérium előtt, több lelkésztársával egyetemben, kritikával illette a Kálvinisták Templomegyesületének struktúráját és működési módját.

A Baltazár Dezsőt ért támadások, majd a tízéves püspöki jubileumok számos lehetőséget kínáltak a debreceni és tiszántúli egyházi tisztségviselőknek, hogy kifejezzék a püspök felé megbecsülésüket és tiszteletüket.⁶⁰¹ Előfordult, hogy Révész Imre óvatosan megfogalmazott kritikával illette a Baltazár személyére irányuló kultuszt. 1920. október 27-én, az „Egyetértés” hasábjain jelent meg egy cikk a következő címmel: *A Kálvinista Templomegyesület Baltazár Dezső mellett*. A címből kiindulva azt gondolhatjuk, hogy a szerző a Templomegyesület támogatását fejezi ki az éppen heves támadás alatt lévő püspök felé. Lényegében ez igaz is. Nem lehet azonban szó nélkül elmenni a szöveg következő sorai mellett:

bízás támaszkodhatott. Nem félt a külső ellenségtől sem. Nem 'henye kövekből' rakott 'tetemes falakkal' védte meg magát, hanem a lélek megvívhatatlan erőivel: a mindent magával hordozó tudománnyal s a világot meggyőző hittel... A tiszta tudomány és elegyítetlen evangélium gyümölcseképpen állandó békesség áldása gyönyörködtette itt az embereket.” in: BALTAZÁR: Régi alapon újjáépítés, in: *Debreceni Képes Kalendárium az 1920-ik esztendőre, Huszadik évfolyam*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1920, 18–19.

⁵⁹⁹ „Békességet akarunk másokkal, de a magunk igazának bántódása nélkül.” BALTAZÁR: Megnyitóbeszéd, in: *Egyetértés*, 2. (1920. szeptember 28.) 2.

⁶⁰⁰ BALOGH: Dr. Ecsedi István naplójegyzetei, 192.

⁶⁰¹ n.n.: Dr. Baltazár Dezső ünneplése püspökségének tizedik évfordulóján, in: *Vasárnap*, 8. (1921. május 29) 1–2.; n.n.: A püspök üdvözlése, in: *Egyetértés*, 3. (1921. május 20.) 2.; n.n.: Húsznál több küldöttség üdvözlöi Baltazár püspököt, in: *Egyetértés*, 3. (1921. május 22.) 2.

„Mindenekelőtt hangsúlyozza templomegyesületünk, mint amely a tiszta és puritán református keresztyén szellemnek és erkölcsnek városunkban alvó fölébresztését tekinti egyedüli feladatának, hogy legjobb lelkiismerete szerint soha semmilyen formájában sem kíván személyi kultuszt űzni. Távol áll tőle ez a szándék saját vezetőivel szemben is, akiket az evangéliumi reformáció nagy és örök eszményeinek szolgálatában csakis alárendelt eszközöknek tekint.”⁶⁰²

A cikknek nincs feltüntetve a szerzője. A levéltárban azonban, Révész Imre anyagában van az újságból egy példány, és a cikk mellé ceruzával ennyi van írva: *A szöveg tőlem.*⁶⁰³ Néhány hónappal később, a Nagytemplom újrászentelése után (1920. március 08.) Révész írt egy rövid tanulmányt – amely úgy tűnik, nyomtatásban nem jelent meg – Baltazár Dezső *Az én hitvallásom* című összefoglaló munkájával kapcsolatban. Révész Baltazár fogalmazását túlságosan általánosnak tartotta, amelyen nem érződik eléggé a kálvinista jelleg. Továbbá a tantételek mögötti személyes megtapasztalás megfogalmazását is hiányolta. A leginkább mégis az ellen kelt ki, hogy a tiszántúli egyházmegyék a püspök iránti túlbuzgóságukban arra tettek indítványt, hogy jelentessék meg és terjesszék a művet, amelyet Révész erre egyáltalán nem tartott alkalmasnak. A küldöttek szavai mögött túlhajtott tiszteletet erős kritikával illette.⁶⁰⁴

A felekezeti feszültség növelését, a kálvinista öntudat öncélú hangoztatását,⁶⁰⁵ valamint az egyéb református szervezettel, kegyességi körrel való együttműködés hiányát újságcikkekben, prédikációkban és tanulmányokban bírálta az ifjú debreceni lelkipászor. 1921-ben négy prédikációban állt ki a keresztyén egység mellett,⁶⁰⁶ *Mai Magyar Kálvinizmus* címmel pedig tanulmányt jelentetett meg, amelyben az *egyházias kálvinizmus* antikatólikus beállítottságát kritizálta. Révész elismerte ugyan, hogy a tiszántúli történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a katolikus felekezettel szemben nem árt a bizalmatlanság, mégis túlzónak látta Baltazárék állásfoglalását. Valamint azt a

⁶⁰² n.n.: A Kálvinista Templomegyesület Baltazár Dezső mellett, in: *Egyetértés*, 2. (1920. október 27.) 205.

⁶⁰³ TtREL I.8.d. – 1920.

⁶⁰⁴ LOVÁSZ: Révész Imre, 58–60.

⁶⁰⁵ „Öncélként erőltetni az egyházszeretetet, a felekezeti öntudat megújódását, lehetetlen gondolat és hiábavaló fáradság... Ahol hamisítatlan református keresztyén élmények és gondolatok újra hatalmokban kerítik a szíveket, az elméket s az életeket és megújult hitbuzgóságot, megtisztult egyéni és közéletet teremtenek: ott magától fog újra fölgerjedni az egyház iránti szeretet is és magától fog meggerincesedni manapság nagyon is kocsonyás felekezeti öntudatunk.” RÉVÉSZ: Régi kutak, in: *Vasárnap*, 7. (1920. november 21.) 2.

⁶⁰⁶ RÉVÉSZ: A keresztyén egység, Négy prédikáció.

közkeletű kálvinista életszemléletet is kritizálta, miszerint attól lenne valaki református, hogy nem katolikus.⁶⁰⁷ Az említett tanulmány első kéziratában egyébként a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületét az antikatolikus kálvinizmus szellemében létrehozott egyesületként írta le.⁶⁰⁸ Ez a megállapítás a később nyomtatásban megjelent változatokból már kimaradt. Közvetve ugyan, de a Vécsei Szövetséggel kapcsolatos beszámolójában a felekezeten belüli széthúzást is elítélte.⁶⁰⁹

Témánk szempontjából a legfontosabb bírálatok a Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete alapszabályát és működési struktúráját érintően fogalmazódtak meg. Amikor az egyesületet a presbitérium fennhatósága alá bevonták, a döntés előtt a presbiteri gyűlésen a lelkészi kar is véleményezte az elfogadásra benyújtott tervezetet. A Révész Imre által megfogalmazott vélemény a következőkben foglalható össze: a lelkészi kar örömmel fogadta az egyesület megalapítását, hiszen szükségesnek látta azt. Ugyanakkor a tervezetben több hiányosságot is felfedezett, amelyeket átgondolásra érdemesnek talált. A kálvini elvek egyértelmű sérülését látja abban a rendszerben, amely a gyülekezet egyesületében szolgálatot vállalók kinevezését és megbízását az elnökségre bízta, ezzel elvéve a gyülekezettől ezt a jogot. Révész úgy látta, hogy az egyesületben munkálkodók a kálvini felosztásban a diakónusoknak felelnek meg,⁶¹⁰ akiket a gyülekezet köréből kell kiválasztani és a gyülekezet felhatalmazásával kell ellátni. Révész azt is nehezményezte, hogy a felügyeleti jog az előkészítő bizottságra van bízva a presbitérium helyett, továbbá, hogy a gyülekezet lelkészei annak ellenére nincsenek eléggé bevonva a szolgálatba, hogy adott esetben komoly teológiai kérdések merülhetnek fel.⁶¹¹

8.4. Révész Imre és a lelki kálvinizmus

„Tegyük kálvinizmusunkat lelkünk tüzeiben lelkivé. Hitté és életté.”⁶¹²

⁶⁰⁷ RÉVÉSZ: Mai Magyar Kálvinizmus, 12–13.

⁶⁰⁸ RÉVÉSZ: Mai Magyar Kálvinizmus (kézirat), TtREL I.8.d.

⁶⁰⁹ „Ez a finom és tiszta baráti hálózat igen széles kiteljesedésű földrajzilag is... még sokkal szélesebb kiteljesedésű bensőleg, amennyiben a legkülönbözőbb vérmérsékletű és legváltozatosabban eltérő theológiájú tagokat – szélső pietistától szélső racionalistáig minden képzelhető árnyalatot – képes ugyanazon szent cél és eszmény egységébe belékötni... Mielőttünk semmi sem bizonyítja olyan világosan, mint ez a tény, hogy valóban pünkösti idő – tehát nem a fogalmakon és a szóhüvelyeken való rágódás, különbözőképpen értelmezett, de egyformán életetlenné hagyományokon való viszálykodás, hanem az elmélyedés, a bizonyágtétel és a tett prófétai és apostoli kora – következik.” RÉVÉSZ: Marosvécs, in: *Hit és Élet*, 1. (1921. november 13.) 2.

⁶¹⁰ FEKETE: A kálvini reformáció és a diakónia, 287.

⁶¹¹ Szabályrendelet – 1921 = TtREL I. 99.d) 62. 1921. Iktatószám: 1493/1921.

⁶¹² RÉVÉSZ: Hagyatékunk, in: *Hit és Élet*, 3. (1923. november) 192.

A korszakban meghatározó teológiai irányzatok közül – itt főként a *történelmi kálvinizmusra*, az *egyházias kálvinizmusra* és a budapesti ébredési mozgalomra gondolunk – Révész egyikben sem találta meg a saját hitéletéhez és lelki karakteréhez illőt. A *történelmi kálvinizmus* dogmatikus merevségétől és átpolitizáltságától, az egyházias kálvinizmus frázisszerű, csupán a keretekre és a dicsőséges múltra fókuszáló szólamaitól, az ébredésiek gögösségétől igyekezett elzárkózni.⁶¹³ Ő a kálvinizmus alatt valami egészen mást értett. Az általa kívánatosnak tartott irányzatnak a *lelki kálvinizmus* vagy *pietista kálvinizmus* nevet adta. Programját a Hit és Élet hasábjain, valamint a Mai Magyar Kálvinizmus című tanulmányában adta közre. Ezeket megvizsgálva elmondható, hogy Révész számára a vallásban, a református hitben a személyes hit került az első helyre. Ő a Krisztussal való közösség megélését,⁶¹⁴ a lelki folyamatok személyes jellegét, az imádság, a bibliaolvasás, a családi áhítatok fontosságát hirdette.⁶¹⁵ Tette mindezt – a fővárosi pietista mozgalmakkal ellentétben – hitvallásos alapon, a magyar református tradícióra alapozva. Így lett Révész *lelki kálvinizmusa* a debreceni kegyességi tradíciók örököse és továbbvivője.⁶¹⁶ Miközben a korszakra jellemző világtrendektől sem maradt el. Révész egyházkritikája szerint az egyház minden problémája abból eredt, hogy nem akart egyház lenni, hogy nem akart krisztusi lenni és nem akart református lenni. A megújulást szorgalmazóknak ezeket a kérdéseket kell az egyházban a helyükre tenniük.⁶¹⁷ Számára a kálvinizmus nem egy frázisszerűen ismételtetett jelszó, hanem egy életmód, egy speciális lelki karakter, amely a szellem és a lélek vallása.⁶¹⁸ Gondolkodásában a megtérés, a személyes istenkapcsolat játszottak központi szerepet. A régiek hitéletéből a hitbuzgóságot, a puritán magánéletet és a családi hitéletet emelte ki.⁶¹⁹ Meglátása szerint az a jó keresztyén, aki nemcsak személyes kapcsolatban van az Istennel, de róla

⁶¹³ RÉVÉSZ: Mai Magyar Kálvinizmus, 11–34.

⁶¹⁴ „Az egyik szívdobbanás a Péteré: Te vagy a Krisztus!... Az egyháznak csak azok a tagjai a megbízható hordozói, a sziklafunamentumai emberi részen, akiknek királyuk, életük, üdvösségük, mindenük: egy szóval Krisztusuk a Jézus.” RÉVÉSZ: Egyházunk megújódása II., in: *Hit és Élet*, 2. (1922. július 2.) 2.

⁶¹⁵ „Pietista kálvinizmust akarunk abban az értelemben, hogy mint kálvinisták ne restelljük a magános és közös buzgó imádságot, a családi istentiszteleteket, az Isten igéjének rendszeres tanulmányozását, az Úrvacsora fölvetelének megrendült és megalázott lélekkel való minél sűrűbb gyakorlását – és vegyük rettenetesen komolyan azt, hogy a keresztyénség elsősorban éppen kálvini értelemben személyes bűnharcot, megtérést és megigazulást, újjászületést és megszentelődést jelent.” RÉVÉSZ: Mai Magyar Kálvinizmus, 43.

⁶¹⁶ Méliusz Juhász Péter hitvallásossága, Martonfalvi Tóth György puritanizmusa és Szikszai György személyes vallásossága ötvöződött a *lelki kálvinizmusban*.

⁶¹⁷ LOVÁSZ: Révész Imre, 86.

⁶¹⁸ „A kálvinizmus egy határozott, öntudatos, jellegzetes lelki mivolt, szellemi élet és abból fakadó életfolytatás és életalakítás.” RÉVÉSZ: Mai Magyar Kálvinizmus, 35.

⁶¹⁹ RÉVÉSZ: Régi kutak, in: *Vasárnap*, 7. (1920. november 14–21.) 1–2.

vallást is tesz, méghozzá egy evangéliumi egyház közösségében.⁶²⁰ Úgy érezte, a debreceni *tömeggyülekezet* legfontosabb kérdése is az volt, hogy hogyan válhat hitvalló egyházzá.⁶²¹ Hangsúlyozta, a kálvinizmusnak hirdetnie kell Isten egyedülálló fenségét, a földi rendszerekkel és az emberi hatalmaskodásokkal szemben.⁶²² A többi kegyességi irányvonallal vagy felekezettel szemben sem lépett fel a kizárólagosság igényével. Ehelyett a kölcsönös tiszteleten és egymás megsegítésén⁶²³ alapuló hozzáállást hirdette.⁶²⁴ Koncz Sándor Révész *lelki kálvinizmusában* a magyar református teológiai megújulás eredőjét látta.⁶²⁵

8.5. Összefogás, együttműködés

Révész Imre – Baltazár javaslatára – 1923-ban egyházkerületi főjegyzővé vált. Ezzel az ifjú lelkésznek rengeteg adminisztrációs feladatot kellett ellátnia. Szász ezt úgy értékelte, hogy Baltazár így semlegesítette Révészt.⁶²⁶ Baltazár eredeti szándékát pontosan felfejteni nem tudjuk, az viszont biztos, hogy 1923-tól kezdve Révész Imre egyrészt a püspök közvetlen munkatársává vált, másrészt ő szervezte meg a Központi Lelkeszi Hivatalt, amelynek első moderátora is volt. Révészt ráadásul 1925-től konventi, 1928-tól pedig zsinati taggá választották – aligha történhetett ez meg Baltazár Dezső jóváhagyása nélkül. A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének munkájában Révész 1922-től kezdett el aktívan részt venni. Ekkortól szervezte a Hitvédelmi szakosztály előadásait. Majd 1923-tól átveszi a Sajtó szakosztály irányítását és a „Vasárnap” főszerkesztőjévé válik, ahogy eredetileg is tervezte Baltazár Dezső. Mikor és hogyan békélt meg egymással a két debreceni lelkész? Volt-e ilyen pillanat, vagy csak a társadalmi és felekezeti feszültségek csökkenésével az országos tendenciáknak megfelelően a debreceni helyzet is konszolidálódott? Válaszok helyett álljon itt egy idézet az életére visszatekintő Révész Imrétől:

⁶²⁰ „Nem vagy addig keresztyén, míg nem vagy hitvalló keresztyén”. RÉVÉSZ: Hitvallás, in: *Vasárnap*, 7. (1920. október 3.) 2.

⁶²¹ RÉVÉSZ: Vallomások, 59.

⁶²² RÉVÉSZ: Magyarság és kálvinizmus, 295.

⁶²³ „Az egyházban élni és egyháztagnak lenni eszerint annyit tesz, mint lelki testvéreinkkel híven összefogva és egymást kölcsönösen segítve, Istennek szentelt életet élni.” RÉVÉSZ: Egyházunk megújódása I., in: *Hit és Élet*, 2. (1922. június 25.) 2.

⁶²⁴ Révész ökumenikus beállítottsága – amely a kassai, kolozsvári, montaubani diákévekben gyökerezik – korát meghaladó álláspont volt. Emiatt többször megbélyegezték. Zoványi Jenő például azzal vádolta, hogy azért kapott Corvin-koszorút, valamint akadémiai tagságot, mert a katolikusokkal barátkozott – egyháza érdekeivel sem törődve. ZOVÁNYI: Új egyháztörténetírás, 16.

⁶²⁵ KONCZ: Révész Imre, mint a teológiai megújulás megindítója, in: *Református Egyház* 1979/1., 17.

⁶²⁶ SZÁSZ: Baltazár Dezső, 271.

„Ebből a központi gondolatomból és törekvésemből következett, hogy a missziói vonal mindig sokkal jobban érdekelt, mint az egyházpolitikai. Nem vontam ugyan kétségbe a jószándékát és jóhiszeműségét azoknak a – nagyrészt idősebb – kortársaimnak, akik részben már 1920 előtt is, annál inkább az után, intenzív egyházpolitikai működést fejtettek ki egyházunk életlehetőségeinek biztosítása, jogainak és igazainak védelme érdekében az állam, a római katolicizmus, a politikai és világnézeti 'jobbboldaliság' vagy 'baloldaliság' frontjaival szemben. A Baltazár Dezső hatalmas méretű egyéniségét mindig őszintén bámultam és örültem, hogy közel hat esztendőn át legközelebbi munkatársa lehettem mint egyházkerületi főjegyző. De sohasem tudtam leküzdeni sem vele, sem más (esetleg vele ellentétben álló) egyházpolitikussainkkal szemben azt a benyomásomat, hogy többé vagy kevésbé eltolódott náluk a hangsúly.”⁶²⁷

⁶²⁷ RÉVÉSZ: Vallomások, 60.

Összefoglalás

A Debreceni Kálvinisták Templomegyesülete történetének kutatását és elemzését elvégezve megállapíthatjuk, hogy egy olyan szerveződés képe rajzolódik ki előttünk, amely az egyház, közelebbről a debreceni gyülekezet hitéletének megújításán fáradozott. Az egyesület a debreceni belmisszió szellemi irányvonalában gyökerező munkaprogramot valósított meg. Ennek jelentőségére a vizsgált történeti korszak végpontjain elénk táruló gyülekezeti képek kontrasztja hívja fel a figyelmet. A cívisváros kálvinista közössége meghatározó szerepet töltött be az ország reformátusságának életében. Ezt a történelmi felelősséget magán érezve alapította meg egyháztársadalmi egyesületét az 1920 őszen megannyi problémával küzdő gyülekezet. Az ernyőszervezetként funkcionáló Templomegyesület a Baltazár Dezső által is képviselt *egyházias kálvinizmus* szellemétől áthatva kezdte meg az egyházi élet egészére kiterjedő szervező munkáját. A református identitás és a hitélet megelevenítésének, a gyülekezeti szolgálatok bővítésének, jótékonyági teendők megszervezésének, a közösség megerősítésének célkitűzése olyan komplex struktúrát és tervezést feltételez, amely már önmagában igazolja a Templomegyesület jelentőségét. Ezt csak fokozza a gyakorlati megvalósulás jól kutatható forrásanyaga. Az értekezés a korabeli egyházi és debreceni sajtó, valamint a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára és a Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár vonatkozó forrásaira támaszkodva ad életszerű képet a Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének történetéről. Egyik újdonsága az, hogy eddig nem, vagy csak részben kutatott források felhasználásával tárgyalja a korszak egyik legjellegzetesebb kérdését, a belmissziót. Másik novum, hogy a felmerülő témák ismertetésénél az elméleti célkitűzéseket és azok gyakorlati alkalmazását, a megtörtént eseményeket egymással párhuzamba állítva, a kontextus figyelembe vételével végzi el az elemzést. Egyesülettörténeti értekezésként, az egyesületek működéséből fakadóan találunk benne szellem-, intézmény- és gyülekezettörténeti, valamint életrajz kutatási megállapításokat is. A következőkben kutatásunk eredményeit foglaljuk össze néhány pontban.

Az első két fejezetben a témakörhöz kapcsolódó fontosabb irodalom ismertetése és az országos, városi és gyülekezeti hármasságban megfogalmazott történeti áttekintés került kifejtésre. A Templomegyesület életét meghatározó, a korszakra jellemző – társadalmi, gazdasági, politikai, felekezeti és hitéleti – sajátosságok körülírása a későbbiekben kifejtett témák jobb megértését hivatott szolgálni.

A harmadik fejezet a református egyházban megmutatkozó megújulási törekvések tömör bemutatása után a debreceni közösségben felfedezhető kegyességi hagyományokat tárgyalja. Kronologikus sorrendben haladva jutunk el a hitvallásokra épülő, kálvinista öntudatban és puritán vallásgyakorlásban kikristályosodó, az észszerűség elvét és a megújulás szükségességét elismerő *egyházias kálvinizmushoz*. Baltazár Dezső lényegében ezt az irányvonalat és gyakorlati munkaprogramot tette az egyházkerület fő rendezőelvévé püspökké választását követően. Közel tíz évvel később pedig a debreceni gyülekezet megújításában is az *egyházias kálvinizmus* eszmeisége kapta a főszerepet. Ebben az egységben kapott helyet a belmisszió és a *magyar vallás* fogalmi tisztázása is.

A következő fejezet az egyesületalapítás konkrét eseményeit ismerteti. Külön kifejtésre kerül az a több évig elhúzódó jogi procedúra, mely felülírta az eredeti szándékot a Templomegyesület státuszára vonatkozóan. A hosszadalmas engedélyezési eljárás útvesztőit félretéve döntöttek úgy a debreceni reformátusság prominens tisztségviselői, hogy az egyesületet a presbitérium fennhatósága alá vonva biztosítják a megkezdett munka kiteljesedését. Az összetételében és struktúrájában is folytonosan változó tiszttakar, valamint a szakosztályokra épülő működési struktúra bemutatása után a kálvinista nők szerepének ismertetése következik. A fejezet záró szakasza az egyesület megszűnését tárgyalja.

Az ötödik tematikus egység a hitélet megújítását munkáló szakosztályok közül azokat veszi sorba, amelyek tevékenységét a töredékes primer forrásanyagból kiindulva, a kontextust biztosító szellemi folyamatok alapján rekonstruálni lehetett. A Hitvédelmi szakosztály jól adatolt ténykedésének fókuszában a majd' két évtizeden keresztül szervezett előadássorozat volt. A fennállásában szinte az egész korszakot átölelő kezdeményezés önmagában egyháztörténeti jelentőségű, és a szervezők ezirányú elkötelezettségét bizonyítja. Az Ének- és zene szakosztály története az egyházon belüli feszültségek veszélyeire hívja fel a figyelmet. Míg a Templom szakosztály szervezési feladatai, különös tekintettel a tanyai istentiszteletek újraindítására és megerősítésére a Templomegyesület szolgálatának jelentőségét támasztja alá. A Kálvinház szakosztály működése kettősséget mutat. Hiszen hiába az egyik legjobban adatolt és legaktívabb munkaágról van szó, fő célkitűzését, a Kálvinház felépítését mégsem sikerült megvalósítania. Bár az ifjúsággal több szakosztály is foglalkozni hivatott, annak hitéleti megvalósulása korlátozott eredményeket ért el. Ennek oka a városban meglévő, jól működő ifjúsági egyesületek és egyes szakosztályok szervezési sikertelensége volt. Ez

alól a Templomegyesület keretében működő cserkészcsapatok jelentették az üdítő kivételt.

A Templomegyesület működésének másik nagy témakörével, a szeretetszolgálattal foglalkozik a hatodik fejezet. A szakasz kezdetén a teológiai megközelítéseket ismertettük. Ezt követően a debreceni társadalom szegény rétegeinek helyzetét valamint a debreceni szegénygondozás tradícióit mutattuk be. A diakóniai szolgálatok megkülönböztetett alkalmi voltak a karácsonyi szeretetünnepélyek, amelyeken több száz gyerekek és felnőttek osztottak szeretetsomagokat évtizedeken keresztül. A fejezet második felében olyan kezdeményezéseket és szolgálatokat mutattunk be, amelyek nem a Templomegyesület keretében, de jellemzően azzal együttműködésben valósultak meg. Az egyházi tagozódás folyamatában a vezető tisztségviselők a szociális segítség feladatellátásban látták a debreceni gyülekezet egységességének kulcsát. A fejezet utolsó szakaszában bemutatott statisztikai adatok tükrében elgondolásuk érthetővé válik.

A hetedik fejezet a sajtó kérdéskörével foglalkozik behatóan. A Templomegyesület fenntartásában majd két évtizedig megjelentő „Vasárnap” hetilap története mellett a református és az egyházi sajtó helyzetét is ismertettük. A gazdasági nehézségek ismertetését követően kapott helyet az egységes református sajtó és a református napilap kérdésének tárgyalása.

Az utolsó fejezetben a Templomegyesület két meghatározó alakjának, Baltazár Dezsőnek és Révész Imrének kapcsolatán keresztül tártuk fel az *egyházias* és a *lelki kálvinizmus* relációját. Bár a két debreceni püspök kapcsolata hullámvonalnak mondható. Mégis kijelenthető, hogy különböző karakterük, lelki beállítottságuk és kegyességük ellenére a debreceni reformátusság hasznára vált kettejük együttműködése.

Úgy vélem, a református belmisszió történetének ez a sajátos, debreceni fejezete új szempontokkal gazdagította a korszak református egyháztörténetének megértését.

Summary of results

The history of the Calvinist Church Association of Debrecen reveals an organization that worked to renew the religious life of the church, specifically the congregation in Debrecen. The Association implemented a work program rooted in the spiritual direction of the Debrecen Home Mission. The significance of this is highlighted by the contrast between the images of the congregation that emerge at the end of the historical period under review. The Calvinist community of the „cívís city” played a decisive role in the life of the Reformed Church in Hungary. Feeling this historical responsibility, the congregation, which was struggling with many problems in the autumn of 1920, founded its Church Social Association. The Church Association, functioning as an umbrella organization, began its organizational work covering the entire church life, imbued with the spirit of ecclesiastical Calvinism represented by Dezső Baltazár. The goals of reviving Reformed identity and religious life, expanding congregational services, organizing charitable activities, and strengthening the community require a complex structure and planning that in itself justifies the importance of the Church Association. This is further enhanced by the well-researchable source material on its practical implementation. The dissertation provides a realistic picture of the history of the Calvinist Church Association of Debrecen, drawing on contemporary ecclesiastical and Debrecen press sources, as well as relevant sources from the Archives of Transilvian Reformed Church District and the Hajdú-Bihar County Archives. One of its novelties is that it discusses one of the most characteristic issues of the period, the Home Mission, using sources that have not been researched before, or only partially. Another novelty is that, when discussing the topics that arise, we analyzed the theoretical objectives and their practical application, comparing actual events with each other and taking the context into account. As a treatise on the history of associations, it also contains findings on intellectual history, institutional history, congregational history, and biographical research arising from the functioning of associations. In the following, we summarize the results of our research in a few points.

The first two chapters present an overview of the most important literature related to the topic and a historical review formulated in terms of the threefold relationship between the nation, the city, and the congregation. The description of the social, economic, political, denominational, and religious characteristics that defined the life of the Church Association and were typical of the era serves to facilitate a better understanding of the topics discussed later.

The third chapter, after a concise presentation of the renewal efforts evident in the Reformed Church, discusses the devotional traditions that can be found in the community of Debrecen. Proceeding in chronological order, we arrive at ecclesiastical Calvinism, which is based on creeds and crystallized in Calvinist self-awareness and Puritan religious practice, recognizing the principle of rationality and the need for renewal. Baltazár Dezső essentially made this direction and practical work program the main organizing principle of the diocese after his election as bishop. Nearly ten years later, the ideology of ecclesiastical Calvinism also played a major role in the renewal of the Debrecen congregation. This unity also included the clarification of the concepts of Home Mission and Hungarian religion.

The following chapter describes the specific events surrounding the founding of the Association. Special attention is given to the legal proceedings that dragged on for several years and overrode the original intention regarding the status of the Church Association. Leaving aside the maze of lengthy licensing procedures, prominent officials of the Reformed Church in Debrecen decided to place the Association under the authority of the presbytery to ensure the completion of the work that had been started. After presenting the constantly changing composition and structure of the clergy, as well as the operational structure based on departments, the role of Calvinist women is discussed. The concluding section of the chapter deals with the dissolution of the Association.

The fifth thematic section lists those departments working on the renewal of religious life whose activities could be reconstructed on the basis of fragmentary primary sources and the intellectual processes that provided context. The focus of the well-documented activities of the Faith Protection Department was a series of lectures organized over a period of nearly two decades. This initiative, which spanned almost the entire period of its existence, is significant in terms of church history and demonstrates the commitment of its organizers. The history of the Singing and Music Department draws attention to the dangers of tensions within the church. Meanwhile, the organizational tasks of the Church Department, with particular regard to the resumption and strengthening of worship services in rural areas, underscore the importance of the Church Association's ministry. The Calvin House Department shows a duality in its operation. Although it is one of the best documented and most active departments, it has not yet succeeded in achieving its main objective, the construction of the Calvin House. Although several departments are dedicated to work with young people, their religious activities have achieved limited

results. This is due to the organizational failures of the well-functioning youth associations and certain departments in the city. The scout troops operating within the framework of the Church Association were a refreshing exception to this.

The sixth chapter deals with another major topic of the Church Association's activities, namely the charity work. At the beginning of this section, we presented the theological approaches. Then we described the situation of the poor in Debrecen society and the traditions of caring for the poor in Debrecen. The Christmas charity celebrations were special occasions for diaconal services, during which charity packages were distributed to hundreds of children and adults for decades. In the second half of the chapter, we presented initiatives and services that were not carried out within the framework of the Church Association, but typically in cooperation with it. In the process of church division, the leading officials saw social assistance as the key to the unity of the Debrecen congregation. Their thinking becomes understandable in light of the statistical data presented in the last section of the chapter.

The seventh chapter deals in depth with the issue of the press. In addition to the history of the weekly newspaper „Sunday”, which was published by the Church Association for almost two decades, we also describe the situation of the Reformed and ecclesiastic press. After describing the economic difficulties, we discuss the issue of a unified Reformed press and the Reformed daily newspaper.

In the last chapter, we explored the relationship between ecclesiastical and spiritual Calvinism through the relationship between two influential figures of the Church Association, Dezső Baltazár and Imre Révész. Although the relationship between the two bishops of Debrecen can be described as turbulent, it can still be said that, despite their different characters, spiritual dispositions, and piety, their cooperation was beneficial to the Reformed community of Debrecen.

I believe that this unique chapter in the history of the Reformed Church in Debrecen has enriched our understanding of the history of the Reformed Church during this period with new perspectives.

Mellékletek

I. Melléklet

SZABÁLYRENDELET A DEBRECZENI REFORMÁTUS EGYHÁZ EGYHÁZTÁRSADALMI SZERVEZETÉRŐL.⁶²⁸

1.§

A debreczeni református egyház saját önkormányzati hatáskörében tagjai lelki és testi tisztaságának, egészségének és jólétének istápolására és a magyar kálvinizmusnak úgy tanban, mint erkölcsben érvényesítésre, az egész egyházközségre kiterjedő egyháztársadalmi szervezetet létesít, a melyet a presbyteriumnak az előkészítő bizottság útján gyakorlandó felügyelete és ellenőrzése alá helyez és a melynek vezetésével az egyház elnökségét bizza meg.

2.§

Az egyház társadalmi munkában részt vehet és foglalkoztatható minden református gyülekezeti tag, a ki akár anyagi, akár szellemi erkölcsi támogatás nyújtására kötelezi magát.

3.§

Az egyháztársadalmi munkát a következő szakosztályok végzik:

I. Templomszakosztály.

Feladata: a templombajárás előmozdítása, templomok felszerelése, az Urasztalának kenyérrel és borral ellátása. Templomok, imaházak létesítése. Az egyházi szertartásokat igénybe nem vevők figyelemmel kísérése.

II. Vallásos összejövetelek szakosztálya.

Feladata: délelőtti, délutáni esteli vallásos összejövetelek, bibliaolvasások, bibliamagyarázatok, vallásos műsoros előadások stb. rendezése.

III. Ének- és zene szakosztály.

Feladata: ének és zenekarok szervezése, vezetése s általában az egyháztársadalmi élet, ének és zene- szükségleteinek ellátása.

IV. Iskolai szakosztály.

Feladata: általában az iskoláztatás előmozdítása különösen az iskolák vallásos, egyházas életének istápolása. Tanoncz és napközi otthonok felállítása. Népkönyvtárak szervezése.

V. Kollégiumi szakosztály.

Feladata: a kollégium és társadalom kölcsönhatásának előmozdítása.

VI. Ifjúsági szakosztály.

Feladata: az ifjúság evangelizálása, magyarkálvinista szellemben: vasárnapi iskolák, konfirmált ifjak szervezése útján.

Ez a szakosztály a fiúk és a lányok két csoportjával működik.

VII. Sajtó szakosztály.

Feladata: bibliák, zsoltárok, vallásos könyvek iratok és olyan lapok folyóiratok terjesztése, melyek a kálvinizmus védelmére és erősítésére szolgálnak. A kálvinizmus

⁶²⁸ „Az előkészítő bizottság a presbyterium 994/1921 P. sz. végzés folytán beterjeszti az egyház egyháztársadalmi szervezetéről alkotott szabályrendelet tervezetét.” – Szabályrendelet – 1921 = TtREL I. 99.d) 62. 1921. Iktatószám: 1493/1921.
A szabályrendelet szövegét változtatás nélkül, a maga idejében használt nyelvi formában tesszük közzé.

érdekeit sértő lapok, iratok, könyvek elleni védekezés. Egyházi lap kiadása és egyházas, vallásos tartalmu könyvek kiadásának elősegítése.

VIII. Az idegen iskolákba járó növendékek templomba járását biztosító szakosztály.

Feladata: a nem református tan és nevelő intézetek növendékeinek templomba járását előmozdítani, biztosítani.

IX. A kitéréseket és házassági megegyezéseket ellenőrző szakosztály.

Feladata: figyelemmel kísérni és megakadályozni az egyházunkat károsító kitéréseket és házassági megegyezéseket.

X. Jótékonycélú hangversenyeket rendező szakosztály.

Feladata: a jelen szabályrendeletben szabályozott belmissziói munka céljának megvalósítására jótékonycélú hangversenyek útján anyagi eszközöket gyűjteni.

XI. Szegénysegélyző szakosztály.

Feladata: a szegények felkeresése, nyilvántartása; segélyezésükre gyűjtés és a gyűjtés eredményének kiosztása.

Foglyok és kiszabadultak gondozása.

XII. Betegeket gyámolító szakosztály.

Feladata: a betegeket látogatni, vigasztalni, segíteni.

XIII. Iskolás gyermekeket segítő szakosztály.

Feladata: a szegény sorsu iskolás gyerekeknek tanszerekkel és ruhával ellátása.

XIV. Gyászolók, bánatosak látogatására hivatott szakosztály.

Feladata: felkeresni a gyászolókat és szomorú szívüket és vigasztalni részvétellel a gyülekezet nevében.

XV. Bukott leányokat, rossz utra tévelyedett ifjakat megmentő osztály.

Feladata: a bűnös életre hajlott ifjuság valláserkölcsei megmentése, munkára, becsületes életre vezérlése. Küzdelem a prostitúció és iszákosság ellen.

XVI. Alapítványi szakosztály.

Feladata: nyilvántartani azokat, a kik egyházi, iskolai és jótékony alapítványok tételére elegendő anyagi javukkal rendelkeznek és megfelelő családi állapotban vannak. Az ilyenek lelkét kegyes alapítvány-tételre hajlandóvá tenni. A még nem esedékes alapítványokat biztosítani.

XVII. Kálvinház szakosztály.

Feladata: nagy központi épületet létesíteni, a melyben a szervezet hivatalos helyiségei, előadó terem, gyűléstermek, olvasó és szórakozó szobák, átutazó egyházi tisztviselők vendégszobái találhnának elhelyezést. A létesítés után a Kálvin-házat igazgatni.

XVIII. Összekötő szakosztály.

Feladata: az egyháztársadalmi munkásokat, résztvevőket, érdeklődőket gyűjteni, ezeket nyilvántartani. Az elnökség rendelkezéseit az egyháztársadalmi szervezet tagjaihoz eljuttatni, az egyháztársadalmat figyelni és az elnökség figyelmét a tapasztaltakra felhívni.

4.§

Minden szakosztály élén egy férfi és egy nő elnök áll, akik önként vállalkozókból alkotják össze szakosztályukat. A szakosztályt vezetik és foglalkoztatják. A szakosztály működéséről negyedévenként az elnökségek értekezletének jelentést tesznek. A szakosztályok elnökeit e célra az alakuláskor egy évre az egyház elnöksége kéri fel, az után 3 évről 3 évre az illető szakosztályok maguk választják.

5.§

Az egyházi elnökségének elnöklete alatt a szakosztályok elnökségei alkotják az elnökségi értekezletet, a mely az egyháztársadalmi munkát elosztja a szakosztályok közt és intézteti a szakosztályokkal. A tisztviselőket az elnökségi értekezlet választja három évre.

6.§

Elnökségi értekezlet minden negyed évre tartandó; de a szükséghez képest sürűbben is tartható. Az egyház elnöksége hívja össze. Valamelyik szakosztály kívánságára egy héten belül köteles összehívni. Üléseiről jegyzőkönyvet vezet.

Az elnökségi értekezlet és a szakosztályok ügyrendet készítenek. A szakosztályok ügyrendjét -az elnökségi értekezlet hagyja jóvá.

7.§

Az elnökségi értekezlet az elnökség mellé két nő társelnököt választ. Az elnökség maga körében intézi el, hogy az utalványozás jogát melyik tagjai gyakorolja s az ügyvezetést és a gyűléseken elnöklést melyik tagja teljesíti.

8.§

Az elnökségi értekezlet az önkéntes adományok terhére lelkesző jellegű titkárt alkalmazhat, aki egyéb jogok tekintetében a debreceni ref. egyház vallásitanító lelkeszőivel hasonló elbánásban részesül. A titkár az elnökség utasítása szerint végzi az egyháztársadalmi szervezet irodai és adminisztratív ügyeit.

9.§

Az elnökségi értekezlet pénztárnokot választ, a ki a költségvetési tételeket utalványozás nélkül, egyéb tételeket pedig az utalványozásra jogosított elnök utalványozása alapján fizet ki. Minden ilyen utalványozás a legközelebbi elnökségi értekezleten bejelentendő.

A pénztárnok külön tartja nyilván a szakosztályok számláit. A költségvetést és számadást szakosztályok szerint elkülönítve előkészíti és az elnökségi értekezlet elé terjeszti.

10.§

A pénztár működését két számvevő őrzi ellen. De úgy a pénztár, mint az egész egyház társadalmi munka felett a hivatalos ellenőrzést előkészítő bizottsága útján a presbitérium gyakorolja.

11.§

Az elnökségi értekezlet minden év elején az elmúlt évről részletes jelentésben számol el a presbitériumnak.

12.§

Jelen szabályrendelet megerősítése végett a fokozatos egyházi felettes hatóságok elé terjesztik és ugyanazon uton veszti hatályát vagy módosul, amely uton hozatott, és megerősítettett. —,

Dr. Révész Imre legnagyobb örömmel üdvözli magát a gondolatot, amely az egyháztársadalmi szabályzatát létrehozta. Mégis egy elvi megállapítás leszögezését tartja szükségesnek. A kálvini egyház-fogalomnak az az alapgondolata veszett ki a mi egyházunk életéből, a melyet a jelen szabályrendelet hivatott új életre kelteni. Nem elég az egyháznak külső jogi és adminisztratív szervezetnek lenni, amely csak a liturgiát szolgálja ki, egyházi adót szed stb. Az egyház maga egy élő szervezet, mely földi megjelenésében is Krisztus teste.

Ezt a gondolatot senki sem vitte jobban bele a keresztyénségben mint a Kálvin genfi egyháza. Ez az egyház sohasem volt jogi keret. Nemcsak az egyházi élet külső viszonyait, hanem a belső lelki munkát is végezte.

Ennek a megvalósítását czélozza a jelen szabályrendelet tervezete. A debreczeni ref.egyház sem akar csak keret lenni és a tartalom rajta kívül – szabad egyháztársadalmi szervezetekben. Hálát ad Istennek, hogy ez megtörtént, ezzel újra a Méliusz idejében volt helyre kerül a debreczeni fényes multu egyház. Példaadó egyház lesz.

Nagyon meg kell gondolni, hogy amit csinálunk, az a Kálvini egyházfogalomnak feleljen meg. A létesítendő szervezetek minden pontjában ezt bizonyítsa.

Az egyháztársadalmi munkában munkálkodó tagok, a Kálvini elv szerint, csak az egész gyülekezet akaratából és nem az egyházelnökségi – enyhén szólva – kinevezés alapján nyerhetik a maguk megbízását, amint azt az előkészítő bizottság javasolja. Sulyos sérelem ez, a Kálvini egyházalkotmány elvén.

Indítványozza azért, mondja ki a presbyterium, hogy az egyháztársadalmi munka szervezéséről vonatkozó törekvést a legnagyobb örömmel üdvözli, azon, tekintettel a kérdés rendkívüli fontosságára, a bemutatott szabályrendeletet vissza adja, az előkészítő bizottságnak, azzal, hogy azt – az összes lelkésznek, és a debreczeni egyház kiváló, egyház társadalmi téren működő tagjainak, különösen pedig a tudományegyetem kiváló belmisszió tanárának – mint tanácskozó tagnak a bevonásával – vegye újra tárgyalás – és azután terjessze elő. Dr. Varga Lajos – felszólalásában csatlakozik Dr. Révész Imre indítványához. Egyben a Kálvinista Templom Egyesület ügyeinek tárgyalása alkalmával – a többi egyháztársadalmi egyesületek pártolásra vonatkozólag előterjesztett indítványa elintézését megsürgeti.

Dr. Ecsedi István, Dr. Lencz Géza és Dr. Baltazár Dezső felszólalása után – Márk Endre H. egyházi főgondnok az általános vitét bezárva, szavazásra tette fel a kérdést.

Az előkészítő bizottságnak – az egyház társadalmi szervezet létesítésére vonatkozó szabályrendelet tervezetét – az általános tárgyalás alapjául – változatlanul elfogadták 32-en, Dr. Révész Imre halasztási indítványára szavaztak 4-en.

Végzés.

A megejtett szavazás alapján az elnöklő helyettes főgondnok határozatilag kimondja, hogy a presbyterium, az egyház egyháztársadalmi szervezetére vonatkozólag az előkészítő bizottság által előterjesztett javaslatot 32 szavazattal 4 szavazat ellenében az általános tárgyalás alapjául elfogadja.

A részletes tárgyalás alkalmával – a szabályrendelet tervezet minden egyes §-a az előkészítő bizottság által előterjesztett formában változatlanul fogadtatott el.

Dr. Révész Imre – a 10 §-al kapcsolatosan előterjeszti a következő önálló indítványát.

„Mondja ki a presbyterium, hogy mivel az ujonnan fölállított egyháztársadalmi szervezet működésének ellenőrzését a presbyterium az előkészítő bizottság útján gyakorolja, és ennél fogva az előkészítő bizottságnak mostantól fogva számos belmissziói és egyéb, az egyház élettanát mélyen érintő szakkérdésekkel is foglalkoznia kell, multhatatlanul szükségesnek tartja azt, hogy az előkészítő bizottságba az összes lelkészek teljes jogu tagokként fölvéttessenek. Utasítja az előkészítő bizottságot, hogy egyházunk szervezeti szabályzatának ily értelmű módosítása tárgyában már a legközelebbi presbyteri

gyűlés elé javaslatot terjesszen. Addig pedig míg a szervezeti szabályzat ily értelmű módosítása törvényerőre emelkednék, utasítja az előkészítő bizottságot, hogy minden az egyháztársadalmi szervezet munkájával kapcsolatos kérdés tárgyalásához tanácskozó tagokkal esetről – esetre az összes lelkészeket hívja be”

Az elnöklő h.főgondnok javaslatára, a presbyterium, 10 §-ust is – változatlanul fogadta el a presbyterium, anélkül, hogy a Dr. Révész Imre indítványában foglaltakra nézve bármi tekintetben – állás foglalna – az indítványát – tárgyalás és érdemi javaslattétel végett kiadja – az előkészítő bizottsággan.

Felkéri egyben a presbyterium az egyházi elnökséget, hogy az elfogadott szabályrendelet – felettes egyházhatósági jóváhagyást – sürgősen eszközölje ki.

Miről az esperes ur – végzésileg, az előkészítő bizottság az iratokkal – értesítettik.

—

Kelt a debreceni református egyház presbyteriumának 1921 évi október hó 10-én tartott gyűlésből.

Kiadta:

főjegyző h.

II. Melléklet

Kálvinista Templomegyesületek⁶²⁹

„Régi dal, régi dal régi dicsőségről...” Utóbbi időkben a kálvinista hitélet sirató énekéül tetszett már a nagy magyar írónak e verssora. Ily értelemben idézgették azok, akik romlásnak indult egyházi életünk felett már kongatták a halálharangot. És nem is egészen ok nélkül.

Senyvedt, pusztult napról-napra jobban a hitbuzgóság, a vallásosság, az egyháziasság. Egyházi életünknek „meghanyatlott az ereje, meghagyult a színe, meghomályosodott a fénye, meglazult köteléke és a sava megízetlenült” kibeszélhetetlen kárunkra nekünk magunknak, kibeszélhetetlen kárára nemzetünknek. Templomaink elnéptelenedtek, az istenfélelmet száműztük lelkünkéből; az istentiszteletnek a lelkekre gyakorolt hatása mintha egészen megszűnt volna! Mintha lelkész vesztette volna református társadalmunk! Bántó, fagyos közöny ülte meg a szívét. Egykedvűen nézte, mint vész, pusztul lelki életének minden kincse, dísz, ékessége, melyet apái féltve óvtak. Megsiketült a füle, megkeményedett a szíve a hitélet segítségéért kiáltó panaszszavára. A züllés egyre nőtt, a pusztulás egyre fokozódott. Egykor virágzó egyházi életünk megsiratni valóan pusztta és sivár lett...

Ám a lelkeket megült vallási közön nem a végromlás dermedtsége volt. Csak előkészítés a mindenható Isten örök akarata szerint a megújulásra, mint ahogy a tél halálosnak látszó álma alatt a természet pihen, s új erőt gyűjt egy új tenyészésre; egy új virulásra s amint kilebben a tavasz éltető lehelete: tenyészés, virulás indul a földszínén, ahol az elébb még „az élet fagyva volt s megdermedett”. Így történt az egyházi életben is.

Amikor már a végromlás elkerülhetetlennek látszott: egyszerre az Úr lelkének fuvallatára új élet pezsgése indult meg az egyházi életben. Debreczen kálvinista népe visszadöbbszent a hitélet sírja szélén. Lelkét hatalmas erővel ragadta meg az élet utáni vágy s az évtizedes tétlenség természetes visszahatásaképpen feltámadt benne a vágy, az óhaj, akarás, hogy a hitélet mustármaggá összezsugorodott, egykor hatalmas törzsű fáját ismét sudárba növelje, nagykoronájú törzssé erősítse, melynek árnyékában pihentető enyhelyet találjon az a sok ezer emberi lélek, aki vándorol gyötörtetve az élet országútján; feltámadt benne a vágy, óhaj, és akarás, hogy a kálvinista egyházi életet megépítse, a kálvinista hitéletet régi erejébe, régi fényébe visszaállítsa. Megérezte, tudta, hogy egyházának múltja kötelezi őt. Kötelezi arra, hogy az evangéliumi tiszta hitben, az igazi krisztusi életben, az egyházi élet megújulásában a debreczeni fényes múltú egyháznak, Debreczen kálvinista népének kell mindennek előtt világoló példaadásképpen előljárnia. Megérezte, tudta, hogy valamiképpen a reformáció idején a hit és erkölcsi megtisztulás. az evangélium hamisítatlan tisztasága Debreczenben talált legelőször biztos otthont s a magyar kálvinizmus Debreczenből indult diadalt eredményezett hősítő útjára, s évszázadokon át a kálvini reformáció fénye, melege, ereje Debreczenből sugárzott szét szerte e hazába a

⁶²⁹ A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületének munkáját propagáló iromány = TtREL I. 31.b 156. d. 1921.

A szöveget változtatás nélkül, a maga idejében használt nyelvi formában tesszük közzé.

legdiadalmasabb erővel, azonképen az új reformációnak, a hit az egyházi élet megújulásának, romjaiból való megépülésének Debreczenből kell kiindulnia. S az új reformációra felbecsülhetetlen nyereség, hogy a debreczeni kálvinistaság egészséges életösztone az egyházi megújulásra törő vágyának s akarásának irányító vezéréül azt a férfit kérte s nyerte meg, akit Istentől nyert képességeinek kiválósága, egyháza ügyei, fejlődése s virágzása iránti szeretete erre a vezérségre egyenesen predesztinált, a tiszántúli egyházkerület hitben, szeretetben, tudásban, bölcsességben erős lelkű püspökét, a magyar református egyház egyetemes konventjének emberi mértékkel alig mérhető munkásságú elnökét: dr. Baltázár Dezsőt.

Istentől nyert vezére irányítására, útmutatására az egyházi élet megépítése a hitélet felvirágoztatása sikerének munkálására, biztosítására alakította meg Debreczen kálvinista társadalma 1920. évi szeptember hó 26-án a „sok viharlátott, sok szenvedések gyászára emlékeztető, de egyszersmind sok dicsőségnek ragyogásától fényes” debreceni nagytemplomban a **„DEBRECZENI KÁLVINISTÁK TEMPLOMEGYESÜLETÉT”**.

Az egyesület munkaprogramját a vezér – aki egyetemes konventi elnöktársával, gróf Degenfeld Józseffel együtt a fővédnöki tisztet is vállalni szíves volt – az egyházi élet minden mozzanatát áttekintő gondossággal, nagy bölcsességgel és körültekintéssel állapította meg. Felöleli e munkaprogram mindazokat a teendőket, melyek az egyházi élet felvirágoztatására alkalmasak, szükségesek. Látogatottakká tenni az elnéptelenedett templomokat; a hívek áldozatkészségéből kenyérrel és borral az Úrasztalát ellátni; új templomokat imaházakat létesíteni. Vallásos összejövetelek, biblia magyarázati órák tartásával egyre több és több lelket vezérelni vissza a lelki élet egyedül igaz forrásához: a bibliához. Mindennapi olvasmánnyá, közkinccsé, nélkülözhetetlenné tenni az Isten Igéjét. Bevinni a társadalomba, a családi életbe ismét az élet Fejedelmének örök igazságú tanításait; a társadalmi családi életet visszavezetni az egyetlen biztos alapra: a vallásra. Az iskolába járó s az iskolát elhagyott serdülő ifjúság lelkét evangéliumi tartalommal megtölteni. Teremteni kálvinista sajtót, egyházi irodalmat, a már meglévőt munkájában istápolni, segíteni. Élesztetni, növelni a hithűséget, ébren tartani a kálvinista vallásos öntudatot, serkenteni az egyház s az egyházügyei iránti áldozatkészséget. Az áldozatos szeretet segítségével elvinni mindazokhoz, akiket elvetett állapotuk erre ráutal. Segíteni a szegényt, vigasztalni a búbánatost, gyógyulás eszközét nyújtani a testi s lelki betegeknek. Kálvinista otthont, kálvinista kultúrházat, „Kálvinházat” létesíteni, melyben otthont találjon minden egyháztársadalmi munka, mely ékesen beszélő bizonyossága, kisugárzója legyen a kálvinista erőnek.

Természetesen ily gazdag munkaterv sikeres keresztülvitele csakis a munka megosztás elvének a maga teljességében való alkalmazásával lehetséges. Épen ezért az egyesület I. hitéleti és II. jócselekedeti főosztályba csoportosított szakosztályokat szervezett. Ezidőszerint a következő szakosztályok vannak szervezve s működnek igaz lelki buzgósággal:

1. **Templomszakosztály.** Feladata: a templombajárás előmozdítása; az Úrasztalának kenyérrel és borral való ellátása; templomok, imaházak létesítése.

2. **Vallásos összejövetelek szakosztálya.** Feladata: vallásos műsoros előadások, biblia olvasások, biblia magyarázatok, délelőtti, délutáni, esteli vallásos összejövetelek rendezése.
3. **Iskolai szakosztály.** Feladata: általában az iskoláztatás előmozdítása, különösen az iskolák egyházas, vallásos életének ápolása.
4. **Kollégiumi szakosztály.** Feladata: a kollégium és társadalom kölcsönhatásának előmozdítása.
5. **Ifjúsági szakosztály.** Feladata: az ifjúság evangelizálása magyar kálvinista szellemben. Vasárnapi iskolák, konfirmáltak egyesületének szervezése. Alosztályai: a, Leányok ifjúsági szakosztálya; b, fiúk ifjúsági szakosztálya.
6. **Ének- és zeneszakosztály.** Feladata: az egyházi ének- és zenekultúra fejlesztése; ének- és zenekarok szervezése s ezúton az egyesület ének- és zene szükségletének kielégítése.
7. **Idegen iskolákba (járó)⁶³⁰ gyermekek templombajárását biztosító szakosztály.** Feladata: a más felekezeti vagy állami iskolákba járó református tanulóknak istentiszteleteinken való részvételét biztosítani, részükre ifjúsági s gyermek istentiszteletek tartásáról gondoskodás.
8. **Sajtó szakosztály.** Feladata: bibliák, zsoltárok s olyan vallásos iratok, könyvek, hírlapok terjesztése, kiadása, kiadásának elősegítése, melyek a kálvinizmus érdekét szolgálják. A Kálvinizmus érdekét sértő iratok, hírlapok elleni védekezés. Az egyházi sajtó segítése, fejlesztése.
9. **Összekötő szakosztály:** Feladata: az Egyesület részére tagok gyűjtése; a tagokkal való érintkezés szervezetének megállapítása és fenntartása, az Egyesület irodai s általában adminisztrációs szervezetének ellátása a többi szakosztályok ügyműködésének érintetlenül hagyásával.
10. **Jótékony célú hangversenyek rendezésére hivatott szakosztály.** Feladata: az egyesület anyagi erősödését szolgáló, biztosító hangversenyek rendezése.
11. **Szegény segélyező szakosztály.** Feladata: segélyre szoruló hittestvéreink segélyezése; a segélyezés módozatainak, s mértékeinek gondos és körültekintő puhatolás alapján való megállapítása.
12. **Betegsegélyező szakosztály.** Feladata: elhagyott, nyomorgó beteg hittestvéreink segélyezése.
13. **Szegény iskolás gyermekeket segélyező szakosztály.** Feladata: a szegény sorsú iskolás gyermekeket tankönyvekkel, írószerekkel, s ruházattal ellátni.
14. **Gyászolók, búbanatosak látogatására hivatott szakosztály.** Feladata: a lelkileg sújtottak felkeresése, vigasztalása s lelki erősítése.
15. **Bukott leányokat megmentő szakosztály.** Feladata: a bukott leányokat a jó erkölcs útjára visszatéríteni s azon megtartani.
16. **Kálvinház szakosztály.** Feladata: nagy központi épületet létesíteni, melyben az egyesület hivatalos helyiségei, gyűlései s előadótermei s az átutazó tisztviselők vendég szobái találnak elhelyezést. Létesítés után Kálvinházat igazgatni.

⁶³⁰ Kiegészítés tőlem.

17. **Vegyes házasságokat nyilvántartó szakosztály.** Feladata: Vegyes házasságban élő, vagy vegyes házasságra lépni szándékozó hittestvéreink hithűségének vigyázása, gondozása, s az ez oldalról fenyegető lélekvesztés meggátlása.
18. **Alapítványi szakosztály.** Feladata: az egyesület céljait anyagilag segítő alapítványok biztosítása, gyűjtése.

A szakosztályok a választmány és közgyűlés jogainak sérelme nélkül önállóan működnek.

A teendőkben, alkotás terveiben gazdag munkaprogramnak ilye szétosztása Isten segítségével biztosítja a sikert.

S hogy Debreczen kálvinista társadalma lélek szerint hűséges odaadással kívánja, akarja szolgálni ennek a munkaprogramnak megvalósulását, arra bizonyosság nemcsak az a magasztos fogadalomtétel, mellyel az alakuló közgyűlésen szellemi és anyagi ereje teljességét odaajánlotta a Templomegyesület szolgálatára, de bizonyosság főképpen annak a néhány hónapnak minden tiszteletreméltó ernyedetlen munkája, mely az alakuló közgyűlés óta eltelt. Bár a kezdet nehézségei, a szervezés munkája lekötötték az alkotó erő s munka jórészét, mégis a cél felé előretörést beszélő cselekedetek hosszú sora jelzi az utat, melyet a Templomegyesület ezideig megtett. Életre keltette a régi tisztes szokást, hogy az úrasztalára a kenyeret és bort az egyháztagok áldozatkészsége adja; mind jobban-jobban növeli a templomba járók számát; a kálvinista hittudat erősítését szolgáló templomi hangversenyt, gróf Tisza Istvánnak, egyházunk ez egyik legnagyobb fiának emlékezetét tisztelő gyászünnepélyt rendezett; a napisajtó kálvinista szellemben való tájékoztatására szervezetet létesített; a szegényekkel, az elvetett állapotúakkal való jóttevés munkájában nagy buzgalomban serénykedett; karácsonyra 130 szegény iskolás gyermek részére állított karácsonyfát s 300 nélkülöző szegény között osztott ki szeretetadományt. De legjelentősebb, legkimagaslóbb, legörvendetesebb eredményt a Kálvin-ház eszméjének megvalósítása érdekében mutatott fel. Az egyesület minden tagja a legkisebbtől a legnagyobbig megérezte, hogy a legfontosabb, a legelső teendő otthont teremteni az egyház társadalmi építő munka számára. Debreczen egész kálvinista társadalma átérezte, megértette, hogy a Kálvin-ház épületté összerakott kövei a kálvinista erőnek, hitbuzgóságnak, egyházas áldozatkészségnek lesznek beszélő bizonyosságai, hogy a Kálvin-ház a kálvinista erőnek lesz épületté tömörödése, a kálvinista öntudatnak lesz kisugározatója. Erről a megértésről beszél nagyságosan a Kálvin-házra tett adományok szépséges sorozata. Debreczen városa ingyen telket s egymillió darab téglát ajándékozott egyhangú határozattal a Kálvin-ház javára. A készpénz adományok összege ez idő szerint 357,000 korona. S jöttek-jönnek szinte naponta a kisebb-nagyobb adományok, melyek egyre közelebb s közelebb hozzák az eszme megvalósulását, ami a zászlóbontáskor szinte ünnepélyes álmokép gyanánt a messze jövőben ködlött. Ma már hiszi, vallja mindenki, hogy a közel jövőben Debreczennek a központján ott fog emelkedni a Kálvin-ház, hirdetve Isten dicsőségét s a magyar kálvinista társadalom hithűségét, áldozatkészségét s öntudatod erejét.

A Templomegyesület célkitűzéséből, megvalósítandó munkaprogramjának jellegéből önként következik, hogy a munkásságra nem korlátozódhatik csupán Debreczenre.

Debreczené volt a kezdeményezés, amint ez az egyházi élet terén a múltban is mindig történt. De Debreczen után következniök kell a Templomegyesület megalakításában a többi magyar református egyházközségnek is és pedig nemcsak csonka hazánk határain belül, hanem azokon túl is mindenütt, hol magyar nyelven zendül a zsoltár, hol magyar szóval szólal az imádság, hol Istenünknek igéje a mi hitünk rendtartása szerint édes magyar nyelvünkön prédikáltatik. Természetesen a szakosztályok számára a gyülekezet népessége szerint kevesebb is lehet. S a Templomegyesületeknek szövetségbe kell tömörülniök. A szövetségben tömörült Templomegyesületek aztán, míg egyfelől erős, tartó oszlopai lesznek a hittel s jó cselekedetekkel ékes igazi krisztusi életnek s terjesztői az evangéliumi világosságnak, addig a magyar nemzeti egybetartozandóság érzetét élesztik, erősítik s elhalványodni nem engedik másfelől. Az egyházi élet megépítése s „Nagymagyarország” feltámadásának előkészítése a Templomegyesületek szövetségének végcélja.

Kettős érdek teszi parancsoló szükségessé a Templomegyesületeknek minden gyülekezetünk kebelében való megszervezését: vallási és nemzeti. Egyházunk a múltból szent örökségül rája maradt nagy kötelességét: a hitélet és nemzeti élet megépítését egyháztársadalmilag a Templomegyesületek útján teljesítheti.

Jöjjön az Istennek tetsző munkához áldás, kegyelem és segedelem onnan felülről, az egek Urától, kitől száll alá minden jó adomány és tökéletes ajándék.

Debreczen, 1921. január hó.

A Debreczeni Kálvinisták Templomegyesületének vezetősége.

III. Melléklet

Hitvédelmi szakosztály előadásai 1922-1941⁶³¹

Időpont	Előadó	Az előadás címe
1922. augusztus 4.	Révész Imre	Miért hit a mi hitünk?
1922. szeptember 1.	Révész Imre	Miért igaz a mi hitünk?
1922. október 6.	Révész Imre	Miért jó a mi hitünk?
1922. december 1.	Lencz Géza	Miért szent a mi hitünk?
1923. január 5.	Vásáry István	A Kálvinizmus és a közerkölcs
1923. február 2.	Révész Imre	Kálvinizmus és vallástürelem
1923. március 2.	Baltazár Dezső	Kálvinizmus és államélet
1923. április 6.	Szentpéteri Kun Béla	Kálvinizmus és társadalom
1923. május 4.	Varga Zsigmond	Kálvinizmus és tudomány
1923. június 1.	Erdőss Károly	Kálvinizmus és magyar lélek
1923. július 6.	Révész Imre	Lehet-e vallás erkölcs nélkül?
1923. augusztus 3.	Siposs Imre	Református egyházi élet a cseh megszállt területeken
1923. szeptember 1.	Ferenczy Károly	Magán ügy-e a vallás?
1923. október 4.	Kocsis János	Lehet-e erkölcs vallás nélkül?
1923. november 2.	Révész Imre	Megosztotta-e a reformáció és a protestantizmus a magyar nemzet egységét?
1923. december 7.	Kiss Ferenc	Gondolatok az egyházépítés köréből
1924. január 4.	Molnár Zoltán	Miben látom én hitünk védelmének leghathatósabb eszközét?
1924. február 1.	Révész Imre	Az áttérések oka
1924. március 7.	Görömbey Péter	A magyarság és a kálvinizmus együttes, mesterséges letörése a szatmári béke után
1924. április 4.	Megyersey Béla	Református problémák
1924. május 2.	Révész Imre	Vegyesházasság – Reversális
1924. június 7.	Makay Lajos	Megszenteljük-e a Vasárnapot?
1924. június 7.	Magyar Bertalan – Bernáth Lajos	A természet a Példabeszédekben
1924. július 4.	Kocsis János	Mennyiben vehet részt református ember más vallású istentiszteleten?

⁶³¹ Saját gyűjtés az elérhető, fellelhető források alapján.

1924. augusztus 1.	Nagy István	A legalaposabb hitvédelem
1924. szeptember 5.	Görömbey Péter	A protestantizmus, mint a modern műveltség hordozója
1924. október 3.	Tankó Béla	Helyzetünk és tanulása
1924. november 7.	Révész Imre	Egyházfegyelem
1924. december 5.	Erős Károly	Az Úrvacsora református szempontból
1925. január 2.	Siposs Imre	Egyházi népmozgalmi adatok
1925. február 6.	Nagy Lajos	A keresztség református szempontból
1925. március 6.	Görömbey Péter	A természettudomány modern kutatásai és a vallásosság
1925. április 3.	Erdei János	A keresztyén hit és a természeti törvényszerűség
1925. május 1.	Révész Imre	A temetés problémája református szempontból
1925. június 5.	Uray Sándor	Konfirmálás
1926. február 12.	Uray Sándor	Az ifjúság lelkigondozása
1926. május 7.	Révész Imre	Beszámoló a stockholm-i világkonferenciáról
1927. március 20.	Hegedűs Lóránt	Valláserkölcsei előadás
1929. január 25.	Zoltai Lajos	Kálvinizmus és a művészet Debrecenben
1929. október 11.	Nagy Sándor	Biblia és tudomány
1929. december 6.	Laky László	Amerika az ifjúságért
1929. december 13.	Révész Imre	Margburgi Collegium
1930. június 6.	Magyar Bertalan	Az egyház szociális munkája
1930. július 4.	Magyar Bertalan	Az egyház missziói munkája
1930. október 3.	Görömbey Péter	A Losonci református egyház 1849-ben történt elpusztítása
1930. november 7.	Musza Ferenc	Modern lelkiség
1930. december 5.	Diószeghy Mihály	Pogányság készülődése a keresztyénségre
1931. augusztus 7.	Kalas Ferenc	Egyházalkotmányi mozgalmak a magyar református egyházban
1931. szeptember 4.	Tóth Sándor	Palatinátus első reformációja
1932. május 6.	Kalas Ferenc	Krisztus személyisége
1932. augusztus 5.	Magyar Bertalan	Vasárnap megszentelése
1932. július 1.	Siposs Imre	A Kálvinista Egyház egy nagy problémája

1932. november 4.	Görömbey Péter	Gusztáv Adolf a protestantizmus megmentője
1933. december 8.	Görömbey Péter	A magyar reformátusság, tehát a magyarság pusztulása a Dunántúlon és a Duna-Tisza között
1941. február 25.	Vasady Béla	Egyházunk nemzeti hivatása ez új világhelyzetben
1941. április 6.	Czeplédy Sándor	A prédikáció és a modern ember

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár

- TtREL I.1.e.) 23. d. Tiszántúli Református Egyházkerület Iratai; Elnöki Iratok
- TtREL I.8.d. 72 d. Egyházkerületi Levéltár iratai; Általános adattár; Személyi adattár, Révész Imre.
- TtREL I.8.b.13.d. Egyházkerületi Levéltár iratai; Általános adattár; Keresztyén mozgalmak, szövetségek: Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE)
- TtREL I.8.b.14.d. Egyházkerületi Levéltár iratai; Általános adattár; Keresztyén mozgalmak, szövetségek: Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) – Soli Deo Gloria (SDG)
- TtREL I. 31.b 156. d. A Debreceni Egyházmegyei Iratai; Igazgatási Iratok, Debreceni Kálvinista Templomegyesület iratai 1920-1926.
- TtREL I.99. c) A Debreceni Egyházközség iratai; Jegyzőkönyvek
- TtREL I. 99.d) A Debreceni Egyházközség iratai; Presbiteri jegyzőkönyvi iratok
- TtREL I. 99. n.) 3d. A Debreceni Egyházközség iratai; Lelkészi szolgálati naplók 1926-1957, Uray Sándor 1926-1936

Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár

- HBVL. X. 301. 6. d. Db Debrecen városában működött, feloszlott egyesületek

Heti- és Napilapok

• Az Est	1920-1939
• Az Újság	1920-1940
• Budapesti Hírlap	1920-1939
• Debreceni Független Újság	1920-1921
• Debreceni Újság	1929-1941
• Egyetértés	1919-1925
• Hajdú Föld	1919-1929
• Kis Újság	1920-1940
• Magyar Hírlap	1920-1936
• Nemzeti Újság	1919-1940
• Nyírvidék	1920-1942
• Pesti Hírlap	1920-1944
• Tiszántúli Hírlap	1927
• Vasárnap	1913-1946

Könyvek

- BALOGH, I.: *Cívisek világa*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1976.
- BARÁTH, B. L.: *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében*; Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2000.
- BARÁTH, B. L.: *Hegymegi Kiss Áron Tiszántúl millennium kori püspöke, Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése*, Budapest, Helikon Kiadó, 2012.
- BARÁTH, B. L.: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...”, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911-1920)*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2014.
- BELUSZKY, P.: *A Nagyalföld történeti földrajza*, Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2001.
- BIRINYI-KOTHENCZ, J.: *Juhász Zsófia élete és diakóniai munkássága*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2016.
- BOLYKI, J.: „*Igaz tanúvallomás*”, *Kommentár János evangéliumához*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- BÜTÖSI, J.: *Missziológia mint teológiai tudomány*, Debrecen, Bütösi Missziói Alapítvány és DRK, 1999.
- BUZINKAY, G.: *A magyar sajtó története*, Sajtóház, Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2001.
- BUZINKAY, G.: *Kis magyar sajtótörténet*, Haza és Haladás Alapítvány, Budapest, 1993.
- CSIKESZ, S.: *D. DR. Baltazár Dezső, Emlékezés*, Debrecen, 1936.
- CSIZMADIA, A.: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

- CSOHÁNY, J.: *Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjából*, Debrecen, Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának Egyháztörténeti Szekciója. 2004.
- CSOHÁNY, J.: *Rövid egyháztörténelem a felvilágosodás korától napjainkig*, Debrecen, 1983.
- CSÜRÖS, A.: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején, A magyar reformátusság egy válságos korszakban*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2021.
- DIENES, D.: *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 2002.
- DÓKA, Z.: *Márk Evangéliuma*, Budapest, Ordass Lajos Baráti Kör, 1996.
- EGRESI, K.: *Szociálpolitika Magyarországon, Nézetek, programok és törvények 1919-1939*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.
- FEE, G. D.: *The First Epistle to the Corinthians*, Grand Rapids, Michigan, William B. Eerdmans Publishing Company, 1987.
- FEE, G. D.: „1 and 2 Timothy, Titus”, *New International Biblical Commentary*, Peabody, Massachusetts, Hendrickson Publishers, 1984.
- FORGÁCS, GY.: *A Belmisszió és cura pastoralis kézikönyve*, Pápa, Református Főiskolai Könyvnyomda, 1925.
- F. VARGA, L.: *A Debreceni Református Egyházmegye Debrecenben tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*, Berettyóújfalu, Beke Zoltán Könyvnyomdája, 1922.
- GAÁL, B.: *Kálvin ébresztése*, Debrecen, DRHE Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, 2010.
- GAÁL, S.: „A kezdeményező egyház” Victor János egyházépítő szolgálata különös tekintettel a misszióra és a gyülekezetépítésre, Debrecen, DRHE, 2006.
- GNILKA, J.: *Márk*, Szeged, Agapé, 2000.
- GODA, É.: *A reformkori Debreceni Casino története (1833-1945)*, Debrecen, Kapitális Nyomda, 2011.
- HATOS, P.: *Szabadkőművesből református püspök, Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2016.
- HENDRIKSEN, W.: *The Gospel of Luke*, Edinburgh, The Banner of Truth Trust, 1978.
- HERPAY, G.: *A debreceni református Ispotály története, 1529–1929.*, Debrecen, 1929.
- HORSELY, R. A.: „1 Corinthians”, *Abingdon New Testament Commentaries*, Nashville, Abingdon Press, 1998.
- HULSE, E.: *Introduction to the puritans*, Pensacola, Chapel Library, 2020.
- KELLY, J. N. D.: *A Commentary on the Epistles of Peter and of Jude*, London, Adam & Charles Black, 1969.
- KISS, F.: *A belmisszió tárgyköre*, Debrecen, Kleinfeller Károly Nyomda, 1916.
- KLESTENITZ, T.: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2020.
- KOVÁCS, Á.: *Hitvédelem és egyháziasság, A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2010.
- KOVÁTS, J. I.: *Egy élet prédikációja*, Budapest, Magánkiadás, 2005.
- KOVÁCS, K.: *Határmezsgyén, A református egyház a történelmi örökség és a megújulás esélyei között az 1989-90-es rendszerváltást követően*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2018.
- LANE, W. L.: *The Gospel According to Mark*, Grand Rapids, Michigan, William B. Eerdmans Publishing Company, 1975.
- LIGHTFOOT, J. B.: „The Acts of the Apostles”, *A Newly Discovered Commentary*, Downers Grove, Illinois, Intervarsity Press, 2014.
- MAKKAJ, B.: *Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt*, Budapest, Médiatudományi Intézet, 2016.
- MÁRKUS, J.: *A liberális szellem a református egyházban, A magyar református liberális teológia*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2005.
- MCGRATH, E.: *Bevezetés a keresztyén teológiába*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
- MOO, D. J.: *The Epistle to the Romans*, Grand Rapids, Michigan/ Cambridge UK., William B. Eerdmans Publishing Company, 1996.
- MOUNCE, R. H.: *The Book of Revelation*, Grand Rapids, Michigan, William B. Eerdmans Publishing Company, 1977.
- NAGY, GY.: *A Debreczeni Ref. Egyház Felsőbb Leányiskolája s ezzel kapcsolatos Tanítóképző Intézetének és Elemi Leányiskoláinak Értesítője az 1908-1909-dik iskolai évről*, Debrecen, Debrecen Sz. Kir. Város Könyvnyomda-Vállalata, 1909.
- NAGY, S.: *A szegények iskolája, Szociológiai tanulmány a Debreceni Kollégium utóbbi száz esztendejéből 1848-1948.*, Debrecen, Városi Nyomda, 1948.

- OLAY, F.: *A magyar sajtó és az utódállamok 1918–1928.*, Budapest, A Magyar Nemzeti Szövetség kiadása, 1929.
- ÖTVÖS, L.: *Balogh Ferenc életműve, Egyháztörténeti doktori értekezés*, Debrecen, MRE Zsinati Iroda, 1997.
- ÖTVÖS, L.: *A Debreceni Református Egyházmegye története, Az egyházi élet hétköznappjai*, Debrecen, 1999.
- PAÁL, V.: *A sajtószabadság története Magyarországon 1914-1989*, Budapest, Wolters Kluwer, 2015.
- PAÁL, V.: *Tanulmányok a magyar sajtószabadság történetéhez 1867-1944*, Budapest, Médiatudományi Intézet, 2019.
- PAPP, J.: *Debrecen város birtokkataszttere 1924-1950*, Debrecen, HBML, 1997.
- PATAKI, GY.: *Fiúkfalva*, Budapest – Debrecen, Magyar Pedagógiai Társaság, 2007.
- PINTÉR, J.: *Magyar irodalomtörténet - 8. kötet.*, Budapest, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Kiadása, 1941.
- PÜSKI, L.: *Magyarország története, A Horthy-korszak 1920-1941*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2010.
- PLUMMER, A.: *An Exegetical Commentary on the Gospel According To S. Matthew*, London, E. Stock, 1911.
- RÁCZ, I.: *Parasztok, hajdúk, cívisek*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000.
- RÁCZ, I.: *Protestáns patronátus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997.
- RAPHAEL, P.: *The Jews of Hungary*, Detroit, Wayne State University Press, 1996.
- RAVASZ, L.: *Emlékezéseim*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.
- RAVASZ, L.: *Látások könyve, beszédek, elmélkedések*, Budapest, Studium, 1924.
- RÉVÉSZ, I.: *Mai magyar kálvinizmus*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1923.
- RÉVÉSZ, I.: *Öntudatos hit, Káté a református egyházba lépni óhajtok számára, valamint a gyülekezeti hitvédelem céljára, harmadik, javított kiadás*, Debrecen, TTRE Könyvnyomda-vállata, 1944.
- RÉVÉSZ, I.: *History of the Hungarian Reformed Church*, Washington, Hungaricana America, 1956.
- RÉVÉSZ, I.: *A keresztyén egység. Négy prédikáció.*, Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat RT. Könyvnyomdája, 1921.
- RÉVÉSZ, I.: *Református történelemszemlélet, Különlennyomat Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából kiadott „És lőn világosság” című emlékkönyvből*, Budapest, 1941.
- RÉVÉSZ, I.: *Vallomások, Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944-1949*, Budapest, MRE Zsinati Iroda Sajtó Osztálya, 1990.
- ROMSICS, I.: *A Nagy Háború és az 1918-1919-es magyarországi forradalmak*, Budapest, Helikon Kiadó, 2018.
- ROMSICS, I.: *A Horthy-Korszak*, Budapest, Helikon Kiadó, 2017.
- SÁRKÖZI I.: *Bevezetés a lelkigondozás és belmisszió elméletébe*, Szatmárnémeti, Sárközi és Szász Északkeleti Könyvnyomdája, 1917.
- STOTT, J. R. W.: *The Message of Luke*, Leicester, Inter-Varsity Press, 1979.
- SZIGETI, J.: *A népi vallásosság és kegyesség a 18. és 19. században, Válogatott tanulmányok*, Budapest, L'Harmattan, 2020.
- SZTEHLO, K.: *A Protestáns Közös Bizottság munkája 1892-1924.*, Kiadja a két magyarországi protestáns egyház. 1924.
- TAKÁCS, J.: *Katolikusok Debrecenben 1715-2015*, Debrecen, Debrecen-Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár és Könyvtár, 2015.
- TARR, K.: *Erdélyi Szépmíves Céh, Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1995.
- TIMÁR, L.: *Vidéki városalakók, Debrecen társadalma 1920-1944*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1993.
- TÖKÉCZKI, L.: *Tisza István eszméi, politikai arca*, Szentendre, Kairosz Kiadó, 2000.
- TÖRÖK, I. KOCSIS, E. SZÜCS, F.: *Dogmatikai prolegoma*, Budapest, MRE Doktorok Kollégiuma, 2000.
- VÁRADY, J.: *Református templomaink*, Debrecen, Alföldi Nyomda, 1987.
- VAN VOORST, R. E. (ed.): *Building Your New Testament Greek Vocabulary*, Atlanta, Society of Biblical Literature, 1990.

- VERESS, B.: *A Debreceni Református Egyházmegye Debrecenben tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*, Berettyóújfalu, Beke Zoltán Könyvnyomdája, 1923.
- VICTOR, J.: *Az egyház bűnei, Egyházi életünk válsága*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2003.
- WILLIMON, W. H.: *Acts, Interpretation, A Bible Commentary for Teaching and Preaching*, Atlanta, John Knox Press, 1988.
- WITHERINGTON, B. III.: „*The Acts of the Apostles*”, *A Socio-Rhetorical Commentary*, Grand Rapids, Michigan/Cambridge UK, William B. Eerdmans Company, 1998.
- ZOVÁNYI, J.: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1939.
- ZOVÁNYI, J.: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.

Könyvfejezetek

- BALOGH, R.: Város, erdő és modernitás Debrecenben 1880-1920, in: KENYERES, I. (ed.): *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv X-XI.*, Budapest, 2017. 33–70.
- BALOGH, I.: Dr. Ecsedi István naplójegyzetei (1920. ápr. 10. – 1928. febr. 15.) in: GAZDA L. (ed.): *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1985.*, Debrecen, 1986. 191–206.
- BALTAZÁR, D.: Régi alapon újjáépítés, in: *Debreceni Képes Kalendárium az 1920-ik esztendőre, Huszadik évfolyam*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1920, 18–19.
- BALTAZÁR, D.: Az én hitvallásom, in: NÉMETH, P. (ed.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997. 11–13.
- BALTAZÁR, D.: Szegénység Debrecenben, in: *Debreceni Képes Kalendárium az 1933-ik esztendőre, Harmincharmadik évfolyam*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1933. 34–35.
- BARÁTH, B. L.: A női diakónia vázlatos története a 20. sz. közepéig, különös tekintettel a protestáns diakonissza anyaházakra, in: PETŐ, L. (ed.): *A Debreceni Diakonissza Intézet*, Debrecen, DRK, 2001. 19–32.
- BARÁTH, B. L.: Balogh Ferenc (1836-1913), in: Bölcseki, G. (ed.): *Hittel és humorral, Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára*, Debrecen, DRHE, 2015. 131–140.
- BARÁTH, B. L.: Ferenc József és a magyarországi reformátusok, különös tekintettel az egyházalkotmány ügyére, in: BODÓ, S. HORSÁI, E. (ed.): *"HISZEK AZ IGE DIADALMAS EREJÉBEN!" Tanulmányok Fekete Károly 60. születésnapja alkalmából.*, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2020. 223–236.
- BARCZA, J.: A Diáktársaságok és diákegyesületek, in: BARCZA, J. (ed.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MRE Sajtóosztálya, 1988. 697–752.
- BARCZA, J.: A magyarországi református ifjúsági egyesületek és mozgalmak egyháztörténeti háttere a két világháború között, in: TENKE, S. (ed.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a xx. században*, Budapest, Ráday Nyomda, 1993. 31–55.
- BEYER, H. W.: διακονέω; διακονία; διακονος. in: Kittel, G.- Friedrich, G. (ed.): *Theological Dictionary of the New Testament*, Grand Rapids, Michigan, WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1964. 81–93.
- BÓDY, ZS.: Népesedés, életmód és a nők helyzetének változásai Magyarországon az I. világháború után, in: TOMKA, B. (ed.): *Az első világháború következményei Magyarországon*, Budapest, Országház Könyvkiadó, 2021. 227–256.
- BÓDISS, T. – FEKETE, K.: Előszó az új református énekeskönyvhöz, in: *Református énekeskönyv*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2022, 11–15.
- BODÓ, S.: Csiky Lajos, in: BARÁTH, B. L. – FEKETE, K. (ed.): *Őrállóvá tettelek, Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850-2000 közötti történetéhez*, Debrecen, TREK és DRHE, 2019. 582–589.
- BOGÁRDI SZABÓ, I.: Kálvin és a kálvinizmus-irányzatok Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti egyház- és teológiatörténetben, in: FAZAKAS, S. (ed.): *Kálvin időszerűsége, Tanulmányok Kálvin János teológiájának értékéről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009. 338–349.
- BOLYKI, J. – LADÁNYI, S.: A Magyarországi Református Egyház 1918-1948 között, in: BARCZA, J. – DIENES, D. (ed.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918-1990*, Sárospatak, 1999. 7–100.
- BÖLCSKEY, G.: Előszó, in: TÖKÉS, Z. (ed.): *A református lelkigondozás története a Debreceni Nagyerdei Klinikán 1925-1951.* Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2003. 6–7.

- BUCSAY, M.: A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-től napjainkig, in: BARTHA, T. (ed.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon* (STUDIA 1), Budapest, MRE Sajtóosztálya, 1965. 205–260.
- CSOHÁNY, J.: „Szegények iskolája – ország iskolája”, in: BARCZA, J. (ed.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MRE Sajtóosztálya, 1988. 279–293.
- CSOHÁNY, J.: Templomépítés I., in: SZÉLES, L. (ed.): *A Mester Utcai gyülekezet története az emlékezés tükrében 1938-1998*, Debrecen, 1998. 35–37.
- CZEGLÉDY, S.: A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1971-ig, in: BARTHA, T. (ed.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon* (STUDIA 1), Budapest, MRE Sajtóosztálya, 1965. 131–168.
- CZEGLÉ, I.: Református időszaki sajtó, in: BARTHA, T. (ed.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 243–246.
- DENKE, GY.: A Soli Deo Gloria Szövetség (SDG) megalakulása és belső élete., in: TENKE, S. (ed.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a xx. században*, Budapest, Ráday Nyomda, 1993. 145–233.
- ERDŐS, K.: Ünnepi beszéd, in: n.n.: *A Debreceni Jótékony Nőegylet hetvenéves jubileuma*, Debrecen, Városi Nyomda, 1939. 11–18.
- ERŐS, F.: Háború és forradalmak: a trauma és az erőszak szociálpszichológiai megközelítésben, in: TOMKA, B. (ed.): *Az első világháború következményei Magyarországon*, Budapest, Országház Könyvkiadó, 2021. 135–164.
- ESZE, T.: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században, in: BARTHA, T. (ed.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon* (STUDIA 1), Budapest, MRE Sajtóosztálya, 1965. 169–204.
- FEKETE, K.: A kálvini reformáció és a diakónia, in: GALSI, Á. (ed.): *Evangéliumi kálvinizmus, „Az evangéliumi kálvinizmus” füzetek sorozat rövidített, szerkesztett és kiegészített kiadása egy kötetben*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009. 283–294.
- FEKETE, K.: A Vécsei Szövetég, in: DIENES, D. – SZABADI, I. (ed.): *Doctrina et pietas, Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére*, Debrecen–Sárospatak, DRHE–SRK–TREL, 2002. 11–18.
- FEKETE, K.: Kiss Ferenc a teológiai professzor, in: FEKETE, K. (ed.): *Kiss Ferenc életműve*, Budapest, MRE Szeretetszolgálati Iroda, 2012. 13–32.
- FEKETE, K.: Kiss Ferenc, in: BARÁTH, B. L. FEKETE, K. (ed.): *Őrállóvá tettek, Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850 2000 közötti történetéhez*, Debrecen, TREK és DRHE, 2019. 641–650.
- FEKETE, K.: Kóruskultúra a Nagytemplomban, in: FEKETE, K. – SEPSY K. (ed.): *Korok és képek a debreceni Nagytemplom zenei életéből*, Debrecen, Alföldi Nyomda, 2001. 83–96.
- GAZDAG, I.: Hajdú és Bihar megyék gazdaságtörténetének néhány kérdése az első világháború éveiben, in: GAZDAG, I. (ed.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve V.*, Debrecen, 1978. 5–20.
- GAZDAG, I.: Debreceni polgármesterek, in: GAZDAG, I. (ed.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIX.*, Debrecen, 1992. 103–123.
- GAZDAG, I.: Debrecen országgyűlési képviselői II., in: RADICS, K. (ed.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXII.*, Debrecen, 1995. 269–289.
- GAZDAG, I.: Debrecen város történeti kronológiája X, in: RADICS, K. (ed.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXI.*, Debrecen, 1994. 265–302.
- GAZDAG, I.: Debrecen város történeti kronológiája XII, in: RADICS, K. (ed.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXIII.*, Debrecen, 1996. 313–350.
- G. SZABÓ, B.: Cserkészlet és evangéliumi cserkészlet Magyarországon, in: TENKE, S. (ed.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a xx. században*, Budapest, Ráday Nyomda, 1993. 114–144.
- GYÖRI, J.: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI-XVII. századi prédikátori irodalomban, in: GYÖRI, J. (ed.): *Református identitás és magyar irodalom, Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2017. 13–30.
- GYÖRFFY, G.: A magyar nyelvű sajtó és sajtószabadság története Romániában 1918-1989, in: APRÓ, I.–PAÁL, V. (ed.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig, Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*, Budapest, Média tudományi Intézet, 2014. 97–164.
- HÖRCSIK, R.: Küzdelem a protestáns pártok ellen, in: DIENES, D. (ed.): *Fejezetek a magyar és egyetemes egyháztörténetből, Tanulmányok előadások, cikkek, 1978-2022.*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2023. 151–156.

- HÖRCSIK, R.: Trianon és a Magyar Református Egyház, in: DIENES, D. (ed.): *Fejezetek a magyar és egyetemes egyháztörténetből, Tanulmányok előadások, cikkek, 1978-2022.*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2023. 243–262.
- HÖRCSIK, R.: Református Iskola és Nevelés, 1919-1948. in: DIENES, D. (ed.): *Fejezetek a magyar és egyetemes egyháztörténetből, Tanulmányok előadások, cikkek, 1978-2022.*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2023. 311–328.
- HÖRCSIK, R.: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története, in: DIENES, D. (ed.): *Fejezetek a magyar és egyetemes egyháztörténetből, Tanulmányok előadások, cikkek, 1978–2022.*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2023. 417–432.
- HÖRCSIK, R.: A Transplanted Scottish Presbyterian Culture: the Peregrination to New College, Edinburgh and the Impact of Free Kirk Evangelicalism, in: DIENES, D. (ed.): *Fejezetek a Magyar és Egyetemes Egyháztörténetből, Tanulmányok előadások, cikkek, 1978-2022.*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2023. 433–452.
- HÖRCSIK, R.: Scottish influences on the life of the nineteenth-century Hungarian Reformed Church, in: DIENES, D. (ed.): *Fejezetek a Magyar és Egyetemes Egyháztörténetből, Tanulmányok előadások, cikkek, 1978–2022.*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2023. 468–471.
- HÖRCSIK, R.: The Meeting of Peripheries: Scottish and Hungarian Connections in the Second Half of the 19th Century, in: DIENES, D. (ed.): *Fejezetek a Magyar és Egyetemes Egyháztörténetből, Tanulmányok előadások, cikkek, 1978–2022.*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2023. 453–462.
- KISS, R.: Identitásépítés a magyar református sajtóban a XX. század első felében, in: PAÁL, V. (ed.): *A Sajtó kultúrákövetítő szerepe 1867–1945 – tanulmányok*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest, 2014. 81–98.
- KLESTENITZ, T.: A katolikus sajtó, mint az új vallási kultúra közvetítője a XX. század elején in: PAÁL, V. (ed.): *A Sajtó kultúrákövetítő szerepe 1867–1945 – tanulmányok*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest, 2014. 69–80.
- KLESTENITZ, T.: Katolikus és protestáns sajtótörekvések Magyarországon: hasonlóságok és különbségek 1890-1918. In: LABORATOR, A. (ed.): *A 70 éves Zombori István köszöntése*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest, 2019. 263–270.
- KLESTENITZ, T.: A Központi Sajtóvállalat Gömbös Gyula miniszterelnöksége (1932-1936) idején, in: KLESTENITZ, T. – SZ. NAGY, G. (ed.): *Médiatörténeti tanulmányok*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest, 2015. 1–42.
- KLESTENITZ, T.: Református, kálvinista, protestáns? Felekezeti napilap-alapítási tervek 1919-1931 in: KLESTENITZ, T. – PAÁL, V. (ed.): *Médiatörténeti tanulmányok 2020*, Médiatudományi Intézet, Budapest, 2020. 55–73.
- KORMOS, L.: A református egyház a magyar politikai életben, in: BARTHA, T. (ed.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978*, Budapest, MRE Sajtóosztály, 1983. 271–294.
- KÓSA, L.: Az egyesületek a budapesti reformátusság életében, in: KÓSA, L. (ed.): *Reformátusok Budapesten*, Budapest, Argumentum, 2006. 1077–1120.
- KÓSA, L.: A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata: Szabó Dezső, in: KÓSA, L. (ed.): *Művelődés, egyház, társadalom*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011. 366–385.
- KÓSA, L.: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában, in: KÓSA, L. (ed.): *Művelődés, egyház, társadalom*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011. 141–154.
- KÓSA, L.: „Egyházi értekezletek”, Újítási törekvések a református egyházban az 1894-1895. évi egyházügyi törvények meghozatala után, KÓSA, L. (ed.): *Művelődés, egyház, társadalom*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011. 304–317.
- KOVÁCS, Á.: A debreceni új ortodoxia teológiai gondolkodása, in: Fekete, K. – Kustár, Z. – Kovács, Á. (ed.): *Átjárható határok, Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*, Debrecen, DRHE, 2011. 321–334.
- KOVÁCS, Á.: A teológiai oktatás és nevelés a Debreceni Református Kollégiumban 1850-1912, in: BARÁTH, B. L. – FEKETE, K. (ed.): *Órállóvá tettek, Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850-2000 közötti történetéhez*, Debrecen, TREK és DRHE, 2019. 17–100.
- LÁNYI, G.: A magyar református spiritualitás történetének vázlata, in: SIBA, B. – SZABÓNÉ LÁSZLÓ, L., – LÁNYI, G. (ed.): *Lelki éhség*; Budapest, Kálvin Kiadó, 2021. 111–124.
- LUKACS, J.: A magyar katasztrófa: az első világháború, in: TOMKA, B. (ed.): *Az első világháború következményei Magyarországon*, Budapest, Országgház Könyvkiadó, 2021. 37–44.

- LUST, J.-EYNIKEL, E.: „διακονος”, in: LUST, J.-EYNIKEL, E. (ed.): *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 2003. 335.
- MAKKAI, S.: A magyar reformátusság egyházi élete, in: NÉMETH, P. (ed.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997. 151–164.
- MAKKAI, S.: Az egyház válsága és a teológiai tudomány, in: NÉMETH, P. (ed.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997. 409–413.
- MÁK, F.: Magyar sajtó a Délvidéken 1914–1989, in: APRÓ, I.–PAÁL, V. (ed.): *A határon túlimagyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*, Budapest, Média tudományi Intézet, 2014. 165–236.
- MÁRKUS, M.: „Teológiai irányzatok”, in: BARTHA, T. – MAKKAI, L. (ed.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978*, Budapest MRE Zsinati Iroda, 1983. 155–193.
- MÁTÉ, CS. S.: A debreceni katona teológusok és emlékeztük, in: BARÁTH, B. L. (ed.): *Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve, Tanulmányok*, Debrecen, DRHE és Harsányi Alapítvány, 2014. 43–56.
- MISÁK, M. – DIENES, D.: Anglia reformációja és a puritanizmus, in: DIENES, D. (ed.): *Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2020. 337–346.
- NAGY, Á.: Budapest vallásföldrajza (1813–1949; 2001), in: KÓSA, L. (ed.): *Reformátusok Budapesten*, Budapest, Argumentum, 2006. 65–106.
- NAGY, ZS.: Szabó Imre, a Budapesti Református Egyházmegye megszervezője és első esperese, in: KÓSA, L. (ed.): *Reformátusok Budapesten*, Budapest, Argumentum, 2006. 579–590.
- NÉMETH, Á.: Dicsőfi József (1859–1920), in: BARÁTH, B. L. – FEKETE, K. (ed.): *Őrállóvá tettek, Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*, Debrecen, TREK és DRHE, 2019. 364–373.
- ÖLVETI, G.: A közegészségügy és a közművek fejlődése Debrecenben a XX. század elején, in: RADICS, K. (ed.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXIII*. Debrecen, 1996. 161–184.
- PETŐ, L.: A Debreceni Diakonissza Intézet alapítása, felépítése és működése, PETŐ, L. (ed.): *A Debreceni Diakonissza Intézet*, Debrecen, DRK, 2001. 33–106.
- POGÁNY, Á.: A Nagy Háború hosszú árnyéka: az I. világháború gazdasági következményei, in: TOMKA, B. (ed.): *Az első világháború következményei Magyarországon*, Budapest, Országház Könyvkiadó, 2021. 257–282.
- RÁCZ, I.: A civis fogalma, in: GAZDA, L. (ed.): *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1985*, Debrecen, 1986. 77–111.
- RÁCZ, L.: A felekezetek kialakulás és jogalanyisága Magyarországon, in: ANTALÓCZY, P. (ed.): *Felekezeti egyházjog*, Budapest, HvgOrac, 2004. 9–28.
- RAVASZ, L.: I. püspöki jelentés – 1922. október 21., in: KISS, R. – LÁNYI, G. (ed.): *Ravasz 100, Püspöki jelentések*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2023. 71–86.
- RAVASZ, L.: A magyar kálvinizmus, in: NÉMETH, P. (ed.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997. 126–128.
- RAVASZ, L.: Kálvin és a kálvinizmus, in: NÉMETH, P. (ed.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997. 44–60.
- RÉVÉSZ, I.: Genius loci, in: RÉVÉSZ, I. (ed.): *„Tegnap és ma és örökké...”*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1944. 349–412.
- RÉVÉSZ, I.: A magyar protestantizmus problémái, in: RÉVÉSZ, I. (ed.): *„Tegnap és ma és örökké...”*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1944. 255–262.
- RÉVÉSZ, I.: Magyarság és kálvinizmus, in: RÉVÉSZ, I. (ed.): *„Tegnap és ma és örökké...”*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1944. 291–297.
- RÉVÉSZ, I.: Zsinat és hitvallás, in: NÉMETH, P. (ed.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997. 13–16.
- SAJTOS, SZ.: Református egyházunk szolgálata a katonákért, in: BARÁTH, B. L. (ed.): *Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve, Tanulmányok*, Debrecen, DRHE és Harsányi Alapítvány, 2014. 57–86.
- SEBESTYÉN, J.: A református ember teológiai műveltsége, in: NÉMETH, P. (ed.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997. 414–421.
- SILVA, M.: „διακονέω” in: SILVA, M.: (ed.) *New International dictionary of New Testament theology*, Grand Rapids, Michigan, Zondervan, 2014. 701–704
- SIPOS, B.: A Horthy-korszak kultúrtörténetéről – a kultúrpolitikáról a nők helyzetéig, in: n.n.: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2020. 113–119.

- STRAKY, T.: Énekkari élet Debrecenben, in: SZATMÁRI, E. (ed.): *A debreceni zeneoktatás története*, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács Művelődésügyi Osztály, 1975. 217–298.
- SZABADI, I.: Kálmáncsehi Sánta Márton, in: BALOGH, J. (ed.): *Reformátorok nyomában, Fejezetek a magyarországi reformáció századából*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017. 108–140.
- SZÁSZ, L.: Gyülekezeti elv és központosítás, in: KISS, R. – LÁNYI, G. (ed.): *Ravasz 100, Püspöki jelentések*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2023. 32–41.
- SZÁSZ, L.: „A háború után...”. A világháború utáni időszakra vonatkozó református tervek és koncepciók, in: BARÁTH, B. L. (ed.): *Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve, Tanulmányok*, Debrecen, DRHE és D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2014. 135–152.
- SZEMÁN, L.: Trianon sorsüldözöttjei, Menekültek és vagonlakók Nyíregyházán 1920-ban, in: Kujbusné, M. É. (ed.): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XXII.*, Nyíregyháza, Pátria Nyomda, 2021. 301–312.
- SZILÁGYI, CS.: Szegénygondozás 1919 és 1945 között, in: SZILÁGYI, CS. (ed.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919-1945)*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2008. 233–258.
- SZÜCS, E.: Gazdasági élet, in: TOKODY, GY. (ed.): *Debrecen története 1919-1944.* Debrecen, Alföldi Nyomda, 1986. 13–82.
- TÍMÁR, L.: Debrecen társadalma. Mezőgazdaságának néhány sajátossága, in: TOKODY, GY. (ed.): *Debrecen története 1919-1944.* Debrecen, Alföldi Nyomda, 1986. 83–164.
- TÓTH, E.: A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban, in: BARTHA, T. (ed.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon (STUDIA 1)*, Budapest, MRE Sajtóosztálya, 1965. 261–300.
- TOMKA, B.: Az első világháború mint történelmi korszakhatár, in: TOMKA, B. (ed.): *Az első világháború következményei Magyarországon*, Budapest, Országház Könyvkiadó, 2021. 7–24.
- UJVÁRY, G.: Klebelsberg Kuno és a Trianon utáni magyar felsőoktatás-politika, in: UJVÁRY, G. (ed.): *Trianon és a magyar felsőoktatás*, Veritas, Budapest, 2018. 237–262.
- VÁSÁRHELYI, B. M.: A Kunhegyesi Értekezlet, in: SOMOGYI, A. (ed.): *12th International Conference of J. Selye University. Theological Section. Conference Proceedings*, Komárno, J. Selye University, 2020. 69–73.
- VERESS, G.: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede 1919-1931, in: TOKODY, GY. (ed.): *Debrecen története 1919-1944 (4.)*, Debrecen, Alföldi Nyomda, 1986. 165–234.
- ZOLTAI, L.: A régi Debrecen vallásos buzgósága és áldozatkészsége, in: Gazdag, I. (ed.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XVII.*, Debrecen, 1990. 161–175.
- -y.-r.: Szomjas Gusztáv, in: *Debreceni Képes Kalendárium az 1922-ik közönséges esztendőre, Huszonkettedik évfolyam*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1922. 30.

Folyóiratban megjelent közlemények

- BARCZA, J.: A puritanizmus kutatásának újabb eredményei: egyháztörténeti áttekintés Amesius ismert magyar tanítványainak munkássága alapján (1624-1638), in: *Theológiai Szemle Új folyam* 19. (1976) 333–335.
- BARÁTH, B. L.: „...e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradság nem volt eredménytelen”, Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége, in: *Mediárium*, 2. (2009. tavasz-nyár) 5–21.
- BUZINKAY, G.: Sajtóreform 1914-ben, in: *In Medias Res*, 1. (2013. 06.), 1–21.
- CSOHÁNY, J.: A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága, in: *Református Egyház*, 24. (1974.) 193–197.
- CZINKE, ZS.: Az impériumváltás és a református egyházi sajtó a Felvidéken, in: *Sárospataki Füzetek*, 2. (2020.) 71–82.
- FAZAKAS, S.: Népegyház – krízis vagy lehetőség, in: *Theológiai Szemle*, 6. (1994.) 332–344.
- FAZEKAS, CS. – KLESTENITZ, T.: Mentőakció a „keresztény sajtóért” 1926-ban, in: *Egyháztörténeti Szemle*, 16. (2015) 44–54.
- FEHÉR, K.: Egy reformkori egyházi lap történetéhez, in: *Magyar Könyvszemle*, 4. (2004.) 388–392.
- FEKETE, K.: Ének- és zeneoktatás a Debreceni Református Gimnáziumban 1873/1874 és 1948/1949 között, in: *Magyar Egyházzene*, 4. (1996/1997) 161–182.
- FOGARASSY, Z.: A reménység embere, Maár Margit és a debreceni Reménység Háza, in: *Mediárium, Társadalom–Egyház–Nevelés*, 18. (2024.) 5–47.

- GERGELY, J.: Az egyházak Magyarországon a Horthy-korszakban, in: *Iskolakultúra*, 5. (1995.) 26–31.
- HARSÁNYI, B.: Kárpátaljai református belmissziói mozgalom a XX. század 20-as, 30-as éveiben, in: *Sárospataki Füzetek*, 24. (2020.) 95–110.
- HATOS, P.: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig, in: *Múltunk*, 1. (2005.) 89–117.
- HÖRCSIK, R.: A Trianoni Békediktátum következményei a Kárpát-medencei reformátusok életében, in: *Sárospataki Füzetek*, 24. (2020) 19–32.
- KISS, S.: A Református Élet című hetilap, mint a Református Egyház társadalmi üzeneteinek kommunikációs csatornája, in: *Sárospataki Füzetek* 22. (2018.) 39–59.
- KLEIN, T.: Adalékok a Horthy-korszak sajtórendészeti szabályozásához I., in: *In Medias Res* 2. (2012.) 182–198.
- KLESTENITZ, T.: „Amit fülbe sűgva hallotok, a háztetőkről hirdessétek” A sajtó szerepének megítélése a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban, 1867-1890, in: *Magyar Könyvszemle*, 4. (2021.) 554–570.
- KLESTENITZ, T.: A protestáns napilap kérdése Magyarországon 1890-1918, in: *Egyháztörténeti Szemle*, 4. (2018.) 37–51.
- KLESTENITZ, T.: Mindszenty József a katolikus sajtó harcosa, in: *Vasi Szemle*, 5. (2015.) 287–297.
- KLESTENITZ, T.: Sajtó, felekezet, politika, a Központi Sajtóvállalat első évei, in: *Múltunk – Politikatörténeti Folyóirat*, 3. (2009.) 171–201.
- KÓKAI-NAGY, V.: Diakónia az Újszövetségben, in: *Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica*, 64. (2019) 221–234.
- KOVÁCS, Á.: A Debreceni Hitvallás (1875) mint a liberális teológia ’dogmatikájának’ görbe tükré, in: *Studia. Debreceni Teológiai Tanulmányok*, 1. (2015) 43–50.
- KOVÁCS, Á.: Újreformáció Debrecenben? Méliusz Juhász Péter kései utódjának, Balogh Ferencnek egyház-megújító munkássága, in: *Historia Ecclesiastica*, 9. (2018. 2.), 105–118.
- KOVÁCS, Á.: A debreceni új ortodoxia tovább élése: Csiky Lajos belmisszió-teológiai elképzelései, in: *Mediárium*, 6. (2012. 1-2.), 75–99.
- LÁNYI, G.J.: „Íme, így szól hozzánk a múlt útmutatása.” Egyháztörténeti hivatkozások használata egyházpolitikai szándékok igazolására (1946), in: *Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica*, 70. (2025.), 196–211.
- LÁNYI, G.: Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség, in: *Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica*, 67. (2022.) 226–240.
- RÉVÉSZ, I.: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből, A. N. Sommerville magyarországi körútja 1887-1888, in: *Theológiai Szemle*, 19. (1943) 10–45.
- SIPOS, B.: Sajtó, sajtópolitika és nyilvánosság a Horthy-korszakban, in: *Korunk*, 11. (2012.11.) 127–137.
- SZABÓ, A.: Szikszai György élete és munkássága, in: *Theológiai Szemle*, 3. (1927) 232–330.
- SZÁSZ, L.: Trianon árnyékában. Egyházszakadások a Magyar Református Egyházban, az 1920-as években., in: *Teológiai Fórum*, 2. (2020) 96–115.
- SZATMÁRI, E.: Méliusz Juhász Péter helye és szerepe a magyarországi reformációban, in: *Sárospataki Füzetek*, 11. (2007) 71–99.
- ZOVÁNYI, J.: Új egyháztörténetírás, in: *Keresztény Magvető*, 72. (1940 január-február) 10–28.

Kéziratok

- CSIZINÉ DR. SCHLOSSER, A.: *Az egyházak jogalanyisága*, (PhD – disszertáció kézirata), Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2011.
- GIANONE, A.: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932-1948*, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2010.
- GICZI, Zs.: *A katolikus-protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországon*, (PhD – disszertáció kézirata), Budapest, ELTE Bölcsészettudományi kar, 2009.
- LOVÁSZ, K.: Révész Imre teológiai gondolkodásának bemutatása, (PhD – disszertáció kézirata), Debrecen, DRHE Doktori Iskola, 2024.
- MOLNÁR, S. K.: „Föl barátim!” *A magyar református egyház belső élete az 1880-as években Alexander Neil Somerville körútjának tükrében*, (PhD – disszertáció kézirata), Debrecen, 2014.
- NAGY, I.: *Diakónia*, Nagykovács, 2013.

- SÁRAI SZABÓ, K.: *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig – A belmissziómozgalom hatása a nők egyházi működésére*, (PhD – disszertáció kézírata), Budapest, ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2010.
- SZÁSZ, L.: *Baltázár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége*, (PhD – disszertáció kézírata) Budapest, ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2021.
- TENGELY, A.: *Magyar egyházak a forradalmak korában*, (PhD – disszertáció kézírata), Eger, Eszterházy Károly Főiskola Liceum Kiadó. 2011.
- TÖKÉS, Z.: *Ébredési mozgalmak a Tiszántúlon és a debreceni tanyamisszió*, (PhD – disszertáció kézírata), Debrecen, DRHE Doktori Iskola, 2004.
- VARGA, B.: *„Én pedig mint a szív nélkül való tsak bolyongok” Keresztúri Bíró Pál és a Mennyei Társalkodás*, (PhD – disszertáció kézírata), Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013.
- VÁSÁRHELYI, B. M.: *A Péceli Kör; Evangéliumi mozgalom az 1920-as évek református egyházában*, (PhD – disszertáció kézírata), Budapest, KRE Hittudományi Doktori Iskola. 2024.